

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журналды

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 1 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatay Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhangerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utgenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсотқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунгһиа (Wegner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ).

Джумашев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американи университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Народағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жұматайқызы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсотовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зеленого и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумашев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зенатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 4-14, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРҲТН / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_4-14

EYEWITNESS MEMORIES OF THE FAMINE OF THE 1930S IN KAZAKHSTAN: QUESTIONS OF SOURCE STUDIES AND REFLECTION OF EVERYDAY LIFE

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Republic of Kazakhstan
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Abdulina A.T., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines memoir sources that reflect family histories of survival among Kazakhs during the years of forced collectivization, famine, and compelled migrations to neighboring territories. An important place among these materials is occupied by personal documents from the collections of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, belonging to writers, Komsomol workers, and participants in the construction of socialism, whose childhood and youth coincided with this tragic period. The memoirs contain unique information about everyday hardships, the loss of livestock the main means of subsistence and the destruction of the traditional way of life. *Purpose and objectives of the study.* The purpose of the work is to demonstrate the significance of memoir sources for studying the famine and migrations of the Kazakh population in the early 1930s, as well as to determine their source-study specificity. The objectives of the research include identifying the corpus of memoir materials, analyzing their content, determining the features of the authors' subjective perspectives, and comparing archival testimonies with published document collections, studies on the famine, and media materials. *Results.* The analysis showed that memoirs, as documents of personal origin, contain valuable retrospective information that allows the tragedy of the famine to be seen “from within,” through the perception of direct eyewitnesses. The archival collections of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and published sources include recollections of severe everyday life, the loss of households, mass migrations, and the struggle for survival. The source-study approach revealed the need for critical evaluation of these materials due to their subjectivity, yet confirmed their importance for reconstructing the social reality of the period. *Conclusions.* Memoir sources represent a vital layer of historical information about the famine and migrations of Kazakhs, revealing the personal, emotional, and everyday dimensions of these tragic events. Their use makes it possible to supplement official documents and scholarly research, reconstruct real human destinies, and gain a deeper understanding of the scale and consequences of the catastrophe of the early 1930s.

Key words: memories, mass death, hunger, force collectivization, settling of Kazakhs, nomads, tragedy

For citation: Abdulina A. Eyewitness Memoirs of the 1930s Famine in Kazakhstan: Issues of Source Studies and the Reflection of Everyday Life // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 4-14. (In Eng.). DOI: [10.64970/3105-241X_2026_2_1_4-14](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_4-14)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ КУӘГЕРЛЕРДІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ: ДЕРЕКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРДІҢ КӨРІНІСІ

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы, Қазақстан Республикасы
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада күштеп ұжымдастыру, ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға еріксіз қоныс аударуы кезеңіндегі отбасылық тіршілік үшін күрес тарихын бейнелейтін мемуарлық дереккөздер қарастырылады. Олардың ішінде ҚР Орталық мемлекеттік архивінің қорларында сақталған, бұл трагедиялық кезеңді балалық шағы мен жастық шағында бастан өткерген жазушылардың, комсомол қызметкерлерінің және социализм құрылысшыларының жеке тектік құжаттары маңызды орын алады. Мемуарларда күнделікті тұрмыстағы қиыншылықтар, негізгі күнкөріс көзі болып табылған малдан айырылу және дәстүрлі өмір салтының күйреуі жөніндегі бірегей мәліметтер қамтылған.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты 1930-жылдардың басындағы ашаршылық пен қазақ халқының миграциясын зерттеуде мемуарлық деректердің маңызын көрсету, сондай-ақ олардың деректанулық ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу міндеттері мемуарлық материалдар кешенін анықтау, олардың мазмұнын талдау, авторлық субъективті көзқарастың ерекшеліктерін белгілеу және архивтік деректерді жарияланған құжаттар жинақтарымен, ашаршылық туралы зерттеулермен және БАҚ материалдарымен салыстырудан тұрады. *Нәтижелер.* Талдау нәтижелері көрсеткендей, мемуарлар жеке тектік құжаттар ретінде тікелей куәгерлердің қабылдауы арқылы ашаршылық қасіретін «ішкі» қырынан көруге мүмкіндік беретін құнды ретроспективтік мәліметтерді қамтиды. ҚР ОММ қорлары мен жарияланған дереккөздер ауыр күнделікті өмірді, шаруашылықтан айырылуды, жаппай қоныс аударуларды және аман қалу жолындағы күресті сипаттайтын естеліктерді қамтиды. Деректанулық тәсіл бұл материалдарды субъективтілігіне байланысты сын көзбен қарауды қажет ететінін анықтаса да, олардың кезеңнің әлеуметтік шындығын қалпына келтірудегі маңыздылығын дәлелдеді. *Қорытынды.* Мемуарлық дереккөздер ашаршылық пен қазақтардың қоныс аударуы туралы тарихи ақпараттың маңызды қабатын құрай отырып, трагедиялық оқиғалардың тұлғалық, эмоционалдық және тұрмыстық қырларын ашады. Оларды ғылыми айналымға енгізу ресми құжаттар мен зерттеулерді толықтырып, адамдардың нақты тағдырларын қалпына келтіруге және 1930-жылдар басындағы апаттың ауқымы мен салдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: естеліктер, жаппай өлім, аштық, күшпен ұжымдастыру, қазақтардың отырықшылығы, көшпенділер, зұлмат

Дәйексөз үшін: Абдулина А. 1930-жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық туралы куәгерлердің естеліктері: деректанулық мәселелер және күнделікті өмірдің көрінісі // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 4-14 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_4-14

ВОСПОМИНАНИЯ ОЧЕВИДЦЕВ О ГОЛОДЕ 1930-Х ГГ. В КАЗАХСТАНЕ: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ОТРАЖЕНИЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Абдулина Аксункар Турсуновна

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

Алматы, Республика Казахстан

Кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются мемуарные источники, отражающие семейные истории выживания казахов в годы насильственной коллективизации, голода и вынужденных перекочёвок на сопредельные территории. Важное место среди них занимают документы личного происхождения из фондов Центрального государственного архива РК, принадлежащие писателям, комсомольским работникам и участникам строительства социализма, чьё детство и юность пришлось на этот трагический период. В мемуарах содержится уникальная информация о повседневных лишениях, утрате скота главного средства существования и разрушении традиционного уклада жизни. *Цель и задачи исследования.* Цель работы - показать значение мемуарных источников для изучения голода и миграций казахского населения начала 1930-х гг., а также определить их источниковедческую специфику. Задачи исследования заключаются в выявлении комплекса мемуарных материалов, анализе их содержания, определении особенностей субъективного авторского взгляда и сопоставлении архивных свидетельств с опубликованными сборниками документов, исследованиями о голоде и материалами СМИ. *Результаты.* Анализ показал, что мемуары как документы личного происхождения содержат ценные ретроспективные сведения, позволяющие увидеть трагедию голода «изнутри» через восприятие непосредственных очевидцев. Архивные фонды ЦГА РК и опубликованные источники включают воспоминания о тяжелой повседневности, утрате хозяйства, массовых перекочёвках и борьбе за выживание. Источниковедческий подход выявил необходимость критической оценки этих материалов ввиду их субъективности, однако подтвердил их важность для реконструкции социальной реальности периода. *Выводы.* Мемуарные источники представляют собой важнейший пласт исторической информации о голоде и миграциях казахов, раскрывая личностные, эмоциональные и бытовые аспекты трагических событий. Их использование позволяет дополнить официальные документы и научные исследования, воссоздать реальные судьбы людей и лучше понять масштабы и последствия катастрофы начала 1930-х гг.

Ключевые слова: воспоминания, массовая гибель, голод, силовая коллективизация, оседание казахов, откочевники, трагедия.

Для цитирования: Абдулина А. Воспоминания очевидцев о голоде 1930-х гг. в Казахстане: вопросы источниковедения и отражение повседневности // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 4-14. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_4-14

Introduction. On the occasion of the 30th anniversary of the independence of the Republic of Kazakhstan, historical scholarship faces new challenges related to rethinking the historical past in light of the current level of methodology and methods of foreign and domestic historical science, new conceptual approaches, and new sources identified in archives of both near and far abroad during the implementation of state programs. In addition, there is the growing factor of the politicization of all spheres of public life, including the humanities, which are often postulated in a manner beneficial to the ruling elite or certain controversial politicians, with the aim of ideologically justifying proposed political slogans and messages.

The conflict in Ukraine, in which Russia has been an indirect participant since 2014 following the occupation of Crimea, has brought to the forefront the issue of the recurrence of famines of the 1920s and 1930s on the territory of the Soviet "breadbasket." This issue has become an instrument of

conflict-driven mobilization of the population and the construction of public opinion against the Russian Federation as the legal successor of the Soviet Union, which, according to some Ukrainian politicians and historians, carried out the Holodomor against Ukrainians.

Only an appeal to historical sources will allow professional historians – rather than “armchair experts” who present pseudo-history as truth – to draw correct conclusions regarding the methodological and factual aspects of this complex and still not fully explored problem. In order to fill this gap, in 2020, under the scientific supervision of Doctor of Historical Sciences A.I. Kudaybergenova, the Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov launched the project “Kazakh Nomadic Migrants in the Republics of Central Asia and Russia during the Mass Famine of the Early 1930s: Residence and Adaptation.” The project aims to reconstruct an objective picture of the consequences of the mass famine of the early 1930s by examining the socio-economic and legal status, as well as the specific features of adaptation, of Kazakh nomadic migrants in the republics of Central Asia and adjacent territories of Russia.

Materials and methods. The materials used for writing the article consisted primarily of archival documents of personal origin from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. In particular, the collections of well-known writers and Komsomol workers of Kazakhstan were examined, whose childhood and youth coincided with this tragic period in our history. The most informative proved to be Collection No. 1744 (Inventory 2) of the People’s Poetess of the Kazakh SSR, Mariam Khakimzhanova (1906–1995), which contains materials on famine and a cholera epidemic, of which she became an eyewitness at the age of fifteen in her native aul in Kostanay Region in 1921, as well as on the famine of 1931–1932, whose victims she witnessed while studying at the Kazakh Pedagogical Institute in Alma-Ata (now Almaty).

These memoirs were published by her in republican journals between 1990 and 1994, that is, during the period of glasnost in the USSR and the initial stage of independence. Despite the considerable time that had passed since the events described, the memoirs are striking for the abundance of details about individual victims of famine, Kazakhs who arrived in Alma-Ata in search of food and salvation, and the people who surrounded her during that period. Evidently, these horrific facts were so deeply etched in her memory that even 60–70 years later she was able to describe everything in detail with literary mastery, vividly visualizing the tragedy of the Kazakh people for readers. The poetess’s memoirs are permeated with acute pain for the fate of her people, who endured such disasters and lost the best representatives of the nation. In each recollection, she addresses the contemporary younger generation, urging them to remember the Holodomor and not to remain indifferent to national history.

An insight into the harsh everyday life of the early 1930s is also provided by the memoirs of Honored Artist of the Kazakh SSR and pensioner of republican significance A. Asimzhanov (born 1913), entitled “Qasiretti zhyldar haqayasy” (“The Tale of the Tragic Years”), preserved in his personal collection No. 2366 (Inventory 1). Between 1930 and 1932, he studied at a construction vocational school in Semipalatinsk, where starving people were gathering, and also traveled to Zhanasemey, where mass mortality caused by Stalin’s collectivization was taking place. Valuable information about the famine is also contained in the manuscript memoirs of the People’s Writer of the Kazakh SSR, Azil Khan Nurshaikhov (1922–2011), preserved in his personal collection (Collection 2209. In. 2), in which he described a journey to his native aul of Akbuzak in East Kazakhstan Region during the famine years.

A significant body of informative material is found in Collection No. 269, “Documents of Participants in the Construction of Socialism in Kazakhstan. Collection for 1931–1981,” which includes File No. 4 containing the memoirs of surgeon Tatyana Nevadovskaya. At the age of nineteen, in 1932–1933, she worked as a laboratory assistant in the phytopathological laboratory of the zonal station “Soyuz-Sakhar,” headed by her father, Professor G. S. Nevadovsky, who had been exiled to Kazakhstan. In the same collection, some information was drawn from the memoirs of Makai Dzhunusovich Dzhunusov, a Komsomol member of the 1920s–1930s, a party worker, and a participant in the construction of the Turkestan–Siberian Railway, who worked in the apparatus of

the Kazkraikom from 1929 and in 1932 became a witness to the flooding of Akmolinsk by starving people (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, 3: 54–55).

In addition to archival memoir sources, the article also relied on published collections of documents containing recollections, scholarly studies on famine that include testimonies of eyewitnesses and their relatives, as well as articles published in mass media, including Internet-based publications.

To achieve the research objectives, the author relied on the principles of historicism and objectivity in analyzing eyewitness memoirs, which, due to their nature as personal-origin sources, are inherently subjective. General scientific methods of logical analysis and synthesis, as well as systemic-functional, analogy, and abstraction methods, were employed. In addition, problem-chronological, comparative-historical, historical-typological, and other methods played an important role in the study of the stated problem.

Results. In contemporary historical scholarship, in connection with the growing trend toward the study of everyday life, the significance of memoir sources is increasing, as they are capable of revealing family histories of survival during famine and the migrations of Kazakhs to neighboring territories. The term "memoir" derives from the Latin word *memoria*, meaning memory, borrowed through the French language (Great Soviet Encyclopedia, 1974: 64). Memoirs are understood as recollections of life events recorded by eyewitnesses many years after their occurrence, often reconstructed using other sources such as diary entries, documents, accounts of other participants, photographs, newsreels, and similar materials.

As a type of source, memoirs belong to documents of personal origin and contain unique retrospective information refracted through the prism of individual perception. They bear the imprint of the author's personality and the uniqueness of their inner world. This constitutes the main feature of memoirs as historical sources—the subjectivity of the data contained in these documentary materials—a characteristic noted by such prominent Soviet historians as M. N. Chernomorsky (*Memoirs as a Historical Source: A Textbook on Source Studies of the USSR*, 1959) and E. V. Tarle ("The Significance of Archival Documents for History," *Vestnik arkhivovedeniya*, 1961, No. 3). These documents are also of great value for research in the social sciences and humanities, as they reproduce people's customs, everyday life, and mentality.

It is necessary to agree with the opinion of the Russian historian N. G. Georgieva that "memoirs are a valuable historical source with a dualistic nature: on the one hand, they possess a documentary character as remnants (embodiments of part) of the past, and on the other, they are a narrative source reflecting certain aspects of the culture of bygone eras" (Georgieva, 2012: 136).

The most widespread type of memoirs consists of autobiographical memoirs, usually intended for descendants; memoir-histories are also distinguished, in which the memoirist recounts historical events experienced personally (*Source Studies...*, 1998: 466). These types of memoirs share a common feature: they reflect not the author's attitude toward events at the time they occurred, but rather the attitude at the moment of writing the memoirs. Thus, a reassessment of facts and events takes place, which may have occurred under the influence of prevailing ideological conditions. Academician E. V. Tarle wrote: "The fundamental feature of all memoir literature lies in the author's fully conscious intention to show readers people and their actions only in a certain light: to reveal one aspect, conceal another, and distort a third" (Tarle, 1961: 102).

For this reason, recognizing the value of memoirs as historical sources does not preclude, but rather requires, thorough source-critical analysis. This involves adherence to the following principles:

- studying the personality of the memoirist: social origin; social status at the time of the described events and at the time of writing; property status; ideological beliefs and positions; occupation; nationality and, in the case of Kazakhs, clan and tribal affiliation; attitude toward religion; family status and presence of children; character traits and personal qualities (where possible);
- analyzing the social environment in which the memoirs were created; determining whether there was a social demand for their creation; whether they were intended for wide publication and commercialization; whether they underwent literary or editorial processing that could distort the

author’s original text; whether they have a propagandistic character; and whether they were published during the author’s lifetime or posthumously by descendants;

- establishing whether the author was a direct participant in the events described or relied on the recollections of direct participants and other sources of information;
- drawing conclusions about the memoirist’s self-awareness;
- carefully comparing the information contained in memoirs with other types of sources, since memoirists often confuse dates, names of actors, attribute the actions of some individuals to others, and misrepresent the sequence and chronology of events.

With regard to the problem of the famine of the 1930s in the Kazakh ASSR, due to the specific nature of this topic, only a limited number of memoir testimonies of eyewitnesses to the Great Famine are available, primarily because discussion of this subject was prohibited in the Soviet Union. During the period of independence, the scarcity of such sources has also been influenced by demographic factors, including the declining number of eyewitnesses as a result of natural mortality, the temporal distance of the events, their short duration, the lack of literary skills or conditions for creative work among many surviving participants, the limited number of field expeditions conducted by historians to collect oral testimonies, and other factors.

Nevertheless, recollections of the famine are embedded in many memoirs of prominent historical figures of Kazakhstan, in particular in the works of D. A. Kunaev, “About My Time” (1992) and “From Stalin to Gorbachev” (1994). He wrote: “My studies in Moscow coincided with the most difficult period in the life of the republic and the country—the period of forced collectivization. Information about the extremely dire situation of the population reached us, Moscow students. I received letters from my parents describing the immense suffering of the inhabitants of auls and villages who were starving and dying of hunger. I was able to judge the scale of the unfolding disaster myself when I visited my parents during the holidays in the village of Turgen, Enbekshi-Kazakh District of Alma-Ata Region. Here, in 1932–1933, many people died of hunger in the villages of Baltabai and Malovodnoye, as well as in the auls of the district” (Kunaev, 1992: 17).

On March 12, 2021, the Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov hosted a presentation of the collection of memoirs “Asharshylyk in the Aulie-Ata Region” (Äulie-Ata өңіріндегі ашаршылық), prepared by scholars of the Institute under the leadership of the well-known publicist T. Baikulov. This publication represents a continuation of an earlier volume released in 2017 (Baikulov, 2017). The book brings together memoirs of descendants of eyewitnesses and witnesses of the famine of the early 1930s, recorded during field expeditions across districts of Zhambyl Region, photographs of respondents, and newly identified archival materials.

Individual recollections of victims and eyewitnesses of the famine are also included in a number of historical studies. Among them is the research by Professor S. Cameron of the University of Maryland, “The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan” (2020). Referring to Mukhamet Shayakhmetov, she notes: “Everyone was now concerned with only one thing: how to find food for tomorrow—or for today, or immediately, to stave off the pangs of hunger. Even the kindest people and closest friends and relatives could no longer help one another” (Cameron, 2020: 148). She also cites excerpts from the memoirs of Koken Belgibayev, the renowned Kazakh writer Zeitin Akishev, Khalim Akhmedov, and Vera Richter, which confirm instances of cannibalism among starving Kazakhs, as well as shocking lines from Agnes Mironova, the wife of the deputy plenipotentiary representative of the OGPU in the Kazakh ASSR, describing the luxurious conditions of their journey through the Hungry Steppe in Pullman railway cars with abundant food (Cameron, 2020: 151).

The recollections of Kazakh writers Gafu Kairbekov concerning his conversations with Gabit Musrepov about the famine, as well as those of Galym Akhmedov and Alzhappar Abishev, are woven into the documentary narrative of the well-known Karaganda poet, writer, and publicist Valery Fedorovich Mikhailov, “Chronicle of the Great Zhut” (1990). Describing his work on the book, he noted: “At that time, I began collecting ‘living documents’—testimonies of those who survived the ordeal. Then I immersed myself in the Pushkin Library, working through newspaper archives of the 1920s and 1930s. In short, I read everything possible about that period, from 1925 to 1933, when

Goloshchekin served as First Secretary of the Kazkraikom of the Party." Mikhailov's book went through four editions in Russian and was also translated into Kazakh by T. Aitbayuly and published in 1992.

Based on memoir materials, the prominent Kazakh writer and playwright Smagul Yelubay completed by 1990 a novel-trilogy in the Kazakh language entitled "Aqboz Uy" ("The Lonely Yurt"), in which he reconstructed his family's journey from Western Kazakhstan to Karakalpakstan and onward to Turkmenistan in search of food during the famine.

Eyewitness accounts have also appeared in mass media in the form of interviews and personal stories. Thus, in 2017, the Russian-language portal InoSMI.ru, which publishes materials by Western journalists, featured an article by American journalist Joanna Lillis, who resides in Almaty, entitled "Kazakhstan: An Eyewitness Account of the Great Famine of the 1930s." In the article, the author presents an interview-based memoir of Nurziya Kazhibayeva, who at the age of six was forced to flee to China with her family, and also discusses the causes of the famine in conversations with historians, including Academician T. Omarbekov, writer S. Yelubay, and others.

In 2018, the portal Zakon.kz published a feature article entitled "Let Us Slaughter Our Son and Eat Him": The History of the Famine in Kazakhstan, which presented, through the words of Sh. Orazbekuly, a labor veteran from the Tolebi District of Turkestan Region, the story of a Kazakh elder. This story, heard by Orazbekuly in the 1960s in the Jizzakh Region of the Uzbek SSR, recounts the flight of a man with his wife and children from the vicinity of Arkalyk to grain-rich Uzbekistan:

"I come from distant Arkalyk. In the 1930s, famine also tightened its grip on our family. We heard from people that if one worked in Tashkent, one would not die of hunger. One day I took my wife and our only three-year-old son and set off on the road. We spent the nights wherever we could. We walked on foot for forty days. We took turns carrying the child on our backs. The food we had taken with us ran out, and out of desperation we dug up grass roots and ate them. Our bodies swelled from malnutrition. I nearly lost my mind from hunger and exhaustion. 'Rather than all of us perishing at once, let us slaughter our son and eat him,' I began persuading my wife. 'If we survive, we are still young—God willing, we will have more children,' I said. Suddenly my wife became frightened, jumped to her feet, grabbed the child, pressed him tightly to her chest, and, in tears, ran away from me in an unknown direction. I did not take my eyes off her and dragged myself after her. On the third day, horsemen raising clouds of dust appeared in the distance... Dragging my legs with the last of my strength, I reached them... When we had somewhat recovered, we were given bread soaked in water... After staying in that aul for some time, we went on to Tashkent, found work with a well-to-do man, and lived there..."

The search for additional memoir testimonies of the famine may be continued.

Let us now turn to memoir accounts preserved in the personal collections of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. From the memoir album "Years, People, Fates" by the aforementioned Tatyana Nevadovskaya, it follows that at the age of nineteen, in 1932, she lived together with her father, a professor, in the aul of Shymdaulet near Alma-Ata, where she directly encountered starving Kazakh nomads. She described this tragedy as follows:

"Early spring of 1933. I was walking with one of the specialists, and I had a camera with me. On the road sat a Kazakh man, exhausted and emaciated. He was barely dragging himself back from field work, utterly weakened, groaning, begging for food and water. I handed the camera to my companion and hurried to bring some water. The Kazakh drank greedily. I did not notice when my companion took a photograph of me. I rushed home again to bring the starving man a piece of bread and some sugar. When I returned with the bread, he was already dead."

The famine in Semipalatinsk and its surroundings is also described in deeply emotional terms by the Honored Artist of the Kazakh SSR, Abdrakhman Asimzhanov. As noted above, at the age of seventeen he was a student at the Semipalatinsk Construction College. From his mentor, Shkirtov, he heard about the requisitioning of food and livestock from Kazakhs, who in search of survival rushed to Russian cities such as Rubtsovsk, Barnaul, and Biysk, as well as to Uzbekistan, Turkmenistan, and beyond the borders of the Soviet Union—to China and Iran. Shkirtov witnessed crowds of starving

people and corpses on the streets of the city of Zhanasemey on the Irtysh River (known until 1927 as the city of Alash).

These grim reports deeply disturbed the young man, whose parents lived in that town. He set out for his native places with supplies of bread obtained at the college:

"With six loaves of bread and thirty rubles in assistance, I set out from the city toward Semeytau, about thirty kilometers away. I walked briskly, hoping to reach the station of old Imanbai by nightfall. I sweated while crossing Karasu. I hoped I would not fall ill when the sweat froze. The land was white, the sky was white. There was not a single living soul in sight. Only a few snow-covered hills lay scattered in the deserted steppe, standing as if they had sworn never to reveal what they had seen. Even the cloud-covered peak of Semeytau seemed lost in heavy thought. When I noticed an elderly man and a young boy, their bodies half-buried in the snow by the roadside, my body shuddered and my heart sank. I wiped the clear beads streaming down my cheeks with my sleeve, recited the prayer I had been carrying in my thoughts, and passed my hand over my face. The fur hats on their heads indicated that they belonged to the Karakesek clan."

Already on the outskirts of the city, he encountered a starving Kazakh woman whom he, together with a kind Russian woman named Nina Ivanovna, protected from the beating of a drunken Russian man who suspected her of cannibalism. She told her bitter story of losing two sons and her husband at the foot of Mount Semeytau. The young man's native aul had become deserted; the familiar barking of dogs was no longer heard, and traces of mass death were visible everywhere. On his way back home, among the fresh bodies of people who had died of hunger, Abdrakhman noticed a living infant whose faint whimper he heard. He picked up the child, chewed bread in his mouth, and placed it into the baby's mouth, but the child soon fell silent forever. These are far from all the bitter details of everyday life in Soviet Kazakhstan during the 1930s.

While reading the memoirs of the People's Poetess of the Kazakh SSR, Mariam Khakimzhanova, one becomes fully immersed in the narrative fabric of the famine of the 1930s, which proved to be a profound emotional shock for a student of the workers' faculty of the Kazakh Pedagogical Institute. According to her recollections, in the spring of 1932 the streets of Alma-Ata were permeated with a nauseating stench of decomposing bodies, as during the winter no one had collected or buried them. The entire area around the city's only public bathhouse was covered with the bodies of Kazakhs who had died of starvation.

Together with other students, Mariam, under the leadership of the secretary of the party committee, Akkoshkarov, was assigned by decision of the Alma-Ata party committee to a special brigade, each consisting of ten people, tasked with collecting the bodies. On Talgarskaya Street, near a nursery, they gathered nine small corpses of Kazakh children and transported them on carts harnessed either to donkeys or oxen to the Red Cross, where trucks already filled to the brim with bodies were standing. Even more harrowing lines follow, which for ethical reasons are left untranslated here (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, 85: 8). Khakimzhanova also cites accounts conveyed by the writers B. Mailin and G. Musrepov, who traveled during the height of the famine to her native Kostanay Region, where, according to their words, no more than 25 percent of the population remained alive (CSARK, 85: 11).

According to Khakimzhanova's memoirs, many bodies of those who had perished were concealed beneath a crust of ice, which the young people broke with iron shovels and then excavated with wooden ones. On one occasion, they uncovered the body of a man about sixty years old who was embracing his deceased seven- or eight-year-old son with one arm, while tightly clutching a dombra in the other. Akkoshkarov, whose first name the poetess no longer recalled, understood the spiritual significance of the dombra for Kazakhs and therefore ordered that the man be buried together with the instrument. Many mothers, unable to endure the hunger deaths of their children, hanged themselves from trees out of grief. One group returning from the direction of Kaskelen reported that they had found three bodies among the trees: a Kazakh woman lying together with her son and daughter in a dense grove; both children had died, swollen and emaciated. Having covered her daughter's face with a headscarf and her son's face with a sleeveless jacket, the mother had then hanged herself from the same tree. Upon hearing this, Akkoshkarov took a handkerchief from his

pocket, wiped away his tears, and rose to his feet. Everyone present at the meeting stood up as well, expressing sorrow and respect (CSARK, 85: 8).

At that time, students ate at the student canteen, around which the plaintive cries of starving people—"Bread! Bread!"—were constantly heard. In such conditions, many young women found it impossible to swallow even a piece of bread; they themselves went hungry and shared their food with the starving, although the students' own meals were extremely modest—for example, soup was sometimes made from animal skulls. It should be noted that a comparative analysis of the three memoir sketches contained in this archival file, each supplementing the others with specific details without deviating from the core narrative, demonstrates the objectivity of the facts presented and their correspondence to the grim reality of those years.

Recollections of the years of national calamity were also left by the well-known writer A. Nurshaikhov, who wrote: "Famine came to the aul. After midsummer, refugees began to arrive in the village. Women and men, starving and emaciated people passed through our aul on their way from the railway junction toward Zhangyztobe station. At first, the villagers welcomed them with open arms, sharing their last grains of food. They took the starving into their homes. Later, they themselves became hungry." As can be seen, as a ten-year-old boy he recorded his perception of events, marveling at the influx of starving migrant families into their aul, with whom they shared shelter.

He further noted that a sign of the times was the disappearance of dogs, which had previously greeted travelers with loud barking; they became food for the destitute: "In our household there used to be a large black-and-white dog named Mailyayak... This time, Mailyayak did not come out to greet me. Even when a cart drawn by two horses rattled into the yard, there was no sound from Mailyayak or any other dogs. Dogs are the village's bell, and that bell no longer rang. Later I learned that our Mailyayak, along with the other dogs, had been killed and eaten by the starving people streaming through the village. After that, I noticed that livestock in the aul had diminished, people had grown fewer and more emaciated. Formerly tall figures seemed to have shrunk, and wide-open eyes appeared sunken. Even the familiar silhouettes of some of my elders were no longer to be seen" (CSARK, 3: 11).

Conclusion. Thus, within the framework of the ongoing project "Kazakh Nomadic Migrants in the Republics of Central Asia and Russia during the Mass Famine of the Early 1930s: Residence and Adaptation," as well as other projects on related topics, substantial work remains to be done. This includes the extraction of retrospective memoir-based information about the famine from personal archival collections and published books, the search for relatives of famine victims, and conducting interviews with them in order to expand the documentary corpus on the great tragedy experienced by the Kazakh and other peoples during the Soviet period. Such efforts are essential for reconstructing the everyday life of famine eyewitnesses who, by the will of fate, found themselves in relatively more favorable conditions than their compatriots—unwilling victims of famine and hostages of the Stalinist regime.

At the same time, it is evident that memoir sources do not present the chain of cause-and-effect relationships that led to the tragedy of famine in a logical or systematic sequence. However, they immerse the researcher in everyday life and help to understand the ways of thinking and patterns of behavior of people of that era, revealing the depth of human suffering, the empathy shown by some, or, conversely, exposing the callousness and indifference of others to the suffering of the starving.

Литература

- АБЫЛХОЖИН Ж.Б., КОЗЫБАЕВ М.К., ТАТИМОВ М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53–71.
 АСЫЛБЕКОВ М.Х., ГАЛИЕВ А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: ҒЫЛЫМ, 1991. 192 с.
 БСЭ / Гл. ред.: А. М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1974. 3-е изд. Т. 16. 616 с.
 ГАЛИЕВ А.Б. Голод в Казахстане 1932–1933 гг. // Заря. 1988. № 11. С. 11–16.
 ГАЛИЕВ А.Б. Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917–1980): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Алматы, 1994. 53 с.
 Георгиева Н.Г. Мемуары как феномен культуры и исторический источник // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. История и археология. 2012. С. 126–138.

- Голодомор: девочку украли и спрятали в стог сена, чтобы съесть. 2017 ж. Мамыр 31. URL: <https://dalanews.kz/bas-takuyup/27344-golodomor-devochku-ukrali-i-spryatati-v> (дата обращения: 08.08.2021).
- Елубай С.А. Ақ боз үй. Алматы: Жазушы, 2011. 376 с.
- Есмағамбетов К.Л. Мұстафа Шоқай және қазақтардың аштыққа ұшырауы туралы // «1920–30 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және Алаш азаматтары» Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (2015 ж., 27 мамыр). Алматы: Орхон, 2015. С. 18–27.
- Әбілқожин Ж., Алдажуманов Қ. Этноцид // Егеменді Қазақстан. 1992. 30 мамыр.
- Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық (жинаған естеліктер негезінде) / Жинақтаушы-құрастырушы Т.С. Байкулов. Алматы: «Үш Қиян» баспасы, 2017. 556 с.
- Әулие-Ата өңіріндегі ашаршылық. Көп томдық жинақ; 2 т. / Құрастырушы Т. Байкулов. Алматы: «Базарбаева» ЖК, 2020. 672 с.
- Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники Российской истории. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
- Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 490 с.
- Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов Х.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алматы: АН РК, 1992. 36 с.
- Кунаев Д.А. О моем времени: воспоминания. Алматы: Дәуір, МП «Ынтымақ», 1992. 312 с.
- Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тығлымы не дейді. Алматы: Ана тілі, 1993. С. 106–123.
- Лиллис Дж. Казахстан: рассказ очевидицы о Великом голоде 1930-х годов. 12.06.2017. URL: <https://inosmi.ru/history/20170612/239563328.html> (дата обращения: 08.08.2021).
- Михайлов В.Ф. Хроника великого джута: Документальная повесть. Алма-Ата, Интербук, 1990. 99 с.
- Омарбеков Т.О. Қазақ шараушыларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағлымы: Тар. ғыл. докт. дисс. ... автореф. Алматы, 1994. 30 б.
- Тарле Е.В. Значение архивных документов для истории // Вестник архивоведения. 1961. № 3. С. 102–122.
- Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука, 1989. 128 с.
- «Голодная степь: голод, насилие и создание советского Казахстана» с автором Сарой Камерон (видео и стенограмма). URL: <https://www.caa-network.org/archives/15534> (дата обращения: 08.08.2021).
- «Давай зарежем нашего сына и съедем»: История голодомора в Казахстане. 11.08.2018. URL: <https://www.zakon.kz/4932232-davay-zarezhem-nashego-syna-i-sedim.html> (дата обращения: 08.08.2021).

References

- Davaj zarezhem nashego syna i s'edim, 2018 — «Davaj zarezhem nashego syna i s'edim»: istoriya golodomora v Kazakhstane ["Let's Slaughter Our Son and Eat": The Story of the Holodomor in Kazakhstan]. 11.08.2018. URL: <https://www.zakon.kz/4932232-davay-zarezhem-nashego-syna-i-sedim.html> (date of access: 08.08.2021). (In Russ.).
- Golodnaya step', 2021 — «Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie sovetskogo KazakhstanA» s avtorom Saroj Kameron ["The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan" with author Sara Cameron]. Video and transcript. URL: <https://www.caa-network.org/archives/15534> (date of access: 08.08.2021). (In Russ.).
- Äbilqojin, 1992 — Äbilqojin J., Aldajwmanov Q. Ehtnocid [Ethnocide] // Egemendi Qazaqstan. 30 mamyr. 1992. (In Kaz.).
- Abylhozhin, 1989 — Abylhozhin ZH.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. Pp. 53–71. (In Russ.).
- Asylbekov, 1991 — Asylbekov M.KH., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. (In Russ.).
- Äwlie-Ata, 2020 — Äwlie-Ata öñirindegi ašaršılıq [Hunger in Aulie-Atinsky district]. Köp tomдық jınaq; 2 t. / Qurastwrışı T. Bajkulov. Almaty: «BazarbaevA» ZHK, 2020. 672 p. (In Kaz.).
- Äwlie-Ata, 2017 — Äwlie-Ata öñirindegi ašaršılıq (jınağañ estelikter negezinde) [Hunger in Aulie-Atinsky district (on the basis of assembled memories)] / Jınaqtawşı-qurastwrışı T.S. Bajkulov. Almaty: «Ysh QıyaN» baspasy, 2017. 556 p. (In Kaz.).
- BSEH, 1974 — BSEH [Great Soviet Encyclopedia] / Gl. red.: A. M. Prokhorov. Moscow: Sovetskaya Ehnciklopediya, 1974. 3-e izd., T. 16. 616 p. (In Russ.).
- Elubaj, 2011 — Elubaj S.A. Aq boz üy [White gray house]. Almaty: Zhazushy, 2011. 376 p. (In Kaz.).
- Esmagambetov, 2015 — Esmagambetov K.L. Mustafa Şoqay jäne qazaqtardıñ aştıqqa usırawı twralı [About Mustafa Shokay and famine among Kazakhs] // «1920–30 jıldardağı Qazaqstandağı ašaršılıq jäne Alaş azamattarı» Respwblıkalıq ǵılımi-praktikalıq konferenciya materıaldarınıñ jınaǵı. Almaty: Orkhon, 2015. Pp. 18–27. (In Kaz.).
- Galiev, 1988 — Galiev A.B. Golod v Kazakhstane 1932–1933 gg. [Famine in Kazakhstan 1932–1933] // Zarya. 1988. № 11. Pp. 11–16. (In Russ.).
- Galiev, 1994 — Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v mnogonacional'nom Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in multinational Kazakhstan (1917-1980)]: Avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 1994. 53 p. (In Russ.).

Georgieva, 2012 — Georgieva N.G. Memuary kak fenomen kul'tury i istoricheskij istochnik [Memoirs as a cultural phenomenon and a historical source] // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Istoriya Rossii. Istoriya i arkhologiya. 2012. Pp. 126–138. (In Russ.).

Golodomor, 2017 — Golodomor: Devochku ukrali i spryatali v stoge sena, chtoby s'est' [Holodomor: Girl was kidnapped and hidden in haystack to be eaten]. 31 May 2017. URL: <https://dalanews.kz/bas-takyryp/27344-golodomor-devochku-ukrali-i-spryatali-v> (date of access: 08.08.2021). (In Russ.).

Istochnikovedenie, 1998 — Istochnikovedenie. Teoriya. Istoriya. Metod. Istochniki Rossijskoj istorii [Source study. Theory. History. Method. Sources of Russian history]. Moscow: Rossijsk. gos. gumanit. un-t, 1998. 702 p. (In Russ.).

Kameron, 2020 — Kameron S. Golodnaya step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 490 p. (In Russ.).

Kozybaev, 1992 — Kozybaev M.K., Abylkhozhin ZH.B., Aldazhumanov KH.S. Kollektivizaciya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Almaty: AN RK, 1992. 36 p. (In Russ.).

Kunaev, 1992 — Kunaev D.A. O moem vremeni: vospominaniya [About my time: memories]. Almaty: Däwir, MP «Yntymak», 1992. 312 p. (In Russ.).

Lillis, 2017 — Lillis Dzh. Kazakhstan: Rasskaz ochevidicy o Velikom golode 1930-kh godov [Kazakhstan: an eyewitness account of the Great Famine of the 1930s]. 12.06.2017. URL: <https://inosmi.ru/history/20170612/239563328.html> (date of access: 08.08.2021). (In Russ.).

Mikhajlov, 1990 — Mikhajlov V.F. Khronika velikogo dzhuta [Chronicle of the great jute]: Documentary povest'. Alma-Ata: Interbuk, 1990. 99 p. (In Russ.).

Omarbekov, 1994 — Omarbekov T.O. Qazaq şarawşılarnı jeke menşik qojalıqtarınan ayırw jäne ujımdastırw [Deprivation of property and forced collectivization of Kazakh peasants]: Tar. ğıl. dokt. diss. ... avtoref. Almaty, 1994. 30 p. (In Kaz.).

Qoygeldiev, 1993 — Qoygeldiev M., Omarbekov T. Tarix tiğlımı ne deydi [What are the secrets of history talking about]. Almaty: Ana tili, 1993. Pp. 106–123. (In Kaz.).

Tarle, 1961 — Tarle E.V. Znachenie arkhivnykh dokumentov dlya istorii [The importance of archival documents for history] // Vestnik arkhivovedeniya. 1961. № 3. Pp. 102–122. (In Russ.).

Tatimov, 1989 — Tatimov M.B. Social'naya obuslovlennost' demograficheskikh processov [Social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 128 p. (In Russ.).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 15-26, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_15-26

NATIONAL BIBLIOGRAPHY AND M. DULATULY: THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE “BIBLIOGRAPHICAL INDEX OF BOOKS PUBLISHED IN THE KAZAKH LANGUAGE”

Abikova Gulshat Masalimovna¹, Bilal Yertai²

¹PhD Doctoral Student of the Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University; National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty
<https://orcid.org/0009-0003-2489-2314>. E-mail: abikova2014@gmail.com

²PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University; Staff Member of the Rare Books and Manuscripts Department, National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty
<https://orcid.org/0009-0006-1362-8894>. E-mail: meirbek.sambet@ayu.edu.kz

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Abikova A., Bilyal Y., 2026

Abstract. Introduction. This article explores the bibliographic structure of the work «Bibliographical Index of Books Published in the Kazakh Language» (1926) by Alash movement figure M. Dulatuly. *The aim of the study* is to determine the significance of this work in the development of Kazakh bibliographic science. *The research is based* on the original version of the index as well as scholarly literature on the history of the Kazakh book. The relevance of the topic lies in the fact that the bibliographic structure and value of the index have not been comprehensively examined. *The study employed methods* such as comparative analysis, classification, systematization, and evaluation. *As a result of the research*, the bibliographic structure and methodological features of Dulatuly’s index were identified and its importance in Kazakh bibliographic science substantiated. The empirical findings of the research can serve as a methodological foundation for subjects taught in the 6B03205 – «Library and Information Systems» program, including History of Library Science, Library Studies, Library Cataloging, and Kazakh and Foreign Bibliography, as well as for further studies in Mirzhakyp Dulatuly scholarship.

Keywords: Mirzhakyp Dulatuly, book science, bibliography, bibliographic index

For citation: Abikova G.M., Bilyalov Y. National Bibliography and M. Dulatov: The Historical Significance of the “Index of Books Published in the Kazakh Language” // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 15-26. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_15-26

ҰЛТТЫҚ БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ М.ДУЛАТУЛЫ: «ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БАСЫЛҒАН КІТАПТАР КӨРСЕТКІШІНІҢ» ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Абикова Гульшат Масалимовна¹, Біләл Ертай²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультетінің PhD докторанты, Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, Алматы
<https://orcid.org/0009-0003-2489-2314>. E-mail: abikova2014@gmail.com

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінің қызметкері, Алматы
<https://orcid.org/0009-0003-2489-2314>. E-mail: yertaibilal@gmail.com

Аңдатпа. Мақала алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылымды зерттеуге арналған. *Мақаланың мақсаты* – М.Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің қазақ кітаптану саласында қандай маңызы бар екендігін анықтау. Ізденіс материалы – «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің түпнұсқасы мен қазақ кітабының тарихына байланысты зерттеулер. *Тақырыптың өзектілігі* – «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылымның өзектілігі мен маңызы толықтай қарастырылмағанында жатыр. Ізденіс мәліметтерін жүйелеу, жіктеу үдерісінде салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау, *әдіс-тәсілдері* қолданылды. *Ізденіс нәтижесінде* «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылым мен библиотәсілдер анықталды, көрсеткіштің қазақ кітаптану саласында маңызы екендігі дәлелденді. Эмпирикалық талдаулар нәтижесін ЖОО-да оқытылатын 6В03205 – «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығы бағдарламасының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» сонымен қатар, Міржақыптану саласының әдіснамалық негізі етуге болады.

Түйін сөздер: Міржақып Дулатұлы, кітаптану, библиография, кітаптар көрсеткіші

Дәйексөз үшін: Абиқова Г.М., Билялов Е. Ұлттық библиография және Міржақып Дулатов: «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткішінің» тарихи маңызы // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 15-26 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_15-26

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И М.ДУЛАТОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ «УКАЗАТЕЛЯ КНИГ, ИЗДАНЫХ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ»

Абиқова Гүлшат Масалимовна¹, Билялов Ертай²

¹PhD докторант факультета истории Казахского национального университета имени аль-Фараби; Национальная библиотека Республики Казахстан, Алматы
<https://orcid.org/0009-0003-2489-2314>. E-mail: abikova2014@gmail.com

²PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая; сотрудник отдела редких книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан, Алматы
<https://orcid.org/0009-0003-2489-2314>. E-mail: yertaibilal@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена исследованию библиографической структуры труда алашевского деятеля М. Дулатова «Указатель книг, изданных на казахском языке», опубликованного в 1926 году. *Цель статьи* – определить значимость данного труда М. Дулатова в развитии казахского книгознания. *Объектом исследования* послужил оригинал «Указателя книг, изданных на казахском языке», а также исследования по истории казахской книги. *Актуальность темы* заключается в том, что библиографическая структура труда до сих пор не была полноценно изучена и оценена. В процессе исследования применялись методы сравнительного анализа, систематизации, обобщения и оценки. *В результате анализа* были выявлены библиографическая структура и библиометодические подходы, использованные в труде М.Дулатова, а также доказана его значимость для казахского книгознания. Полученные эмпирические данные могут быть использованы как методологическая база в рамках дисциплин образовательной программы 6В03205 – «Библиотечно-информационные системы»: «История библиотечного дела», «Библиотековедение», «Библиотечный каталог», «Казахстанская и зарубежная библиография», а также в миржакыповедении

Ключевые слова: Мыржақып Дулатов, книгознание, библиография, указатель книг

Для цитирования: Абиқова Г.М., Билялов Е. Национальная библиография и М. Дулатов: историческое значение «Указателя книг, изданных на казахском языке» // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 15-26. (На Каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_15-26

Кіріспе. ХХ ғасырдың алғашқы ширегі – қазақ руханияты мен ұлттық сананың дамуында айрықша кезең ретінде ерекшеленеді. Бұл кезең қазақ халқының отарлық бұғаудан арылып, ішкі және сыртқы «тәуелсіздікке» ұмтылуының бастауы болды. Алаш қозғалысының жетекші өкілдері елдің саяси-әлеуметтік, мәдени-ғылыми салаларында елеулі істер атқарып, халық санасындағы ұлттық танымды оятуға күш салды. Аталған кезеңде қазақ баспасөзі кең қанат жайып, «Қазақ», «Айқап», «Сарыарқа», «Абай», «Сана» және т.б. басылымдарда қоғам өмірінің өзекті мәселелері көтерілді. Жазба әдебиетте роман, повесть, драма жанрлары қалыптасып, алаш санаткерлері көркем прозаның негізін салды. Аударма саласы да өркендеп, әлемдік классиканың үздік үлгілері қазақ оқырманына қолжетімді болды. Театр өнерінің дамуына да осы кезеңдегі ағартушылық қызмет пен ұлттық идеялар ықпал етті. Сонымен қатар, усул-жәдидтік бағыттағы жаңа оқу орындары ашылып, заманауи білім беру мазмұнына сай мұғалімдер даярланды. Қазақ зиялылары жаратылыстану, тіл білімі, әдебиет, тарих, математика сияқты түрлі салада оқу құралдарын ана тілінде әзірлеп, ғылым тілі ретіндегі қазақ тілінің әлеуетін арттырды. Нәтижесінде, қазақ ағартушылығының жаңа парадигмасы қалыптасып, ұлттық білім беру жүйесінің негізі қаланды.

Филол.ғ.д., әдебиетші ғалым Б.Кенжебаевтың «ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» еңбегінде: «Қазақ тілінде кітап бастыру ісі бұрынғыға қарағанда ХХ ғасырдың басында едәуір дами түсті. Егер ХІХ ғасырда 70-80 жыл бойы 70 шамалы ғана кітап басылса, ХХ ғасыр басында, 1900-1917 жылдар арасында қазақ тілінде 200 кітап басылды» [1.11] деген мәлімет берсе, библиограф ғалымдар: Ү.Субханбердина, С.Есова, Д.Сейфуллина [2], Н.Сәбитов [3], Ә.Жиреншин [4], М.Бөжеев, Д.Қазбекова, К.Бегімбаева [5], Ж.Нүсіпқызы [6], Ж.Шалғынбай, Г.Илиясовалардың [7] еңбектерінде 1879 жыл мен 1922 жылдар аралығында 40-тан аса қазақ тілді оқулықтардың жарық көргені жазылады.

Сурет 1. Алғашқы қазақ оқу құралдарының аймақтық шығу картасы.

Алаш қайраткері М.Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінде: «Төңкерістен бұрын қазақша шыққан кітап аз еді. Енді өмір астананың қазанындай қайнап тұрған төңкеріс дәуірінде. Қазақ даласының ұшы-қыйыры жоқ кеңдігі, елінің тараулығы, қатынас жолдарының нашарлығы, қалалы жерлерде қазақтың аздығы бәріне де бірдей кітап дүкендерінің бола бермеуі бұл күнге шейін қазақша шыққан кітаптардың ел арасына дұрыс тарауына үлкен кедергі болып келді. Оның үстіне елдің көбі қандай кітаптар басылып жатқанын олардың мазмұнын, басын, қайдан аларын, қалай алдырарын біле алмай

келді» [8.4], – деп төңкерістен кейінгі қазақ кітаптарының көптеп басылғанын, соның салдарынан біршама еңбектердің жүйеленбей жатқанына тоқталады. Бұл жағдай қазақ кітаптарының мазмұны мен таралуы туралы ақпараттың жетіспеушілігіне алып келді.

Бұл тұрғыдан алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің кітаптану саласындағы маңызы зор. Әсіресе, ағартушының библиографтық қызметін саралай отырып, аталмыш еңбектегі библиографиялық құрылымды анықтау зерттеудің мақсаты болып есептелінеді.

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі М. Дулатұлының 1927 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы алғашқы жүйелі көрсеткіш ретінде бағаланады. Бұл еңбектің авторлығын алғаш анықтап, М. Дулатұлын библиограф ретінде ғылыми айналымға енгізген зерттеуші М. Мамажанов еді. Ғалым 1993 жылы жарық көрген «Асыл мұра: Кітап – дананың қазынасы» атты еңбегінде «Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы» атты мақала жариялап, көрсеткіштің тарихи құндылығын, библиографиялық құрылымын, қамтылған әдеби мұраның танымдық-тағылымдық маңызын терең талдайды [9].

Зерттеуші М. Мамажановқа дейінгі кезеңде аталмыш библиографиялық еңбекке қатысты деректер шектеулі болып, «Жаңа мектеп» журналының қосымшасы ретінде жарық көргені айтылғанымен оның құрастырушысы ретінде М. Дулатұлының аты атала қоймаған-ды. Бұл – кеңестік идеология шеңберінде алаш қайраткерлерінің ғылыми-шығармашылық мұрасын тасада қалдыру саясатының салдары екені даусыз.

Осы бағыттағы зерттеуді кәсіби библиографиялық тұрғыдан жалғастырған – ҚР Ұлттық кітапханасының ардагер библиографы А. Байбосынова еді. 1998 жылы жарық көрген «Қазақ библиографиясының ардагерлері» атты еңбегінде «Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы» атты мақаласын жариялап, көрсеткіштің ішкі құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне жан-жақты шолу жасайды [10.6]. Оның еңбегі М. Дулатұлы библиографиясының ғылыми тұрғыда жүйеленуіне, әрі тұлғаның тек ағартушылық, әдебиетші, публицистік болмысымен қатар, кәсіби библиографиялық бейнесін де тануға жол ашты.

Ал 1996 жылы белгілі алаштанушы ғалымдар Ғ. Әнес пен А. Мектеп алғаш рет «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» библиографиялық еңбегін қазіргі қаріпке түсіріп, «Жұлдыз» журналына жариялайды [11.122-144]. Бұл – отандық кітаптану мен библиография тарихы тұрғысынан аса құнды бастама болып саналады.

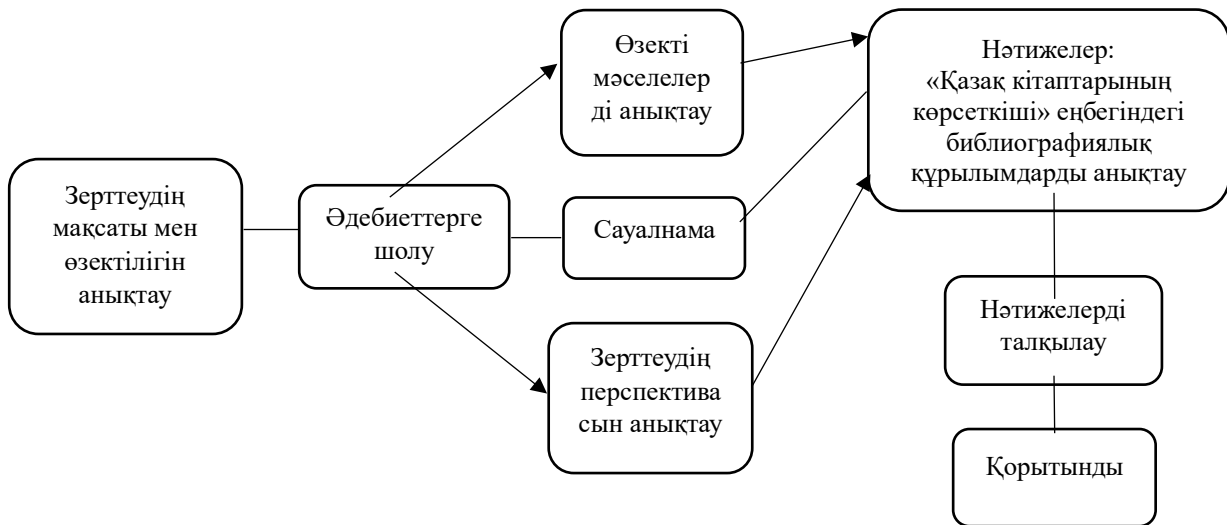
М. Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» – тек библиографиялық дереккөз ғана емес, ХХ ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің, әдебиеті мен ғылымының бағыт-бағдарын танытатын тарихи құжат саналады. Бұл көрсеткішті бүгінгі библиографиялық және деректану ғылымы тұрғысынан қайта зерделеу – ұлттық рухани мұраны толық тану мен бағалаудың маңызды бір тетігі болары сөзсіз.

Зерттеу сұрақтары:

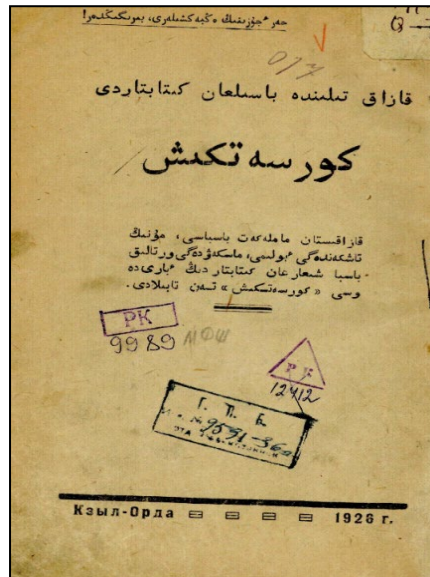
1. Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылымы мен библио-тәсілдер қандай?
2. «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің қазақ кітаптану саласында қандай маңызы бар?

Материалдар мен әдістер. Зерттеу мақаласын жазу барысында салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері қолданылды. Дерекнамалық мәлімет жинақтауда жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері, ал ғылыми-зерттеу материалдары үшін дереккөз ретінде «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі түпнұсқасы пайдаланылды.

Кесте 1 Зерттеудің блок-схемасы

Сурет. 2 1926 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің мұқабасы

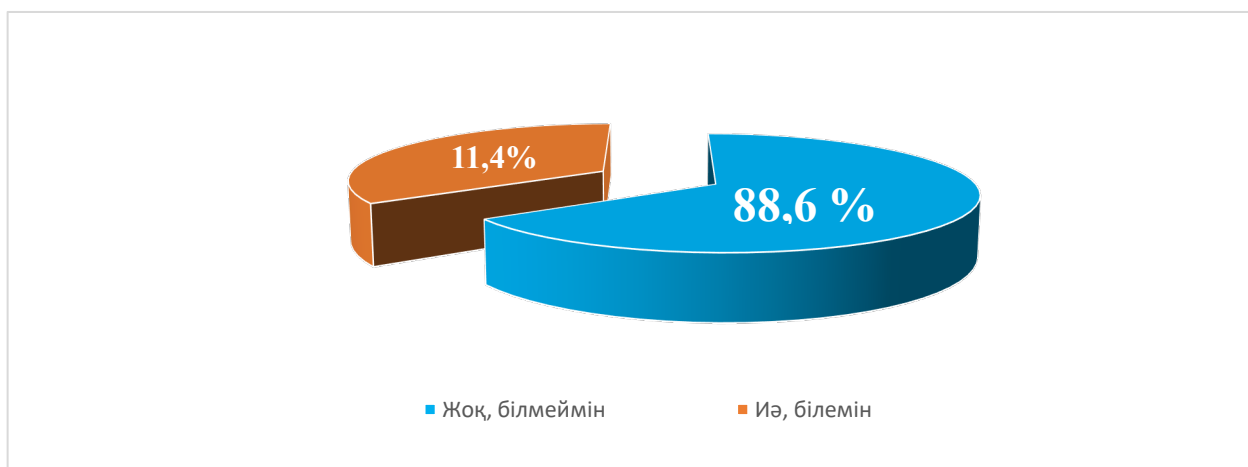

Сонымен қатар, М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің библиографиялық құрылымын зерттеу барысында онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 35 респодент мамыр-маусым айларында ерікті түрде қатысты. Олардың 60%-ы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚызҰПУ-дың «Кітапхана ісі» мамандығында оқитын студенттер (21), 40%-ы ҚР Ұлттық кітапханасының «Ұлттық библиография» бөлімінің тәжірбиелі мамандары (14) болды.

Сауалнамаға «Google Forms» – деректерді жинау, онлайн тестілеуге мүмкіндік беретін онлайн құрал қолданылды. Сұрақтар сипатына қарай 3 бөлімнен, 10 сауалдан тұрды.

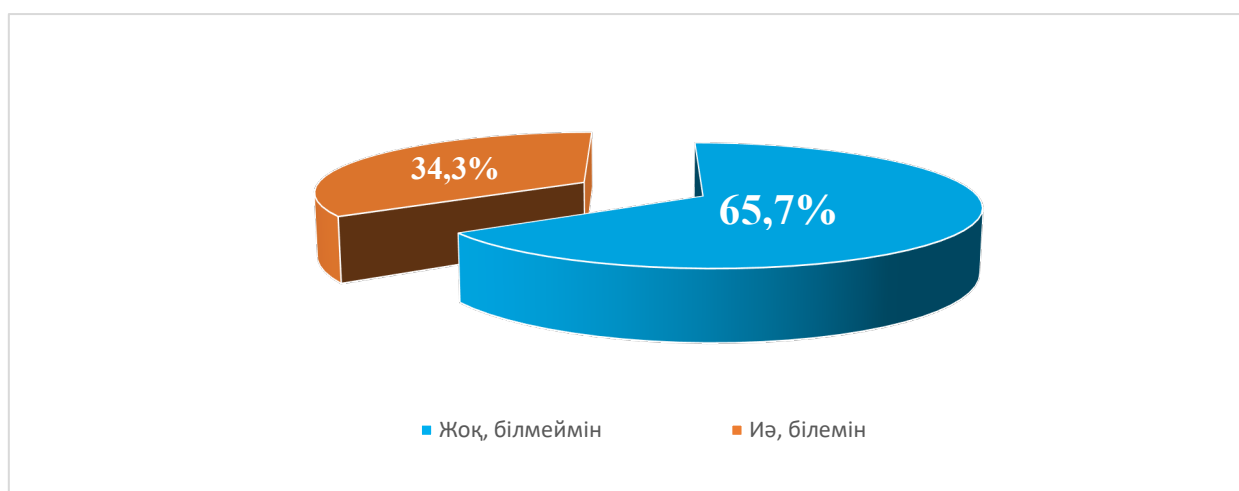
Нәтижелер. «Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбек туралы бұрын соңды естідіңіз бе?» деген сауалға респоденттердің 88,6%-ы (31) «жоқ» деп жауап берсе, 11,4%-ы (4) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет. 3 Респоденттердің «Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбегін білу деңгейі

«Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының құрастыруымен жарық көрген ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің түпнұсқасымен таныссыз ба?» деген сауалға респоденттердің 65,7%-ы (23) «жоқ» деп жауап берсе, 34,3%-ы (12) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет. 4 Респоденттердің М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» библиографиялық еңбегін білу деңгейі.

№1. «Міржақып Дулатұлының Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі алғысөзінде: «Кітаптың қайда, қашан басылғаны, кім шығарғаны, кім аударғаны, көлемі, басы көрсетілді. Баспасөз жүзінде сыналғандары болса, сол сындардың қысқаша қорытындылары да жазылды. Кей кітаптардың қысқаша мазмұны көрсетілді. Бәрінің бірдей мазмұнын баяндауға «көрсеткіш» аса үлкейіп кететін болды. Содан тартындық» деген тұжырымына көзқарасыңыз қандай?» деген сауалға респоденттерден төмендегідей жауаптарды алдық. (Респоденттер №1,2,3... нумерациямен шифрланды).

Кесте 2

№	ШКІР
1.	«Өте жақсы тұжырым».
2.	«Дұрыс айтылған. Бұл библиографтарға үлкен көмек».
3.	«Ол (М.Дулатұлы – авт.) «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде тек кітаптың атауы мен авторын ғана емес, оның қайда, қашан шыққанын, кім шығарғанын, тіпті сын пікірлер мен қысқаша мазмұнын көрсетуге тырысқан».
4.	«Бұл тұжырым алаш қайраткерінің көрсеткіш құрастырудағы өзіндік әдісі деп ойлаймын».
5.	«Міржақып Дулатовтың бұл тұжырымы өте орынды. Ол кітап көрсеткішінде негізгі деректерді қамтып, артық мәлімет беруден саналы түрде бас тартқан. Бұл – ғылыми жүйелілік пен қысқалықты сақтауға бағытталған дұрыс шешім».
6.	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымы библиографиялық еңбекке қойылатын талаптарды терең түсінгендігін көрсетеді. Ол көрсеткішті құрастырғанда мәліметтердің толық болуын мақсат еткен. Кітаптың шыққан жері мен жылы, авторы, аудармашысы, көлемі мен басы көрсетілуі – библиографиялық сипаттаманың негізгі элементтері. Сонымен қатар, сын-пікірлер мен қысқаша мазмұнды қосу еңбектің ғылыми және танымдық құндылығын арттырған».
7.	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымына оң көзқараспен қарауға болады. Себебі: ғылыми жүйелілік пен практикалық тиімділікті ұштастырған. Ол өзінің «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегін құрастырғанда деректердің дәлдігіне, толықтығына және пайдалануға ыңғайлы болуына ерекше мән берген».

№ 2. «Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың сипаттамасы туралы қандай пікірлесіз?»

Кітап сипаттамасы:

«Дулатұлы Міржақып. «Оқу құралы». Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы. Орынбор 1924 жыл. 5-ші басылуы. 126 бет. Бәсі 45 тиын».

Кесте 3

№	ШКІР
1.	артушының ұсынған кітаптардың сипаттамасы кітапты оқырман іздеуде нақты ақпараттарды көрсеткен. Бұл – оқырмандар үшін қолайлы болуы ықтимал».
2.	«Бұл сипаттама өте нақты әрі жүйелі. Міржақып Дулатұлы кітап туралы барлық маңызды мәліметтерді – авторы, атауы, мақсаты, шыққан жері, жылы, басылым реті, бет саны мен бағасын қамтып, ғылыми библиографияға қойылатын талаптарды толық орындаған».
3.	«Меніңше бұлай жазылған өте дұрыс кітап жайлы қысқаша мазмұн болғанын құптаймын».
4.	«Қазіргі сипаттамадан онша алшақ кетпеген. Анық қандай еңбекке сүйеніп осы анықтаманы таңдағанын білсек жақсы болар еді».
5.	«Міржақып Дулатұлының кітап сипаттамасы нақты, жүйелі және библиографиялық талаптарға сай берілген. Мұндай үлгі оқырманға кітап жайлы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді және көрсеткіштің ғылыми құндылығын арттырады».

№3. Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі журналдың сипаттамасы туралы қандай пікірлесіз?»

Сурет. 5 «Қызыл Қазақстан» журналының сипаттамасы түпнұсқадан мысал

ҚЫЗЫЛ ҚАЗАҚСТАН Айлық журнал
Қазақстан Өлкелік партия комитетінің тілі
Жылдық бәсі. 5 сом
Жарты жылдығы. 3 сом
Жеке саны 50 тиын
Адресі: Қызылорда қаласы. «Қызыл Қазақстан» жур. ред.

Кесте 4

№	ШҚІР
1.	«Ол журналдың шыққан уақыты, редакторы, мазмұны мен маңызы туралы қысқаша, бірақ мәнді ақпарат береді. Бұл – қазақ баспасөзінің дамуы мен қоғамдық ой-санаға ықпалын түсінуге мүмкіндік беретін құнды дереккөзі».
2.	«Бұл жерде журнал сипаттамасы толық ашылмаған сияқты. Сол кезеңдегі әдіспен жасалған болуы керек. Ал бүгінде қолданатын болса әлі де толықтырулар енгізу керек сияқты».
3.	«Міржақып Дулатұлы журнал сипаттамасын да нақты әрі жүйелі түрде берген. Онда журналдың атауы, сипаты, бағыныстылығы, бағасы мен шыққан орны көрсетілген. Бұл – басылымдарды ғылыми тіркеу мен зерттеу үшін өте құнды тәсіл».
4.	«Бұл журнал сипаттамасы Міржақып Дулатұлының библиографиялық мәдениетінің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Ол тек кітаптарды емес, мерзімді басылымдарды да дәл әрі құрылымды сипаттап, кейінгі ұрпаққа нақты дерек қалдырған. Бұл оның ұлт руханиятына сіңірген зор еңбегінің бір көрінісі».
5.	«Журналға жазылуға, сатып алуға оқырманды тарту ретінде беріліпті».

№4. «Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сынға көзқарасыңыз қандай? Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы шарт па? Көрсеткіштің құрылым жүйесіне мұндай сын қалай әсер етеді?»

Кесте 5

№	ШҚІР
1.	«Сол кезде шыққан кітаптардың көбісіне сын жазу нормалардың бірі болды. Басты орында тілі, өйткені көбісі Қазан Уфа, Ташкент қалаларында білім алып, тілдері татар, өзбек, араб тілдерге бұрмалап кететін».
2.	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни көзқарасы – еңбектің ғылыми құндылығын арттырып, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы міндетті емес, бірақ оның болуы көрсеткішті жай тізімнен көтеріп, мазмұндық тұрғыдан байытады».
3.	«Сынның болуы шарт деп есептеймін. Сол арқылы көбірек жетістікке, одан да жақсы деңгейге жетуге болады».
4.	«Көрсеткіште сынның болуы орынды. Қазіргі заманғы көрсеткіштерде сын беріледі».
5.	«Міржақып Дулатұлының пікірлері жақсы сипаттама береді. Мұндай сынның болуы шарт деп ойламасам да, оның болғаны оқырманға бағдар беруге немесе шешім қабылдауға көмегін тигізеді».
6.	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни бағасы – өте орынды әрі маңызды тәсіл. Бұл пікірлер тек сипаттап қана қоймай, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай қысқа сындар болуы шарт емес, бірақ болса еңбектің ғылыми, танымдық құндылығын арттырады. Мұндай сын көрсеткіш құрылымына қалай әсер етеді? Көрсеткіш мазмұндырақ болады; Оқырман мен зерттеушіге нақты бағалау мүмкіндігін береді. Бірақ тым көп болса, көлемі артып, негізгі мақсаттан дерек беру функциясынан алшақтап кетуі мүмкін. Демек, Міржақып бұл тәсілді орынды әрі шектеулі түрде қолданған».

7.	«Библиографиялық көрсеткіште сын жазу шарт емес».
8.	«Библиографтардың мақсаты жалпы қысқаша кітап туралы толық мәлімет беру, сын болуы дұрыс месе деп ойлаймын. Кітапқа сында сол саланың маман ғалымдары берсе дұрыс болар».
9.	«Міржақыптың кітаптарға сын беруі – көрсеткіштің ғылыми-аналитикалық мазмұнын күшейткен ерекше әдіс. Бұл библиографияны жай тізім емес, рухани-мәдени әрі педагогикалық кеңістіктің көрінісі ретінде ұсынған жаңашыл тәсіл».
10.	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни пікірлері тек сипаттама емес, сонымен қатар библиографиялық еңбекке бағалау мен бағыт-бағдар беруші қызмет те жүктейтінін көрсетеді. Мұндай сын библиографияда міндетті емес, бірақ көрсеткіштің сыни деңгейін арттырып, оқырманға кітаптың сапасын бағалауға көмектеседі».

№5. Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі библиографиялық құрылымдар туралы бөліскіңіз келетін қосымша пікіріңіз немесе ойыңыз бар ма?

Кесте 6

№	ПІКІР
1.	«Қосымша айтатын болсам, Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар жүйелі және ғылыми талаптарға сай құрылған. Әр кітаптың атауы, авторы, шыққан жылы, орны, аудармашысы, көлемі, кейде мазмұны мен сыны қамтылған».
2.	«Қосымша пікір ретінде мынаны айтуға болады: Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар – өз дәуірі үшін жаңашыл әрі ғылыми жүйеленген үлгі болды. Ол автор, атау, мазмұн, шыққан жері мен жылы, көлемі, бағасы сияқты маңызды мәліметтерді нақты әрі бірізді форматта беріп, қазақ библиографиясының негізін қалады деуге болады».
3.	«Иә, Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы тұңғыш кәсіби жүйеленген және құрылымды еңбек деп бағалануға толық лайық. Ол тек Алаш қозғалысының ағартушы идеяларын емес, библиография мәдениетінің негізін де қалдырған тұлға екенін дәлелдеді».
4.	«Міржақып Дулатұлы еңбегіндегі библиографиялық құрылым жүйелі, нақты әрі ғылыми талаптарға сай құрылған. Ол тек мәлімет беріп қана қоймай, кітаптың мазмұны мен сапасына қатысты бағалау енгізу арқылы көрсеткіштің танымдық құндылығын арттырған».

Талқылау. М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегі қайраткердің Қызылорда қаласындағы Мемлекет баспасының қазақ бөлімін басқарушы қызметін атқарған уақытындағы құрастырған библиографиялық кітабы. Аталмыш еңбек «Жаңа мектеп» журналының 3-санына қосымша ретінде басылған.

Көрсеткіш – 10 бөлім және Қосымша, мерзімді әдебиет тарауынан тұрады. Соңғы бетінде «Қазақстан Мемлекеттік баспасы әдебиеттің неше түрлісін басып, таратады» деген атаумен аталмыш баспа туралы шағын жарнама берілген.

Құрылымдық сипаттамасы:

- Жалпы кітаптың түпнұсқадағы көлемі – 112 бет (ені – 16, ұзындығы – 23,5 см).
- 2000 данамен жарық көрген. Төте қаріпте басылған.
- 111 беттен тұрады.
- Бастырушы – Қызылорда қаласындағы «Казгосиздат» баспасы. Көрсеткіштің түпнұсқасы ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған.
- Сирек қордағы шифр номері – 016.Қ 17.
- «Қорды толықтыру» қызметіндегі инвентарь кітапшадағы мәліметтер бойынша аталмыш еңбек ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына 1961 жылдың 29-желтоқсанда түскен.
- Көрсеткіште барлығы 272 кітап. 14 мерзімді әдебиеттің (3-журнал, 11-газет) библиографиясы берілген.

Кесте 7. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің құрылымдық сипаты

№	ТАРАУ АТАУЫ	КІТАП САНЫ	ПАЙЫЗДЫҚ ҮЛЕСІ
1.	«Оқу кітаптары, құралдары»	31	11,4%
2.	«Тәрбие оқыту әдістері»	16	5,8%
3.	«Саяси-ағарту әдебиеті»	43	15,8%
4.	«Ленин кітапханасы»	13	8,5%
5.	«Жастар, әйелдер қозғалысы»	17	6,3%
6.	«Қара шаруа әдебиеті»	32	11,8%
7.	«Білім әдебиеті»	17	6,3%
8.	«Халық әдебиеті, кестелі әдебиеті»	44	16,2%
9.	«Заң әдебиеті»	12	4,4%
10.	«Програм, ереже, қаулы-қарарлар»	31	11,4%
11.	«Қосымша кітаптар»	6	2,2%
	ЖИЫНЫ:	272	100%

Кесте 8. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың қай қалада басылғандығы туралы ақпарат

№	ҚАЛА АТАУЫ	КІТАП САНЫ	ПАЙЫЗДЫҚ ҮЛЕСІ
1.	Орынбор	78	47,5%
2.	Ташкент	36	22%
3.	Қызылорда	25	15,2%
4.	Мәскеу	22	13,4%
6.	Қазан	1	0,6%
7.	Қостанай	1	0,6%
8.	Семей	1	0,6%

Көрсеткіште 272 кітаптың 40-на (14,7%) сын (сипаттама) берілген. Ал сынның басым көпшілігі сол уақыттағы мерзімді әдебиеттерден (19) алынған.

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде берілген сындарды жүйелесек негізгі критерийлер көбіне кітаптың төмендегі сипаттарына байланысты сыналған:

1. **ІШКІ ҚҰРЫЛЫМЫ:** аударма сапасы, сөйлем құрылысы, ой жүйелілігі (қазақ танымына сайлылығы), тіл түсініктілігі, мазмұндылығы, қызықтылығы, оқытуға қолайлылығы (егер оқулық болса);

2. **СЫРТҚЫ ҚҰРЫЛЫМЫ:** кітаптың сыртқы сапасы (мұқабасы, суреттерінің тартымдылығы), қолжетімділігі (қайта басылатындығы, таусылғандығы туралы ақпараттың берілуі).

Кесте 9. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сын сипаттамасы

№	МЕРЗІМДІ ӘДЕБИЕТТЕР АТАУЫ	КІТАП АТАУЫ	СЫН
1.	«Еңбекшіқазақ»	А.Богданов. «Тұрмыс жүйесі білімнің қысқаша курсы». Қазақшаға аударушы Шонанұлы Телжан. Кітаптың аяғында осы кітапта ұшырайтын Қазақстан білім-әдебиет кеңесі қабыл етіп алған пән сөздерінің мәнісі бірге басылған. 1-ші басылуы. Орынбор. 1924 жыл. 316 бет. Бәсі 1 сом 55 тиын.	«Бұл кітаптың сөзі түсінікті. Телжан орыс кітабын қазақшаға аударуға шебер. Бұл кітаптың сыры біздің қазақтың ойына жат. Мұндағы ойды қазақ ойлаған емес. Кітаптың қиын көрініп тұрғаны кітаптан емес, кітаптың қазаққа негізі, сыры жаттығынан». «Еңбекші қазақ» газеті. №336, 1925 жыл.

2.	«Қызыл Қазақстан»	Коваленко. «Саяси кітапша». Аударушы У. Орынбор. 1923 жыл. 81 бет. Бәсі 30 тиын.	«Қазақшасының тілі түсінікті, қазаққа түсінікті, миына сіңімді қылып аударылған. Қазақшасының ішінде оқыған қазақ түгіл оқымаған жай қазақ түсінбестей я сөз, я ой жоқ. Қазақшасы ұғымды. «Қызыл Қазақстан» журналы. №17-18, 1923 жыл.
3.	«Книга ночи»	Садуақасұлы Смағұл. «Кооперация әм қазақ шаруасы». Орынбор. 1924 жыл. 25 бет. Бәсі 35 тиын.	«Кооперацияның соңғы бабтары қазақ арасында кооперация істерін жүргізу жайында сөйлейді. Кітапша қызғылықты, жатық, жеңіл, тілмен жазылған. Хат білетн қазақтың бәріне де түсінікті...». «Книга ночи» журналы.. № 8. 1925 жыл.
4.	«Сана»	«Күн күркіреуі мен найзағай». Орышадан аударушы Басықара ұлы Жүсіпбек. Ташкент. 1923 жыл. 45 бет. Бәсі 20 тиын.	«Кітап ұғымды тілмен жазылған. Найзағайдың әлденеше түрде, түсте болатыны, электрдің қандай нәрселерден шығатыны, найзағайдың электрден пайда болатындығы, найзағайды тексерген білімпаздардың, тәжірибесі, күн күркіреудің себебі, найзағайдың, қандай зиян келтіретіні, найзағайдан сақтану жолы толық жазылған...». «Сана» журналы. №2-3, 1924 жыл.

Қорытынды: Зерттеуімізді қорытындылай келе, алаш қайраткері М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» кітабының қазақ кітаптану (библиография) саласының қалыптасуындағы алғашқы еңбектердің бірі екендігіне көзіміз жетті. Нәтижелер «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық мәліметтердің қазіргі кітаптану саласындағы маңызы бар екендігін көрсетеді. Сондықтан да «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі тұжырымдар мен библиографиялық тәсілдерді қолданудың маңызы жоғары. Десек те, осы орайда бірқатар ұсыныс білдіруге болады.

Біріншіден, зерттеуіміздің нәтижесі көрсеткендей, ағартушының осы еңбегіне алдағы уақыттарда кешенді библиографиялық талдау қажет;

Екіншіден, «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі мәліметтерді әлемдік библиография саласының контекстінде қарастыру керек;

Үшіншіден, ЖОО-да оқытылатын «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығы бағдарламасының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» пәндерінің ХХ ғасырдағы кезеңіне әдіснамалық негіз етуге болады. Өйткені М.Дулатұлының еңбегіндегі библиографиялық тәсілдер мен тұжырымдардың ЖОО-да оқытылуы білім алушылардың салалық тәжірибиесін байытуы мүмкін.

References

- Kenzhebayev, 1976 — Kenzhebayev B. Kazakh Literature of the Early 20th Century. Almaty: Mektep, 1976. 265 p.
- Sabitov, 1948 — Sabitov N. Bibliographic Index of Kazakh Literature (1862–1917). Almaty, 1948. 186 p.
- Zhirenshin, 1971 — Zhirenshin A. From the History of Kazakh Books. Almaty: Kazakhstan, 1971. 178 p.
- Yesova et al., 1986 — Yesova S., Subkhanberdina U., Seyfullina D. Kazakh Books (Bibliographic Index 1807–1917). Almaty, 1986. 285 p.
- Bozheev et al., 1978 — Bozheev M., Kazbekova D., Begimbayeva K. Literary Books Published in the Kazakh Language Before the Revolution. Almaty, 1978. 170 p.
- Kari, 1998 — Kari Zh.N. Union Catalogue (1806–1917). Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 1998. 177 p.

Shalgynbay, Ilyasova, 2014 — Shalgynbay Zh., Ilyasova G. *Kazakh Books in the Collections of Libraries, Archives, and Museums of Kazakhstan and Russia (19th – Early 20th Century): Historical and Source Studies*. Almaty, 2014. 398 p.

Index of Books..., 1926 — Index of Books Published in the Kazakh Language. Kyzylorda: State Publishing House of Kazakhstan, 1926. 112 p.

Mamazhanov, 1993 — Mamazhanov M. Mirzhakyp Dulatuly – the First Kazakh Bibliographer. In: *Asyl mura: The Book is the Treasure of Wisdom*. Almaty: Kazakhstan, 1993. Pp. 81–89.

Baibosynova, 1998 — Baibosynova A. Mirzhakyp Dulatov – the First Kazakh Bibliographer. In: *Figures of Kazakh Bibliography*. Almaty, 1998. Pp. 6–11.

Änes, Mektap, 1996 — Änes G., Mektap A. Index of Books Published in the Kazakh Language. Zhuldyz, 1996. No. 4. Pp. 122–144.

Әдебиеттер тізімі

Кенжебаев, 1976 — Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Алматы: Мектеп, 1976. 265 б. (Қаз.).

Сәбитов, 1948 — Сәбитов Н. Қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші (1862–1917). Алматы, 1948. 186 б. (Қаз.).

Жиреншин, 1971 — Жиреншин Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан. Алматы: Қазақстан, 1971. 178 б. (Қаз.).

Есова және т.б., 1986 — Есова С., Субханбердина Ү., Сейфуллина Д. Қазақ кітаптары (библиографиялық көрсеткіш 1807–1917). Алматы, 1986. 285 б. (Қаз.).

Бөжеев және т.б., 1978 — Бөжеев М., Қазбекова Д., Бегімбаева К. Революцияға дейінгі қазақ тілінде шыққан әдеби кітаптар. Алматы, 1978. 170 б. (Қаз.).

Кәрі, 1998 — Кәрі Ж.Н. Жиынтық каталог (1806–1917). Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, 1998. 177 б. (Қаз.).

Шалгынбай, Ильясова, 2014 — Шалгынбай Ж., Ильясова Г. *Казахская книга в собрании библиотек, архивов и музеев Казахстана и России (XIX – начало XX вв.): историко-источниковедческие исследования*. Алматы, 2014. 398 с.

Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш, 1926 — Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш. Қызылорда: Қазақстан мемлекет баспасы, 1926. 112 б. (Қаз.).

Мамажанов, 1993 — Мамажанов М. Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы // *Асыл мұра: Кітап – дананың қазынасы*. Алматы: Қазақстан, 1993. 81–89 б. (Қаз.).

Байбосынова, 1998 — Байбосынова А. Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы // *Қазақстан библиографиясының қайраткерлері*. Алматы, 1998. 6–11 б. (Қаз.).

Әнес, Мектеп, 1996 — Әнес Г., Мектеп А. Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш // *Жұлдыз*. 1996. № 4. 122–144 б. (Қаз.).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 27-35, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_27-35

STATE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITIES IN THE SPHERE OF ANIMAL HUSBANDRY OF THE UZBEK SSR AND ITS SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES

Shakhzod Farkhod ugli Akhmedov

Institute of History, Academy of Sciences of Uzbekistan, PhD
Tashkent, Republic of Uzbekistan
<https://orcid.org/10.51943/2710-3994>. E-mail: axmedovhistorian@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Akhmedov S.K., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the policy of the Soviet government in the livestock sector of the Uzbek SSR in 1917–1991 and its impact on traditional forms of animal husbandry that had developed among the Uzbek population over centuries. It briefly highlights the importance of livestock breeding in the life of Turkic peoples and demonstrates how the colonial policy of the Russian Empire and the subsequent transformation of the region into a cotton raw-material base undermined the sustainable development of the sector. *Purpose and objectives.* The purpose of the study is to analyze the main directions and mechanisms of Soviet agrarian policy in livestock breeding, identify their socio-economic consequences, and reveal the specifics of crisis phenomena in the sector. The objectives include examining the impact of “war communism”, land–water reforms, collectivization, five-year plans, post-war campaigns (including the “corn policy”), and the measures of the “Perestroika” period on the state of livestock breeding, as well as analyzing statistical data on livestock numbers, production volumes, and levels of consumer supply. *Results.* The study shows that in 1917–1945 livestock breeding in the Uzbek SSR experienced a deep crisis caused by wars, droughts, forced collectivization, and the requisitioning of agricultural products under the policy of “war communism.” In the post-war decades, despite some increase in livestock numbers and attempts at industrialization (livestock complexes, mechanization, electrification), the sector remained chronically underdeveloped: fixed state prices, fodder shortages, weak breeding practices, low efficiency of kolkhozes and sovkhozes, and the superiority of household farming resulted in low productivity and insufficient consumption levels of livestock products among the population. Systemic problems such as slow industrialization, lack of incentives, falsified reporting, unresolved veterinary and zootechnical issues, unfinished construction of complexes, and inefficient use of resources are analyzed. *Conclusions.* It is concluded that the Soviet economic model failed to ensure sustainable development of livestock breeding in the Uzbek SSR: administrative-command methods, prioritization of quantitative indicators over qualitative ones, lack of material incentives, and structural management defects led the sector into a prolonged crisis reflected in low profitability, shortages of livestock products, and significant lag in consumption levels compared to all-Union and international indicators.

Key words: livestock policy, collectivization, agrarian reforms, cattle, fodder shortage, five-year plans, war communism, industrialization, economic crisis, kolkhoz, sovkhoz, falsified reporting, veterinary medicine, breeding, poultry farming, fodder base

For citation: Akhmedov Sh.F. State Policy of the Soviet Government in the Livestock Sector of the Uzbek SSR and Its Socio-Economic Consequences // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 27-35. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_27-35

ЎЗБЕК КСР-ИНДЕГИ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫНДАҒЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ

Шахзод Фарход улы Ахмедов

Өзбекстан Ғылым академиясының Тарих институты, PhD
Ташкент, Өзбекстан Республикасы
<https://orcid.org/10.51943/2710-3994>. E-mail: axmedovhistorian@mail.ru

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада 1917–1991 жылдар аралығында Өзбек КСР-інде кеңес өкіметінің мал шаруашылығы саласындағы саясаты және оның ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мал өсіру жүйесіне әсері қарастырылады. Түркі халықтарының өміріндегі мал шаруашылығының маңызы қысқаша сипатталып, Ресей империясының отарлық саясаты мен өңірді мақта-шикізат базасына айналдыру бағытының сала дамуын тежегені көрсетіледі. Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – кеңес аграрлық саясатының негізгі бағыттары мен тетіктерін талдау, олардың әлеуметтік-экономикалық салдарын анықтау және саладағы дағдарыстық құбылыстардың ерекшеліктерін ашып көрсету. Міндеттеріне «әскери коммунизм», жер–су реформалары, ұжымдастыру, бесжылдық жоспарлар, соғыстан кейінгі науқандар (оның ішінде «жүгері саясаты»), сондай-ақ «Қайта құру» кезеңіндегі шаралардың мал шаруашылығына ықпалын зерттеу және мал басы, өндіріс көлемі, халықтың тұтыну деңгейі жөніндегі статистикалық деректерді талдау кіреді. Нәтижелер. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1917–1945 жылдары Өзбек КСР-індегі мал шаруашылығы соғыстар, қуаңшылық, күшпен жүргізілген ұжымдастыру және «әскери коммунизм» саясаты аясындағы ауылшаруашылық өнімдерінің тәркіленуі салдарынан терең дағдарысқа ұшырады. Соғыстан кейінгі кезеңде мал басының ішінара өсуі мен индустрияландыруға талпыныстар (мал кешендері, механизация, электрлендіру) болғанымен, сала созылмалы түрде артта қалды: мемлекеттік бекітілген баға, жем-шөптің жетіспеушілігі, асылдандыру жұмысының әлсіздігі, колхоз–совхоз жүйесінің төмен тиімділігі және жеке қосалқы шаруашылықтардың басымдығы өнімділіктің төмен болуына және халықтың мал өнімдерін жеткіліксіз тұтынуына әкелді. Жүйелік мәселелер – индустрияландырудың баяулығы, ынталандыру механизмдерінің жоқтығы, «жалған есеп», ветеринарлық және зоотехниялық проблемалар, аяқталмаған кешендер құрылысы, ресурстарды тиімсіз пайдалану – жан-жақты талданды. Қорытындылар. Кеңестік экономикалық модель Өзбек КСР-інде мал шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ете алмағаны анықталды: әкімшіл-әміршіл басқару әдістері, сандық көрсеткіштерді сападан жоғары қою, еңбеккерлердің материалдық мүдделілігін елемей және құрылымдық кемшіліктер саланы ұзақмерзімді дағдарысқа әкелді. Бұл дағдарыс рентабельділіктің төмендігімен, өнім тапшылығымен және мал өнімдерін тұтыну деңгейінің одақтық және халықаралық көрсеткіштерден айтарлықтай артта қалуымен көрінді.

Түйін сөздер: мал шаруашылығы саясаты, ұжымдастыру, аграрлық реформалар, мал басы, жем-шөп тапшылығы, бесжылдық жоспарлар, әскери коммунизм, индустрияландыру, экономикалық дағдарыс, колхоз, совхоз, жалған есеп, ветеринария, асылдандыру жұмысы, құс шаруашылығы, жем-шөп базасы.

Дәйексөз үшін: Ахмедов Ш.Ф. Өзбек КСР-індегі мал шаруашылығы саласындағы кеңес өкіметінің мемлекеттік саясаты және оның әлеуметтік-экономикалық салдары // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 27-35 бб. (Орысш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_27-35

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В СФЕРЕ ЖИВОТНОВОДСТВА УЗБЕКСКОЙ ССР И ЕЁ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Шахзод Фарход угли Ахмедов

Институт истории Академии наук Узбекистана, PhD

Ташкент, Республика Узбекистана

<https://orcid.org/10.51943/2710-3994>. E-mail: axmedovhistorian@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается политика советской власти в сфере животноводства в Узбекской ССР в 1917–1991 гг. и её влияние на традиционные формы скотоводства, сложившиеся у узбекского населения на протяжении веков. Кратко освещается значение животноводства в жизни тюркских народов и показывается, как колониальная политика Российской империи и последующий курс на превращение региона в хлопковую сырьевую базу подорвали устойчивое развитие отрасли. Цель и задачи исследования. *Цель работы* – проанализировать основные направления и инструменты советской аграрной политики в животноводстве, выявить их социально-экономические последствия и показать специфику кризисных явлений в отрасли. В задачи входит рассмотрение влияния «военного коммунизма», земельно-водных реформ, коллективизации, пятилетних планов, послевоенных кампаний (включая «кукурузную политику») и мер периода «перестройки» на состояние животноводства, а также анализ статистических показателей поголовья скота, объёмов производства и уровня потребления продукции населением. *Результаты.* Показано, что в 1917–1945 гг. животноводство Узбекской ССР переживало глубокий кризис, обусловленный сочетанием войн, засух, насильственной коллективизации и изъятия сельхозпродукции в рамках политики «военного коммунизма». В послевоенные десятилетия, несмотря на определённый рост поголовья и попытки индустриализации (создание животноводческих комплексов, механизация и электрификация), отрасль оставалась хронически отстающей: фиксированные государственные цены, дефицит кормов, слабое развитие племенного дела, низкая эффективность крупных колхозно-совхозных хозяйств и перекося в пользу личных подсобных хозяйств приводили к низкой продуктивности и недостаточному уровню потребления мясо-молочной продукции населением. Проанализированы такие системные проблемы, как медленные темпы индустриализации, отсутствие действенных стимулов, приписки, нерешённые ветеринарные и зоотехнические вопросы, незавершённое строительство комплексов и нерациональное использование ресурсов. *Выводы.* Делается вывод, что советская экономическая модель не обеспечила устойчивого развития животноводства в Узбекской ССР: административно-командные методы управления, приоритет количественных показателей над качественными, игнорирование материальной заинтересованности производителей и комплексные организационно-структурные дефекты привели отрасль к затяжному кризису, выразившемуся в низкой рентабельности, дефиците продукции и существенном отставании в уровнях потребления по сравнению с среднесоюзными и международными показателями.

Ключевые слова: политика животноводства, коллективизация, аграрные реформы, скот, нехватка кормов, пятилетние планы, военный коммунизм, индустриализация, экономический кризис, колхоз, совхоз, приписка, ветеринария, племенное дело, птицеводство, кормовая база.

Для цитирования: Ахмедов Ш.Ф. Государственная политика советской власти в сфере животноводства Узбекской ССР и её социально-экономические последствия // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 27-35. (На Русс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_27-35

Введение. Животноводство считается самым древним видом деятельности, которым занималось человечество, начиная с охоты на диких животных и их одомашнивания. Основными отраслями животноводства являются скотоводство, овцеводство, козоводство, свиноводство, птицеводство, коневодство, верблюдоводство, кролиководство, пчеловодство, шелководство. С точки зрения науки, животноводство делится на общие и частные разделы. В экономике изучаются, анализируются и оцениваются общее поголовье и состав, продуктивность, породы, кормление, содержание, себестоимость продукции, цены реализации, рентабельность и другие показатели каждого скота (Муртазаев, 2017: 353). Существование скотоводческих хозяйств, формировавшихся на протяжении веков, свидетельствует о том, что у узбеков с древних времен было много мясной продукции (Жабборов, 2003: 52). Колониальная политика Российской империи в крае привела к разрушению многовековых традиций в животноводстве Туркестана. В последующий период превращение края в хлопковую сырьевую базу привело к резкому кризису других отраслей сельского хозяйства, в частности, животноводства.

Материалы и методы. В исследовании использованы статистические данные, опубликованные материалы и архивные источники, отражающие динамику развития животноводства в Узбекской ССР в 1917–1991 гг. В качестве источников привлечены труды Муртазаева (2017), Жабборова (2003), Ольсевича (2015), Темировой (1985), Мовлонова (1984), Каримова (2011), Кобилова (2012), данные прессы («Правда», «Правда Востока», «Сельское хозяйство Узбекистана»), а также показатели, приведённые в «Истории Узбекистана (1917–1991)» (2019). Анализируются сведения о поголовье скота, объёмах производства мяса, молока и яиц, темпах роста отрасли и уровне потребления населением. Метод исследования - сравнительно-исторический анализ, позволяющий выявить влияние реформ, войн, коллективизации и аграрной политики на состояние отрасли.

Обсуждение. До советского периода животноводство играло ключевую роль в хозяйственной системе региона, частные подворные хозяйства обеспечивали устойчивое производство, а узбекский народ имел многовековые традиции мясного скотоводства. Колониальная политика Российской империи подорвала развитие отрасли, а дальнейшее превращение края в хлопковую сырьевую базу ухудшило положение животноводства.

В советский период серьёзное влияние оказали:

- политика «военного коммунизма» (реквизиции),
- земельно-водные реформы,
- насильственная коллективизация (1929–1930),
- мобилизация ресурсов в годы Второй мировой войны,
- неэффективные реформы Хрущёва («кукурузная кампания»),
- медленное внедрение механизации и индустриальных комплексов (1960–1970-е гг.).

Несмотря на частичные успехи, системные проблемы сохранялись: недостаток кормов, неразвитость племенной базы, слабая ветслужба, низкая материальная заинтересованность работников, ориентированность на выполнение плана любой ценой, распространённые приписки, изношенность производственных мощностей. Политика «Перестройки» не смогла изменить ситуацию: отрасль оставалась наиболее отсталой частью аграрной системы.

В результате колониальной экономической политики советского правительства в Узбекской ССР в период с 1917 по 1945 год скотоводство переживало кризис. В этот период резко сократилось поголовье скота и производство животноводческой продукции в хозяйствах. На это, конечно, повлияли политические и природные факторы, связанные с засухой, такие как две мировые войны. Кроме того, изменения в аграрной системе, осуществленные непосредственно руками советской власти в 1917-1920 годах, политика «военного коммунизма», направленная на сдачу излишков сельскохозяйственной продукции государству, земельно-водная реформа и особенно политика коллективизации в сельском хозяйстве в 1929 - 1930 годах стали причиной этого. Насильственная коллективизация нанесла

значительный ущерб животноводству и привела к крайне негативным социально-экономическим последствиям.

Согласно статистическим данным, в период после 1946 года в результате усилий колхозов и совхозов по восстановлению животноводства, процессов перевода производства продукции животноводства на промышленный метод в годы «экономической стагнации», создания крупных животноводческих комплексов, попыток развития животноводства, поголовье скота и производство животноводческой продукции несколько увеличились. Вместе с тем следует особо отметить работу по определению направлений развития животноводства в колхозах и совхозах в «пятилетних планах» развития народного хозяйства СССР на период с 1928 по 1990 годы и на пленумах ЦК КПСС. (Ольсевич, 2015)

До установления советской власти частное животноводство, то есть выпас скота в домохозяйствах населения, занимало важное место в жизни народов края. «Советская власть считала, что развивать животноводство через такие мелкие крестьянские хозяйства невозможно, это возможно только путем перестройки сельского хозяйства на социалистической основе». (Узбекская советская энциклопедия, 1979: 574) В результате в период коллективизации животноводство в Узбекской ССР сильно пострадало.

На животноводство Узбекской ССР, которое и так находилось в тяжелом положении, была возложена задача обеспечения армии СССР в 1941-1945 годах большим объемом мяса, масла и другой продукции животноводства. (Правда. № 72. 13 марта, 1942 г) Животноводство Узбекской ССР использовало все возможности для обеспечения армии мясом. Например, среди республик, входивших в состав СССР, только в Узбекистане в 1942 году по сравнению с 1940 годом был достигнут рост производства мяса, что объяснялось массовым убоем скота. (История Узбекистана (1917-1991 гг.), 2019: 37)

В годы после войны в животноводстве были проведены некоторые неэффективные реформы. Примером может служить «кукурузная политика» Генерального секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева. С 1955 года в колхозах Узбекской ССР также начали выращивать кукурузу для откорма скота. (Правда востока. № 1. 1 января, 1956 год.) В результате посева кукурузы в больших количествах на сенокосных угодьях, важных для сельского хозяйства, животноводство сильно пострадало.

В 1965-1970 годах в колхозах и совхозах Узбекской ССР особое внимание стало уделяться электрификации и механизации производственных процессов в животноводстве. (Темиров, 1985: 4-5). Несмотря на это, советское правительство уделяло этому направлению в Узбекистане гораздо меньше внимания, чем в других республиках. Среди советских республик абсолютное большинство животноводческих заводов и специализированных промышленных комплексов были созданы в основном в Украине, Беларуси, Казахстане и Латвии. (Морозов, 2016: 160) Во многих случаях введенные в эксплуатацию промышленные комплексы использовались без ремонта. В результате отсутствовали необходимые условия для жизни скота, животные страдали от различных заболеваний, снижалась их продуктивность. (Газета «Сельское хозяйство Узбекистана», 1992: 19.) Было также много случаев, когда животноводческие промышленные комплексы, созданные советским правительством в регионах, не могли быть пополнены скотом. Потому что в СССР и особенно в республиках Средней Азии поголовье откормочного скота было недостаточным для обеспечения существующих животноводческих комплексов. (Мовлонов, 1984: 5) Было много случаев, когда строительство некоторых животноводческих комплексов началось, но оставалось незавершенным. Это означало нецелевое расходование государственных средств на строительство животноводческих ферм.

С 1970-х годов личные подсобные хозяйства имели больше крупного рогатого скота, чем колхозы и совхозы. При этом колхозы и совхозы обеспечивали личные подсобные хозяйства молодняком скота и кормами, а также давали возможность пользоваться принадлежащими им пастбищами. Взамен личные подсобные хозяйства поставляли им излишки животноводческой продукции, продаваемой государству за счет плановых обязательств колхозов и совхозов. (Животноводство в Узбекистане: текущее состояние, проблемы и перспективы развития, 2010:

30.) Показатели животноводства в Узбекской ССР в начале 80-х годов относительно выросли. Однако к этому времени выращивание скота в личных подсобных хозяйствах оказалось экономически более эффективным и выгодным, чем в колхозах и совхозах. Согласно другой информации, «во всех животноводческих фермах СССР на самом деле не было системы разведения скота на основе откорма. Несмотря на большое поголовье скота, продуктивность была очень низкой. В хозяйствах забивали коров, которые перестали давать молоко, и таким образом выращивали мясо».

Усилия по улучшению сложной ситуации в животноводстве также видны в политике «Перестройки» начатой в 1985 году. Это видно из того, что в период «Двенадцатой пятилетки» в Узбекской ССР был утвержден плановый проект по животноводству и птицеводству, производству и продаже молочной продукции государству на 1986-1990 годы, и в нем были поставлены значительные цели. В частности, поставлена цель увеличить производство скота и птицы (в живом весе) в республике с 330 тысяч тонн в 1986 году до 420 тысяч тонн в 1990 году, а производство молока - с 870 тысяч тонн до 1 миллиона тонн. (Национальный архив Узбекистана. Фонд Р-837) Но эти планы остались только в документах. В действительности же в этот период в аграрной системе Узбекской ССР наиболее отсталой отраслью производства оставалось животноводство. Одной из основных причин низких показателей производства в животноводстве является то, что увеличение производства продукции не связано с материальным интересом трудящихся. Причиной этого является фиксированная цена, установленная правительством на скот, выращенный в основном в совхозах. В некоторых случаях фиксированная цена на мясо скота, закупаемое у совхозов, оставалась неизменной даже в течение нескольких десятилетий.

Таблица 1. Уровень потребления продуктов животноводства (мяса, молока и яиц) населением Узбекской ССР по отношению к населению СССР и некоторых других государств (1988 г.)

Название продукта	Норма потребления	в Узбекской ССР		Этот показатель в СССР и некоторых других странах			
		фактическое потребление	Средний темп роста в 1970-1988 гг.	В СССР	в США	В Франции	В Англии
Мясо и мясные продукты (в кг)	60	31	110 гр	66	123	108	81
Молоко и молочные продукты (в кг)	251	200	2,7 кг	356	265	401	322
Яйцо (в штуках)	165	117	2,4 шт.	275	235	255	228

Население Узбекистана в среднем потребляло в два раза меньше мяса, молока и молочных продуктов, яиц, чем население страны в целом. (Каримов, 2011: 114) В то же время были высказаны опасения, что если другие союзные республики перестанут оказывать помощь с животноводческой продукцией, потребление этих мясо-молочных продуктов может снизиться еще на 40%. В официальном опросе, проведенном органами статистики республики среди населения страны в 1989 году, 89,3% опрошенных также заявили, что не потребляют в достаточной степени мясные продукты, а 56,5% - молочные продукты. (Кобилов, 2012: 38)

Анализ показателей поголовья скота и производства животноводческой продукции в СССР и входящих в его состав республиках за 1990 - 1991 годы также наглядно демонстрирует тяжелую ситуацию в животноводстве республики.

Таблица 2. Поголовье скота в СССР и республиках его состава
(по состоянию на 1 января 1991 года, млн голов)

	крупный рогатый скот	Из них коровы	Овцы и козы	Свиньи	Птицы
СССР	115,7	41,5	140,8	75,6	1200,4
РСФСР	57,0	20,5	58,2	38,3	659,8
Украина	24,6	8,4	8,4	19,4	246,1
Белоруссия	7,0	2,4	0,4	5,1	50,6
Узбекистан	4,6	1,9	9,2	0,7	36,0
Казахстан	9,8	3,4	35,7	3,2	59,9
Грузия	1,3	0,6	1,6	0,9	21,8
Азербайджан	1,8	0,7	5,4	0,2	29,1
Литва	2,3	0,8	0,1	2,4	16,8
Молдова	1,1	0,4	1,3	1,8	24,6
Латвия	1,4	0,5	0,2	1,4	10,3
Кыргызстан	1,2	0,5	10,0	0,4	13,9
Таджикистан	1,4	0,6	3,3	0,2	8,2
Армения	0,6	0,2	1,2	0,3	9,4
Туркменистан	0,8	0,3	5,5	0,3	7,4
Эстония	0,8	0,3	0,1	1,0	6,5

Таблица 3. Показатели производства продукции животноводства (мяса, молока, яиц) в СССР и республиках его состава
(по состоянию на 1990 год)

	Мясо (тыс. тонн)	Молоко (тыс. тонн)	Яйцо (млн шт.)
СССР	20011	108384	81725
РСФСР	10112	55715	47470
Украина	4358	24508	16287
Белоруссия	1181	7457	3657
Узбекистан	484	3034	2453
Казахстан	1548	5642	4185
Грузия	170	660	769
Азербайджан	176	970	985
Литва	530	3157	1273
Молдова	366	1512	1129
Латвия	308	1893	819
Кыргызстан	254	1185	714
Таджикистан	108	575	592
Армения	93	432	518
Туркменистан	104	436	327
Эстония	219	1208	547

Заключение. Таким образом, несмотря на многолетние усилия советского правительства по совершенствованию животноводческой отрасли, в данной сфере были допущены многочисленные системные просчёты, оказавшие отрицательное влияние на её

устойчивое развитие. В частности, принудительная коллективизация, отсутствие материальных и моральных стимулов в деятельности животноводческих хозяйств, неэффективное использование производственных ресурсов в условиях административно-командной и плановой экономики, недостаточные инвестиции в развитие отрасли, игнорирование вопросов племенной и селекционной работы, общая нерациональность хозяйственного управления, распространённые приписки и хищения кормов и поголовья, а также несогласованность между смежными направлениями — агрономией, инженерным обеспечением и экономическими расчётами — в совокупности обусловили низкую рентабельность и убыточность животноводства. Также следует отметить, что дисбаланс зоотехники в хозяйственном управлении, несоблюдение ответственными лицами ветеринарно-санитарных требований, игнорирование рекомендаций специалистов, замена низкопродуктивного и больного скота вне хозяйства, попытки скрыть реальное положение, уделение большего внимания количеству, чем качеству, выполнение планов по производству продукции любыми средствами являются основной причиной роста заболеваемости, гибели и выбытия животных.

Литература

- Муртазаев, Ахроров, 2017 — Муртазаев О., Ахроров Ф.Б. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. Тошкент: Илм зйу, 2017. 353 б.
- Жабборов, 2003 — Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Тошкент: Ўқитувчи, 2003. 52 б.
- Ольсевич, 2015 — Ольсевич Ю.Я. Пятилетние планы. Румчерод, 2015.
- Узбекская советская энциклопедия, 1979 — Узбекская советская энциклопедия. Т. 12. Тошкент, 1979. 574 с.
- Правда, 1942 — Правда. № 72. 13 марта 1942 года.
- История Узбекистана..., 2019 — История Узбекистана (1917–1991 гг.). Книга вторая: Узбекистан в 1939–1991 годах. Тошкент: O‘zbekiston, 2019. 576 с.
- Правда Востока, 1956 — Правда Востока. № 1. 1 января 1956 года.
- Темиров, Бўронова, 1985 — Темиров Ф., Бўронова У. Ўзбекистон чорвачилигининг тараққиёти. Тошкент: Ўзбекистон, 1985. 24 б.
- Морозов, Рассказов, 2016 — Морозов Н.М., Рассказов А.Н. Анализ развития животноводства в России // Вестник ВНИИМЖ. 2016. № 2 (22). 160 с.
- Сельское хозяйство Узбекистана, 1992 — Сельское хозяйство Узбекистана. 1992. № 1. 19 с.
- Мовлонов, Мовлонов, 1984 — Мовлонов Н.О., Мовлонов Э.Н. Қорамолчилик. Тошкент: Ўқитувчи, 1984. 288 б.
- Животноводство в Узбекистане..., 2010 — Животноводство в Узбекистане: текущее состояние, проблемы и перспективы развития. Тошкент: Насаф, 2010. 154 с.
- Путин о мясном животноводстве в СССР — Путин о мясном животноводстве в СССР // YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jRaqzhMpVCI> (дата обращения: 17.02.2026).
- Национальный архив Узбекистана — Национальный архив Узбекистана. Ф. Р-837.
- Каримов, 2011 — Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. 432 б.
- Кобилов, 2012 — Кобилов Ш.Р. Мустақиллик ғойибдан келган эмас. Тошкент: О‘қитувчи, 2012. 38 б.

References

- Murtazaev, Akhrorov, 2017 — Murtazaev O., Akhrorov F.B. Agricultural Economics. Tashkent: Ilm Ziyu, 2017. 353 p.
- Jabborov, 2003 — Jabborov I. Uzbeks: Lifestyle and Culture. Tashkent: O‘qituvchi, 2003. 52 p.
- Olseovich, 2015 — Olseovich Yu.Ya. Five-Year Plans. Rumcherod, 2015.
- Uzbek Soviet Encyclopedia, 1979 — Uzbek Soviet Encyclopedia. Vol. 12. Tashkent, 1979. 574 p.
- Pravda, 1942 — Pravda. No. 72. March 13, 1942.
- History of Uzbekistan..., 2019 — History of Uzbekistan (1917–1991). Book Two: Uzbekistan in 1939–1991. Tashkent: O‘zbekiston, 2019. 576 p.
- Pravda Vostoka, 1956 — Pravda Vostoka. No. 1. January 1, 1956.
- Temirov, Bo‘ronova, 1985 — Temirov G‘., Bo‘ronova U. Development of Livestock Breeding in Uzbekistan. Tashkent: Uzbekistan, 1985. 24 p.
- Morozov, Rasskazov, 2016 — Morozov N.M., Rasskazov A.N. Analysis of Livestock Development in Russia // Vestnik VNIIMZH. 2016. No. 2 (22). 160 p.
- Agriculture of Uzbekistan, 1992 — Agriculture of Uzbekistan. 1992. No. 1. 19 p.
- Movlonov, Movlonov, 1984 — Movlonov N.O., Movlonov E.N. Cattle Breeding. Tashkent: O‘qituvchi, 1984. 288 p.

Livestock Breeding in Uzbekistan..., 2010 — Livestock Breeding in Uzbekistan: Current State, Problems and Development Prospects. Tashkent: Nasaf, 2010. 154 p.

Putin on Meat Livestock in the USSR — Putin on Meat Livestock in the USSR // YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jRaqzhMpVCI> (accessed: 17.02.2026).

National Archive of Uzbekistan — National Archive of Uzbekistan. Fund R-837.

Karimov, 2011 — Karimov I. On the Eve of Uzbekistan's Independence. Tashkent: Uzbekistan, 2011. 432 p.

Kobilov, 2012 — Kobilov Sh.R. Independence Did Not Come by Chance. Tashkent: O'qituvchi, 2012. 38 p.

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 36-45, 2026
Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_36-45

EXPLORING SOCIAL INCLUSION OF CHILDREN WITH DOWN SYNDROME IN AZERBAIJANI PRIMARY SCHOOLS: A QUALITATIVE STUDY

Gunay Badalzade

Department of Special Education, Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0003-4422-4746>. E-mail: gn.badalzade@adpu.edu.az

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Badalzade G., 2026

Abstract. Inclusive education for children with Down syndrome has become a global priority, yet implementation across developing and post-Soviet countries remains fragmented. This study examines the current state of social inclusion in public primary schools in Baku, Azerbaijan, focusing on teacher preparedness, institutional readiness, and parental perspectives. Using a qualitative design involving semi-structured interviews and classroom observations, the research identifies several persistent barriers, including limited teacher training, insufficient use of Individualized Education Plans (IEPs), inconsistent school-wide inclusion policies, and challenges related to peer interaction. Despite these issues, evidence of emerging positive practices - such as increasing teacher motivation, growing parental engagement, and supportive school leadership - is also observed. The study highlights the essential need for coordinated reforms, including strengthened teacher education, institutional support mechanisms, and family - school collaboration. Findings contribute to the understanding of inclusive education in developing contexts and offer practical recommendations to enhance the social participation of children with Down syndrome in mainstream classrooms.

Keywords: Down syndrome, inclusive education, primary schools, social inclusion, Azerbaijan, qualitative research

For citation: Badalzade G. Exploring social inclusion of children with down syndrome in Azerbaijani primary schools: a qualitative study // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 36-45. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_36-45

ӘЗЕРБАЙЖАННЫҢ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ДАУН СИНДРОМЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНКЛЮЗИЯСЫН ЗЕРТТЕУ: САПАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Бадалзаде Г.

Әзербайжан мемлекеттік педагогикалық университетінің Арнайы білім беру кафедрасы
Баку, Әзербайжан

<https://orcid.org/0000-0003-4422-4746>. E-mail: gn.badalzade@adpu.edu.az

Аңдатпа. Даун синдромы бар балаларға арналған инклюзивті білім беру әлемдік деңгейдегі басым бағытқа айналды, алайда дамушы және посткеңестік елдерде оны іске асыру әлі де жүйесіз сипатқа ие. Бұл зерттеу Әзербайжанның Баку қаласындағы мемлекеттік бастауыш мектептерде әлеуметтік инклюзияның қазіргі жағдайын талдайды, мұнда мұғалімдердің даярлығы, институционалдық дайындық деңгейі және ата-аналардың көзқарастары басты

назарға алынады. Жартылай құрылымданған сұхбаттар мен сыныптағы бақылауларды қамтитын сапалық зерттеу дизайны негізінде жүргізілген зерттеу бірқатар тұрақты кедергілерді анықтады. Олардың қатарына мұғалімдердің арнайы даярлығының жеткіліксіздігі, жеке білім беру жоспарларын (IEP) қолданудың шектеулілігі, мектеп деңгейінде инклюзия саясатының бірізді болмауы және оқушылар арасындағы өзара әрекеттестікке байланысты қиындықтар жатады. Сонымен қатар, зерттеу барысында бірқатар оң өзгерістердің қалыптасып келе жатқаны байқалды. Атап айтқанда, мұғалімдердің уәжінің артуы, ата-аналардың белсенді қатысуының күшеюі және мектеп басшылығы тарапынан қолдаудың болуы инклюзивті тәжірибелердің дамуына ықпал етуде. Зерттеу инклюзивті білім беруді тиімді жүзеге асыру үшін кешенді реформалардың маңыздылығын көрсетеді. Бұл реформаларға мұғалімдерді даярлау жүйесін күшейту, институционалдық қолдау тетіктерін дамыту және отбасы мен мектеп арасындағы ынтымақтастықты нығайту кіреді. Алынған нәтижелер дамушы елдер контекстіндегі инклюзивті білім беру мәселесін тереңірек түсінуге үлес қосып, Даун синдромы бар балалардың жалпы білім беретін сыныптардағы әлеуметтік қатысуын арттыруға бағытталған практикалық ұсынымдар ұсынады.

Түйін сөздер: Даун синдромы, инклюзивті білім беру, бастауыш мектептер, әлеуметтік инклюзия, Әзербайжан, сапалық зерттеу

Дәйексөз үшін: Бадалзаде Г. Әзербайжанның бастауыш мектептеріндегі даун синдромы бар балалардың әлеуметтік инклюзиясын зерттеу: сапалық зерттеу // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 36-45 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_36-45

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИНКЛЮЗИИ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУНА В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНА: КАЧЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Бадалзаде Г.

Кафедра специального образования Азербайджанского государственного педагогического университета

Баку, Азербайджан

<https://orcid.org/0000-0003-4422-4746>. E-mail: gn.badalzade@adpu.edu.az

Аннотация. Инклюзивное образование для детей с синдромом Дауна стало глобальным приоритетом, однако его реализация в развивающихся и постсоветских странах по-прежнему носит фрагментарный характер. В данном исследовании рассматривается текущее состояние социальной инклюзии в государственных начальных школах города Баку (Азербайджан) с акцентом на готовность учителей, институциональную подготовленность школ и взгляды родителей. В рамках качественного исследования, основанного на полуструктурированных интервью и наблюдениях в классах, выявлен ряд устойчивых барьеров, включая ограниченную профессиональную подготовку педагогов, недостаточное использование индивидуальных образовательных планов (ИОП), непоследовательность школьной политики в области инклюзии и трудности во взаимодействии со сверстниками. Несмотря на выявленные проблемы, зафиксированы и формирующиеся положительные практики, такие как рост мотивации учителей, усиление вовлеченности родителей и поддержка со стороны школьного руководства. Исследование подчеркивает необходимость согласованных реформ, включая укрепление системы подготовки педагогов, развитие институциональных механизмов поддержки и усиление сотрудничества между семьей и школой. Полученные результаты вносят вклад в понимание инклюзивного образования в условиях развивающихся стран и предлагают практические рекомендации по расширению социальной вовлеченности детей с синдромом Дауна в общеобразовательных классах.

Ключевые слова: синдром Дауна, инклюзивное образование, начальные школы, социальная инклюзия, Азербайджан, качественное исследование

Для цитирования: Бадалзаде Г. Исследование социальной инклюзии детей с синдромом дауна в начальных школах азербайджана: качественное исследование // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 36-45. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_36-45

Introduction. Inclusive education has become a central pillar of contemporary global educational policy, reflecting a shift from segregated schooling toward equitable participation for all learners. Key international documents - including the *United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (United Nations, 2006) and the Sustainable Development Goals, particularly SDG 4 - emphasize the right of children with disabilities to inclusive, high-quality education within mainstream settings (United Nations, 2015). The UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2016) further clarifies that inclusion requires active participation, social engagement, and the removal of structural and attitudinal barriers. These frameworks collectively reinforce the growing global consensus that educational systems must address diversity not as an exception but as a fundamental characteristic of modern schooling.

Within this broader context, the inclusion of children with Down syndrome holds particular significance. Down syndrome is associated with a unique developmental profile characterized by strengths in social motivation and visual learning, alongside challenges in expressive language, working memory, and abstract reasoning (Hughes, 2006). Research consistently highlights that inclusive settings can leverage these strengths by providing rich opportunities for peer modelling, natural communication, and social participation. Empirical evidence demonstrates that early and continuous inclusion is associated with improved language development, adaptive functioning, and academic progress (de Graaf et al., 2013). More recent insights further confirm that children with Down syndrome benefit from structured support systems, consistent routines, and emotionally supportive environments within mainstream classrooms (Marković, 2025). Accordingly, the quality of inclusion not merely the placement itself - plays a decisive role in shaping developmental outcomes.

Despite these well-established benefits, inclusion remains highly variable across educational systems, particularly in post-Soviet contexts such as Azerbaijan. Historically, the Soviet model relied on segregated special institutions, resulting in limited societal awareness, rigid educational structures, and minimal teacher preparation for working with diverse learners. Although Azerbaijan has adopted progressive policies aligned with international frameworks, implementation at the school level remains uneven and fragmented (Yudina, Alekhina, 2016). Many mainstream schools - especially in urban areas like Baku - have begun enrolling children with Down syndrome, yet these placements often lack the pedagogical, organizational, and resource-based structures necessary for meaningful participation.

Teacher preparedness emerges as one of the most significant determinants of inclusion quality. International literature shows that teachers' attitudes, expectations, and instructional decisions strongly influence whether children with intellectual disabilities experience genuine inclusion or subtle marginalization (Avramidis, Norwich, 2002; Florian, Black-Hawkins, 2011). In many Azerbaijani schools, teachers express positive intentions but report feeling ill-equipped to differentiate instruction, adapt materials, or manage communication challenges associated with Down syndrome. These concerns mirror broader patterns identified in comparative studies across Europe and Asia, which underscore that inclusive pedagogy requires not only technical competence but also reflective practice, emotional responsiveness, and a commitment to fostering classroom belonging (Schwab, 2018).

The emotional climate of the classroom plays a particularly critical role. Research indicates that teachers who demonstrate warmth, patience, and emotional attunement create conditions in which children with Down syndrome develop stronger peer relationships and experience lower levels of social isolation (Yudina, Alekhina, 2016). Such relational factors interact with structural elements - including class size, availability of support staff, and access to individualized education plans - to determine the extent to which inclusion is successful. Whole-school models of inclusion emphasize

the importance of coordinated leadership, shared values, professional learning communities, and systemic support mechanisms (de Boer, Munk, 2022). These models are especially relevant for countries undergoing educational transformation, where fragmented practices often stem from a lack of institutional coherence.

Family–school collaboration is another essential but underdeveloped component of inclusive education in Azerbaijan. Parents of children with Down syndrome frequently highlight both positive experiences - such as increased communication skills, confidence, and emotional stability - and persistent challenges including inconsistent teacher communication, limited peer interaction, and unclear academic expectations. The literature emphasizes that successful inclusion requires strong, structured partnerships between families and schools, encompassing shared decision-making, regular feedback, and mutual trust (Epstein, 2018; Hornby, 2011). Barriers such as time constraints, lack of information, or differing expectations often hinder parental involvement (Hornby, Lafaele, 2011). These dynamics are particularly salient in the Azerbaijani context, where formal mechanisms for family engagement remain limited.

Despite the challenges, promising developments are emerging. Teachers increasingly express willingness to learn inclusive strategies, school leaders are beginning to recognize the importance of supportive environments, and parents are becoming more active advocates for their children's rights. These shifts echo global research demonstrating that inclusive education not only promotes academic achievement but also fosters broader social goals such as community cohesion, civic participation, and respect for diversity.

Against this backdrop, the present study examines how children with Down syndrome experience social inclusion within Azerbaijani public primary schools. It explores teacher readiness, school-level structures, peer interactions, and parental perspectives, situating these findings within both international research and post-Soviet educational realities. By illuminating the factors that shape everyday school experiences, the study contributes nuanced insights that can guide policymakers, practitioners, and families in strengthening inclusive education. Ultimately, the goal is to support the transformation of inclusion from a policy aspiration into a lived, equitable, and empowering reality for children with Down syndrome.

Materials and Methods. This study was conducted using a qualitative research approach, chosen for its ability to capture the nuanced social and emotional dimensions of inclusion that cannot be adequately represented through numerical methods alone. Because the experiences of children with Down syndrome in mainstream classrooms are shaped by everyday interactions, school culture, and individual teacher perceptions, a flexible and exploratory methodological framework was essential. The research drew on grounded theory principles, allowing patterns and themes to emerge naturally from the data rather than being predetermined by the researcher.

The study took place in four public primary schools located in different districts of Baku. These schools were intentionally selected to represent a range of socio-economic contexts and to ensure that each setting had at least one child with a confirmed diagnosis of Down syndrome learning in a mainstream classroom. This diversity of environments made it possible to observe inclusion practices under different administrative styles, classroom climates, and levels of institutional experience with inclusive education.

Participants included teachers, school principals, and parents of children with Down syndrome. Teachers were selected because of their direct involvement in classroom instruction and their central role in shaping daily inclusive practices. Principals participated to provide insight into school-level policies, leadership attitudes, and the structural support available to teachers. Parents were included to capture the family perspective and to better understand how schooling influenced children's social development, communication skills, and emotional well-being. Although the study did not involve direct interviews with children, their participation was observed closely through classroom interactions, transitions, and peer engagement.

A purposive sampling strategy ensured that all participants had firsthand experience with Down syndrome inclusion. For teachers and parents, participation required direct involvement with the

child's education; for schools, the presence of at least one child with Down syndrome was a necessary condition. This approach allowed the study to focus on authentic, context-specific experiences while maintaining coherence across cases.

Data were collected using three complementary methods: semi-structured interviews, classroom observations, and document review. The semi-structured interviews allowed participants to describe their experiences in depth while also giving space for unexpected or unique insights to emerge. Interviews were conducted in Azerbaijani, lasted between 30 and 45 minutes, and were recorded with consent. Classroom observations provided a real-time understanding of how teachers responded to students' needs, how peers interacted with children with Down syndrome, and how classroom routines and emotional climate affected participation. These observations were conducted unobtrusively to avoid altering the natural classroom dynamic. Document review was used where relevant; although formal Individualized Education Plans were absent in most schools, available lesson notes and informal adaptation strategies helped contextualize teacher planning.

Thematic analysis, based on Braun and Clarke's framework, guided the analysis process. Interview transcripts and observation notes were read repeatedly to identify meaningful statements, which were then coded and organized into emerging themes. A cross-case comparison approach helped reveal similarities and differences between the four schools. International literature on inclusive education informed the interpretation of findings and supported the identification of broader patterns, particularly those seen in post-Soviet and resource-limited education systems.

To ensure trustworthiness, the study incorporated several strategies, including triangulation across participant groups and data sources, member checking with participants to validate interpretations, and peer debriefing with researchers familiar with inclusive education. Detailed contextual descriptions were included to support the transferability of findings. Ethical approval was obtained from the relevant committee at the Azerbaijan State Pedagogical University, and all participants provided informed consent. Personal identifiers were removed from transcripts and observation notes to maintain confidentiality and protect the privacy of all individuals involved.

Results. The findings of this study reveal a layered and interdependent picture of how children with Down syndrome experience daily life in mainstream primary schools in Baku. The results indicate that social inclusion is shaped not only by the child's individual characteristics but also by the attitudes, actions, and levels of preparedness of the adults around them, as well as the broader institutional environment. Across the four participating schools, several patterns emerged consistently, regardless of school size or district.

One of the most prominent insights relates to teachers' sense of preparedness. Although teachers expressed genuine goodwill and a desire to support inclusion, most acknowledged that they felt untrained and often unsure about how to adapt lessons or manage communication and behavioural differences effectively. Their approaches tended to rely on intuition and improvisation rather than structured strategies. This created notable inconsistencies within and across classrooms: in some cases, teachers offered thoughtful adaptations and emotional guidance, while in others they struggled to find ways to engage the child meaningfully during lessons. These differences strongly influenced children's participation, with those in more supportive classrooms demonstrating noticeably greater confidence and engagement.

Peer interactions played a crucial role in shaping inclusion outcomes. In classrooms where teachers modelled warmth, patience, and positive social behaviours, children with Down syndrome were observed initiating communication, responding to peers, and participating willingly during group activities. The tone set by the teacher appeared to guide how classmates responded: where the emotional climate was encouraging, peers tended to welcome the child, help during activities, and display curiosity without judgment. In contrast, more rigid or highly structured classrooms - where the teacher's focus was primarily on discipline or curriculum completion - offered fewer natural openings for peer connection. In such environments, children with Down syndrome often remained on the periphery, participating only when prompted or withdrawing when tasks became overwhelming.

The institutional environment further shaped these experiences. None of the schools had formal Individualized Education Plans in place, which left teachers without a clear roadmap for supporting the child's learning or behaviour. The absence of structured planning tools meant that decisions about

adaptation, goal setting, or progress monitoring depended largely on individual teacher initiative. School leadership varied in its engagement with inclusion. In some schools, principals actively supported teachers by allowing flexible seating arrangements, encouraging collaboration, or attempting to connect families with specialists outside school. In others, inclusion was viewed more as a procedural requirement than a pedagogical priority, resulting in minimal guidance or resource allocation.

Parents’ perspectives provided additional depth to the findings. Many described noticeable improvements in their children’s social confidence, communication skills, and willingness to participate in daily routines since entering mainstream school. Despite these positive changes, parents consistently emphasized challenges related to limited peer interactions outside structured activities, unclear communication from teachers about progress, and occasional instances of subtle exclusion. Some parents felt well-supported and informed, while others reported that they only received feedback in moments of difficulty rather than through ongoing collaboration. The variability in family–school communication paralleled the broader inconsistencies observed within classroom instruction and school leadership.

Across all data sources, a common pattern emerged: inclusion in these schools is developing but remains fragile, sustained largely by individual acts of goodwill rather than a systematic or coordinated effort. Teachers’ emotional responsiveness played a central role in supporting participation, but without institutional structures such as training, specialist support, or individualized plans these efforts were difficult to maintain consistently. Peer interactions were highly dependent on teacher facilitation, and parents expressed a clear desire for more structured communication and collaboration.

Overall, the findings illustrate that while meaningful social inclusion is possible and already occurring in many small ways, it is not yet fully embedded in school culture or practice. The experiences of children with Down syndrome in mainstream classrooms remain highly contingent on the attitudes and capacities of the adults around them, highlighting the need for coordinated reforms across classroom, school, and system levels.

Table 1. Key themes related to the social inclusion of children with Down syndrome

Theme	Description (summary)	Typical evidence from data
Teacher preparedness	Teachers are willing but feel undertrained; adaptations are mostly intuitive	Interview quotes about “we were not trained...”
Peer interactions	Peer engagement is higher in emotionally warm classrooms; in rigid classes more isolation	Observation notes on group work, play, break times
Institutional support	No IEPs; limited specialist support; leadership engagement varies across schools	Principal interviews; absence of formal documents
Family–school collaboration	Parents see gains in confidence/communication but report limited structured collaboration	Parent reports about irregular feedback and meetings

Discussion. The findings of this study demonstrate that the social inclusion of children with Down syndrome in public primary schools in Baku is shaped by a complex interplay of teacher readiness, institutional structures, peer dynamics, and family involvement. Although teachers generally express a positive attitude toward inclusion, the absence of systematic training and the lack of formal support mechanisms create significant challenges in translating inclusive principles into effective daily practice. This disconnect between policy commitments and practical implementation echoes patterns observed in many post-Soviet and developing educational systems, where structural reforms often outpace the preparedness of practitioners (Yudina, Alekhina, 2016).

One of the most salient findings concerns the teachers’ need for professional competence in differentiated instruction and communication strategies. Teachers frequently rely on intuitive, trial-and-error approaches due to the absence of specialized training in intellectual disabilities and inclusive pedagogy. This aligns with broader research indicating that teacher preparedness is a determining factor in the success of inclusive education (Avramidis, Norwich, 2002; Florian, Black-Hawkins, 2011). International scholarship emphasizes that inclusion requires not only positive attitudes but also concrete pedagogical skills, confidence, and ongoing institutional support. In

Azerbaijan, however, teacher education programmes remain heavily theory-based and rarely offer practical modules or supervised placements involving children with developmental disabilities. As a result, educators face difficulties in adapting materials, managing communication barriers, and facilitating meaningful peer interactions.

Another key finding relates to the emotional climate of the classroom. Observations revealed that children with Down syndrome experienced higher levels of peer engagement in classrooms where teachers demonstrated patience, warmth, and positive reinforcement. This supports existing studies which show that emotional responsiveness creates environments that promote belonging and reduce social isolation for learners with intellectual disabilities (Schwab, 2018). In contrast, classrooms characterized by teacher stress, rigid discipline, or limited interaction tended to marginalize or passively exclude children with Down syndrome, even when they were physically present in mainstream settings. Therefore, the study underscores that inclusion is not merely a structural arrangement but a relational and affective process shaped by teacher behaviour and peer culture.

A particularly striking result of the study is the near absence of Individualized Education Plans (IEPs) across the observed schools. Only a small minority of institutions used systematic planning tools to support children with Down syndrome. This lack severely limits the potential for tailored instruction, consistent progress monitoring, and coordination among teachers, specialists, and parents. Research suggests that structured planning frameworks particularly IEPs play a critical role in ensuring that children with intellectual disabilities receive appropriate accommodations, behavioural support, and learning targets (Raver et al., 2020). Without such mechanisms, inclusion remains largely dependent on individual teacher initiative, leading to considerable variation in practice both within and across schools.

Parental perspectives provided further insight into the multifaceted nature of inclusion. While many parents noted improvements in communication skills, confidence, and emotional stability, others expressed concerns about limited peer interaction and unclear academic expectations. This variation reflects broader patterns identified in the literature, where parental satisfaction often depends on the extent of school–family collaboration (Epstein, 2018; Hornby, 2011). The findings show that formal communication channels and collaborative planning practices are not well established in Azerbaijani primary schools. As a result, parents often rely on informal conversations or personal observations rather than structured feedback. Strengthening these partnerships is essential because effective family–school collaboration serves as a protective factor for children with developmental disabilities and contributes to more successful inclusion outcomes (Hornby, Lafaele, 2011).

Institutionally, the study reveals systemic gaps that hinder effective inclusion. Schools lack consistent policies, special support staff, and resource centres. Classroom sizes are large, and teachers often manage multiple responsibilities without administrative or specialist assistance. These challenges mirror those documented in international studies of inclusive education in resource-limited contexts, where institutional constraints significantly restrict the potential for sustainable reform (de Boer, Munk, 2022). Moreover, leadership engagement varies considerably across schools: some principals support inclusive reforms and encourage teacher development, while others treat inclusion merely as compliance with ministerial directives. This inconsistency affects school culture and ultimately shapes how children with Down syndrome experience daily life in mainstream classrooms.

Despite these barriers, several positive developments suggest emerging opportunities for progress. Teachers' growing willingness to engage in inclusive practices and school leaders' increasing awareness of the importance of supportive environments represent important shifts in professional culture. Moreover, parents are becoming more active in advocating for their children's rights and demanding better collaboration from schools. These developments reflect the early stages of a broader transformation in Azerbaijan's educational landscape toward more inclusive and child-centred approaches. International research shows that such shifts often precede more systematic reforms, including improvements in teacher training curricula, school-level support structures, and national policy implementation (Florian, Black-Hawkins, 2011).

Taken together, the study's findings highlight that meaningful inclusion of children with Down syndrome requires coordinated efforts at multiple levels. At the classroom level, teachers need ongoing professional development focusing on differentiated instruction, communication strategies, behaviour management, and emotional support. At the institutional level, schools require stronger leadership engagement, the introduction of IEPs, and access to specialist support. At the system level, policy implementation must be supported with resources, monitoring, and accountability mechanisms to ensure that inclusive education moves beyond rhetoric.

Finally, the study contributes to the growing literature on inclusive education in post-Soviet and developing countries by offering a nuanced examination of the contextual, cultural, and institutional factors shaping inclusion in Azerbaijan. It emphasizes that inclusion is not simply about placing students in mainstream environments but about ensuring that they participate meaningfully, develop socially, and receive equitable learning opportunities. As Azerbaijan continues to reform its education system, these findings can inform policy development, teacher training, and community engagement to create more inclusive and supportive environments for children with Down syndrome.

Conclusion. The findings of this study show that the social inclusion of children with Down syndrome in mainstream primary schools in Baku is shaped by a combination of personal, pedagogical, and institutional factors. While there is growing awareness and willingness among teachers, parents, and school leaders to support inclusion, the everyday experiences observed in classrooms reveal that meaningful inclusion is still evolving and often depends on the individual efforts of committed teachers rather than on system-wide structures.

One of the most important insights from the research is the gap between positive attitudes toward inclusion and the practical readiness required to make it effective. Teachers demonstrated empathy and a genuine desire to help, yet the absence of training in differentiated instruction, communication strategies, and behaviour support limited their ability to meet the needs of children with Down syndrome consistently. Without sustained professional development and access to specialist guidance, inclusion risks remaining inconsistent and dependent on informal, improvised approaches.

The study also highlights the critical role of emotional climate in shaping children's participation. Children with Down syndrome were most engaged and socially connected in classrooms where teachers modelled patience, warmth, and encouragement. These observations reinforce the idea that inclusion is not achieved solely by placing a child in a mainstream environment, but through the creation of emotionally safe and responsive learning spaces that invite participation and respect individual differences.

Institutional factors further influenced inclusion outcomes. The absence of Individualized Education Plans, limited availability of specialist support, and variations in leadership engagement created significant inequalities between classrooms and schools. Without structured planning tools, coordinated communication, and clear learning goals, teachers and families are left without the foundation needed to support children with Down syndrome in a systematic and sustainable way. Strengthening school-level support systems, developing inclusive policies, and ensuring leadership commitment will be essential for moving inclusion beyond isolated examples of good practice.

Parents provided valuable perspectives that underscored both the benefits and the limitations of current inclusion practices. Many noticed positive changes in their children's communication, confidence, and social engagement. At the same time, they expressed a need for clearer communication with teachers, more regular feedback, and greater involvement in planning their child's learning. Building stronger family-school partnerships is critical for ensuring that children receive consistent support across home and school environments.

Taken together, these findings highlight that inclusive education in Azerbaijan is progressing, but remains at an early developmental stage. Sustainable change will require action across multiple levels: teacher training programs must incorporate inclusive pedagogy and practical experience; schools must adopt structured planning tools and ensure consistent leadership support; and families must be meaningfully included in decision-making processes. Moving forward, a system-wide

commitment to equity, collaboration, and professional learning will be essential for creating environments where children with Down syndrome are not only present but fully engaged, supported, and valued as active members of the school community.

References

- Ainscow, 2020 — Ainscow M. Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences // *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*. 2020. Vol. 6(1). P. 7–16.
- Ainscow et al., 2016 — Ainscow M., Dyson A., Goldrick S., West M. Using collaborative inquiry to foster equity within school systems // *Leadership and Policy in Schools*. 2016. Vol. 15(1). P. 1–18.
- Antonarakis et al., 2020 — Antonarakis S.E., Skotko B.G., Rafii M.S., Strydom A., Pape S.E. Down syndrome // *Nature Reviews Disease Primers*. 2020. Vol. 6(1). P. 9–27.
- Artiles et al., 2011 — Artiles A.J., Kozleski E.B., Waitoller F.R. *Inclusive Education: Examining Equity on Five Continents*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- Avramidis, Norwich, 2002 — Avramidis E., Norwich B. Teachers' attitudes towards integration/inclusion // *European Journal of Special Needs Education*. 2002. Vol. 17(2). P. 129–147.
- Booth, Ainscow, 2011 — Booth T., Ainscow M. *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: CSIE, 2011.
- Bossaert et al., 2013 — Bossaert G., Colpin H., Pijl S.J., Petry K. Social participation of students with disabilities // *Research in Developmental Disabilities*. 2013. Vol. 34(1). P. 182–195.
- Braun, Clarke, 2006 — Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // *Qualitative Research in Psychology*. 2006. Vol. 3(2). P. 77–101.
- Braun, Clarke, 2013 — Braun V., Clarke V. *Successful Qualitative Research*. London: SAGE, 2013.
- Creswell, Poth, 2018 — Creswell J.W., Poth C. *Qualitative Inquiry and Research Design*. 4th ed. Thousand Oaks, CA: SAGE, 2018.
- Cuskelly, Hauser-Cram, 2020 — Cuskelly M., Hauser-Cram P. Parenting children with Down syndrome // *Annual Review of Developmental Psychology*. 2020. Vol. 2. P. 21–43.
- de Boer, Munk, 2022 — de Boer A., Munk M. Whole-school approaches to inclusive education // *International Journal of Inclusive Education*. 2022. Vol. 26(8). P. 755–775.
- de Graaf et al., 2014 — de Graaf G., van Hove G., Haveman M. Effects of regular vs special school placement on students with Down syndrome // *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*. 2014. Vol. 11(2). P. 116–127.
- Epstein, 2018 — Epstein J.L. *School, Family, and Community Partnerships*. New York: Routledge, 2018.
- Fidler, 2005 — Fidler D. The Down syndrome behavioural phenotype // *Infants Young Children*. 2005. Vol. 18(2). P. 86–103.
- Florian, 2015 — Florian L. Inclusive pedagogy // *International Journal of Inclusive Education*. 2015. Vol. 19(11). P. 1125–1141.
- Florian, Black-Hawkins, 2011 — Florian L., Black-Hawkins K. Exploring inclusive pedagogy // *British Educational Research Journal*. 2011. Vol. 37(5). P. 813–828.
- Florian, Spratt, 2013 — Florian L., Spratt J. Enacting inclusion // *Teaching and Teacher Education*. 2013. Vol. 33. P. 119–125.
- Garrote et al., 2020 — Garrote A., Dessemontet R.S., Opitz E. Peer acceptance in inclusive classrooms // *Journal of Intellectual Disability Research*. 2020. Vol. 64(5). P. 406–420.
- Goddard, Harbord, 2019 — Goddard J., Harbord J. Leadership for inclusion // *International Journal of Inclusive Education*. 2019. Vol. 23(3). P. 229–245.
- Hornby, 2011 — Hornby G. *Parental Involvement in Childhood Education*. New York: Springer, 2011.
- Hornby, Lafaele, 2011 — Hornby G., Lafaele R. Barriers to parental involvement // *Educational Review*. 2011. Vol. 63(1). P. 37–52.
- Hughes, 2006 — Hughes J. Inclusive education for individuals with Down syndrome // *Down Syndrome Research and Practice*. 2006. Vol. 10(2). P. 52–55.
- Jordan et al., 2009 — Jordan A., Schwartz E., McGhie-Richmond D. Preparing teachers for inclusive classrooms // *Teaching and Teacher Education*. 2009. Vol. 25(4). P. 535–542.
- Koster et al., 2009 — Koster M., Pijl S.J., Nakken H., van Houten E. Social participation in inclusive classrooms // *International Journal of Disability, Development and Education*. 2009. Vol. 56(1). P. 1–17.
- Kozhevnikova, 2018 — Kozhevnikova E. Inclusive education in Kazakhstan // *Asian Education and Development Studies*. 2018. Vol. 7(2). P. 160–173.
- Levy, Hyman, 2015 — Levy S.E., Hyman S.L. Early intervention for children with Down syndrome // *Pediatrics*. 2015. Vol. 136(4). P. e1052–e1066.
- Marković, 2025 — Marković V. Inclusion of children with Down syndrome // *Croatian Journal of Education*. 2025. Vol. 27(1). P. 67–92.
- Miles et al., 2020 — Miles M.B., Huberman A.M., Saldaña J. *Qualitative Data Analysis*. 4th ed. Thousand Oaks, CA: SAGE, 2020.
- Paseka et al., 2020 — Paseka A., Schwab S., Wilczyk M., Garrote A. Parents' attitudes toward inclusive education // *European Journal of Special Needs Education*. 2020. Vol. 35(2). P. 254–272.

- Raver et al., 2020 — Raver S.A., Umekubo L.A., Keskin T. Peer-mediated interventions // *Psychology in the Schools*. 2020. Vol. 57(10). P. 1555–1572.
- Rondal, 2013 — Rondal J.A. Speech and language in Down syndrome // *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. 2013. Vol. 4(3). P. 359–368.
- Sailor, 2009 — Sailor W. *Whole-School Approaches to Inclusive Schooling*. New York: Teachers College Press, 2009.
- Schwab, 2018 — Schwab S. Attitudes toward inclusive schooling // *British Journal of Special Education*. 2018. Vol. 45(2). P. 123–131.
- United Nations, 2006 — United Nations. *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. New York, 2006.
- United Nations, 2015 — United Nations. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York, 2015.
- UNESCO, 2020 — UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education*. Paris: UNESCO, 2020.
- Yudina, Alekhina, 2016 — Yudina E.G., Alekhina S.V. Inclusion of children with Down syndrome // *Psychological Science and Education*. 2016. Vol. 21(5). P. 5–15.

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 46-58, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТН / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_46-58

SOME ASPECTS OF ABLAI KHAN’S RELATIONS WITH THE ALATAU KYRGYZ IN THE 1760S–1780S: BASED ON RUSSIAN ARCHIVAL DOCUMENTS

Beisembayeva Akmaral Rashidovna

Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov

Almaty, Republic of Kazakhstan

Phd

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Beisembayeva A.R., 2026

Abstract. *Introduction.* After the fall of the Dzungar Khanate, relations between the Kazakhs and the Alatau Kyrgyz, who had previously at times united against Oirat-Kalmyk raids in the 17th–18th centuries, sharply deteriorated. The main cause of the conflict was the struggle for pastures and wintering grounds in Semirechye, which became vacant after the departure of the Dzungars. While in the late 1750s these territories were controlled by the Kazakhs of the Senior Zhuz, by the early 1760s territorial disputes escalated into open military confrontation. *The goal and objective.* The purpose of the study is to examine Abylai’s relations with the Alatau Kyrgyz based on Russian archival materials and to introduce rare and little-studied evidence concerning Abylai’s activities in this region. To achieve this, the research analyzes archival documents, reconstructs the political context, and identifies the features of Kazakh-Kyrgyz interactions during this period. *Results.* The source base consists of documents from the State Historical Archive of the Omsk Region and the State Archive of the Orenburg Region (the United State Archive of the Orenburg Region), as well as published collections of archival materials. Their analysis made it possible to reveal new historical data related to Abylai’s actions in the 1760s–1780s, to clarify the nature of his relations with the Alatau Kyrgyz, and to demonstrate how the policy of the Russian Empire influenced the dynamics of Kazakh-Kyrgyz relations. *Conclusions.* The examined archival materials provide deeper insight into the complexity of the political situation in Semirechye after the fall of the Dzungars, refine our understanding of Abylai’s role as both mediator and military leader, and broaden our knowledge of mechanisms for resolving territorial conflicts between the Kazakhs and the Alatau Kyrgyz amid active involvement of the Russian Empire.

Keywords: Abylai, Uali, batyrs, sultans, Khan, Kazakhs, Kyrgyz, international relations, Kazakh-Kyrgyz relations, Russian Empire, Qing Empire

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the PTF program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan» (registration number: BR24993173).

For citation: Beisembayeva A.R. Certain Aspects of Abylai’s Relations with the Alatau Kyrgyz in the 1760s–1780s: Based on Russian Archival Documents // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 46-58. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_46-58

XVIII ҒАСЫРДЫҢ 60–80-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АБЫЛАЙДЫҢ АЛАТАУЛЫҚ ҚЫРҒЫЗДАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: РЕСЕЙ АРХИВТІК ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Бейсембаева Ақмарал Рашидқызы

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Алматы, Қазақстан Республикасы

Phd

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жоңғар хандығы құлағаннан кейін XVII–XVIII ғасырларда ойрат-қалмақ шапқыншылықтарына қарсы кезең-кезеңімен одақтаса әрекет еткен қазақтар мен алатау қырғыздарының өзара қарым-қатынасы күрт шиеленіске ұшырады. Қақтығыстың негізгі себебі жоңғарлар кеткен соң бос қалған Жетісу өңіріндегі жайылымдар мен қыстаулар үшін талас болды. 1750-жылдардың соңында бұл аумақтар Ұлы жүз қазақтарының бақылауында болғанымен, 1760-жылдардың басында жерге байланысты даулар екі жақтың арасында ашық қарулы қақтығысқа айналды. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Ресей архивтерінің материалдары негізінде Абылай ханның алатау қырғыздарымен қарым-қатынастарын жан-жақты зерделеу және осы өңірдегі оның қызметіне қатысты сирек, аз зерттелген деректерді ғылыми айналымға енгізу. Осы мақсатқа жету үшін архив құжаттарының мазмұнын талдау, саяси жағдайдың тарихи контекстін анықтау, қазақ–қырғыз өзара байланыстарының ерекшеліктерін айқындау міндеттері қойылады. *Нәтижелер.* Зерттеудің дереккөздік негізін Омбы облысының Мемлекеттік тарихи архиві мен Орынбор облысының Мемлекеттік архивінің (Орынбор облысының Біріккен мемлекеттік архиві) құжаттары, сондай-ақ арнайы басылымдарда жарияланған материалдар құрады. Бұл деректерді талдау 1760–1780-жылдар аралығындағы Абылайдың іс-әрекеттеріне қатысты жаңа тарихи мәліметтерді анықтауға, оның алатау қырғыздарымен қатынастарының сипатын нақтылауға, сондай-ақ қазақ–қырғыз дауларына Ресей империясының ұстанған саясатының ықпалын көрсетуге мүмкіндік берді. *Қорытындылар.* Архив материалдары Жетісу өңірінде Жоңғария құлағаннан кейін қалыптасқан саяси жағдайдың күрделілігін тереңірек түсінуге, Абылайдың мәмілегерлік және әскери көшбасшылық қырларын айқынырақ ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу қазақтар мен алатау қырғыздары арасындағы аумақтық қақтығыстардың шешілу тетіктерін және бұл үдерістерге Ресей империясының араласуының ауқымды әсерін көрсетеді.

Түйін сөздер: Абылай, Уәли, батырлар, сұлтандар, хан, қазақтар, қырғыздар, халықаралық қатынастар, қазақ–қырғыз қатынастары, Ресей империясы, Цин империясы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған биографиялық энциклопедия жазу» атты ПЦФ жобасы аясында дайындалды (тіркеу нөмірі: BR24993173).

Дәйексөз үшін: Бейсембаева А.Р. XVIII ғасырдың 60–80-жылдарындағы Абылайдың алатау қырғыздарымен өзара қатынастарының кейбір қырлары: ресей архив құжаттары негізінде // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 46-58 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_46-58

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВАЗИМОТНОШЕНИЙ АБЫЛАЯ С АЛАУТАУСКИМИ КЫРГЫЗАМИ В 60-80 ГОДЫ XVIII ВЕКА: НА ОСНОВЕ РОССИЙСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

Бейсембаева Акмарал Рашидовна

Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова

Алматы, Республика Казахстан

Phd

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

Аннотация. *Введение.* После падения Джунгарского ханства отношения между казахами и алатаускими кыргызами, которые ранее в XVII–XVIII вв. периодически объединялись против ойрато-калмыкских набегов, заметно обострились. Причиной конфликта стали споры за пастбища и стойбища Семиречья, освободившиеся после ухода джунгар. Если в конце 1750-х годов эти территории находились под контролем казахов Старшего жуза, то уже в начале 1760-х годов территориальные разногласия переросли в открытое вооружённое противостояние. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является изучение взаимоотношений Абылая с алатаускими кыргызами на основе российских архивных материалов и привлечение редких, малоизученных данных о деятельности казахского правителя в данном регионе. Для достижения цели анализируются архивные документы, определяется контекст политических процессов и выявляются особенности казахско-кыргызского взаимодействия в рассматриваемый период. *Результаты.* Источниковую базу составили материалы Государственного исторического архива Омской области и Государственного архива Оренбургской области (Объединённого государственного архива Оренбургской области), а также опубликованные документальные сборники. Их анализ позволил выявить новые исторические сведения о действиях Абылая в 1760–1780-е годы, уточнить характер его отношений с алатаускими кыргызами и показать, как политика Российской империи влияла на динамику казахско-кыргызских контактов. *Выводы.* Изученные архивные данные позволяют глубже понять сложность политической ситуации в Семиречье после падения Джунгарии, уточнить роль Абылая как посредника и военного лидера, а также расширяют представления о механизмах разрешения территориальных конфликтов между казахами и алатаускими кыргызами в условиях активного вмешательства Российской империи. **Ключевые слова:** Абылай, Уали, батыры, султаны, хан, казахи, кыргызы, международные отношения, казахско-кыргызские отношения, Российская империя, Цинская империя **Благодарность.** Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» (регистрационный номер: BR24993173). **Для цитирования:** Бейсембаева А.Р. Некоторые аспекты взаимоотношений Абылая с алатаускими кыргызами в 60–80-е годы XVIII века: на основе российских архивных документов // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 46-58. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_46-58

Introduction. In 1758, the Dzungar state ceased to exist. After the disappearance of the Dzungar threat, relations between the two peoples became more complicated. Whereas the presence of a common enemy had previously often united the two related and neighboring peoples, this period was marked by the emergence of constant conflicts. Both the Kazakhs and the Kyrgyz began to lay claim to the lands left depopulated after the fall of the Dzungars. A struggle for control over trade in Central Asia also began.

During the 1760s, incidents of livestock seizures from the Semirechye Kazakhs by Kyrgyz detachments became more frequent, as did attacks on Kazakh trading caravans. These circumstances

led to a significant escalation of Kazakh–Kyrgyz relations. In response to the situation, Ablai Khan organized a series of military campaigns deep into territories controlled by Kyrgyz tribes. Qing Chinese officials also played a role, making every effort to further exacerbate the confrontation, which had already caused considerable suffering among the common people on both sides.

Materials and Methods. The source base of the study consists of a wide range of archival documents and materials preserved in the collections of the Historical Archive of Omsk Oblast (HAOO) and the State Archive of Orenburg Oblast (Unified State Archive of Orenburg Oblast, GAOO). The main sources used in the research include the following archival fonds and files:

GAOO. Fund No. 3: *“Orenburg Provincial Chancellery, Orenburg, Orenburg Province, March 15, 1744–1782”*. In. No. 1. File No. 176: *“Information on fugitive Russian subjects located in China”*, including materials related to the confirmation of Sultan Ablai of the Kirghiz-Kaisak Middle Horde in the rank of khan;

HAOO. Fund No. 1: Divisional Chancellery of the Commander of the Siberian Division and the Lines of the Military Collegium, Omsk. In. No. 1. File No. 137: *“Report on the inspection from the Omsk Fortress to other settlements up to the city of Semipalatinsk”*, as well as other documents related to construction, trade, and military operations in the region;

Inventory No. 1. File No. 182: Reports and dispatches on attacks by Kyrgyz groups, including information on permitted passage of Kyrgyz, the return of stolen property, and troop mobilization;

Inventory No. 1. File No. 169: Documents concerning the movement of Kyrgyz herds, lists of those killed and captured, and correspondence on various issues related to Kyrgyz conflicts;

Inventory No. 1. File No. 176: Correspondence and reports, including information on territorial delimitation, interrogations of prisoners, and investigations concerning fugitives from the Middle Horde;

Inventory No. 1. File No. 184: Reports and dispatches on preparations by Kyrgyz and Kalmyks for military campaigns, as well as data on horse thefts and threats of attacks;

Inventory No. 1. File No. 190: Documents on unrest among Bashkirs, Kyrgyz, and Kalmyks, their intentions to resettle, and aspirations to separate from Russia;

Inventory No. 1. File No. 212: Correspondence and reports on the release of captives, movement of herds, and other incidents in border regions;

Inventory No. 1. File No. 213: Documents of a confidential nature concerning interactions with Kyrgyz who fled from China and intelligence operations in the steppe.

These documents constitute valuable sources that make it possible to examine in detail the relations between Ablai Khan and the Alatau Kyrgyz in the 1760s–1780s. Their analysis has revealed little-studied historical data, contributing to a deeper understanding of the political and military activities of the Kazakh ruler Ablai in the region under consideration.

The methodological framework of the study is based on the principles of scientific historical analysis objectivity, historicism, systematicity, and concreteness as well as on a value-oriented approach applied in contemporary historical scholarship. These principles ensure a comprehensive and objective examination of historical events, taking into account the full range of factors influencing the activities of historical figures and their environment, and allow events to be considered in the interconnection of all their structural elements.

This study employs a deductive method that views the history of the Kazakh Khanate as part of world history, emphasizing its connections with the histories of other peoples and states. The application of a deductive approach and cause-and-effect analysis enabled the author to reconstruct a holistic picture of events and to recreate the historical reality in which Ablai Khan operated, particularly in the context of his relations with the Alatau Kyrgyz in the 1760s–1780s.

Discussion. The historiography of the issue concerning the relations between Khan Ablai and the Kyrgyz in the second half of the eighteenth century particularly his military campaigns and diplomatic contacts - is presented in a number of scholarly works and studies. The fundamental encyclopedic publication *“Kyrgyzstan. Uluttuk Encyclopedia”* (Asanov, 2006) examines in detail the

issues of territorial disputes and conflicts between the Kazakhs and the Kyrgyz following the collapse of the Dzungar Khanate. Volume IX of the encyclopedia contains data on Kazakh–Kyrgyz relations in the 1760s–1780s.

The three-volume edition "History of Kyrgyzstan: From Ancient Times to the Present Day" (Dzhumanaliev, 2016), edited by A. Dzhumanaliev, devotes special attention to the relations of the Kyrgyz with neighboring peoples. Volume II analyzes Kazakh–Kyrgyz conflicts of the eighteenth century, including Ablai Khan's campaigns into the Alatau region. The authors emphasize the political context and the causes of the escalation of relations, particularly those connected with claims to land and resources.

The monograph by K. K. Abuev, "Ablai Khan: Contemporaries and Successors" (Abuev, 2013), provides a detailed examination of the military strategies and political activities of Khan Ablai. The work contains data concerning the relations between the Kazakhs and the Alatau Kyrgyz. The author cites archival documents that shed light on the causes and course of military clashes during Ablai Khan's reign, analyzes the influence of external powers, and draws conclusions about the consequences of these conflicts for the Kazakh Khanate.

In the study "Relations of the Kyrgyz People with Russia and Neighboring Peoples in the Eighteenth Century" by D. B. Saparaliev (1995), various aspects of Kyrgyz interaction with Russia and neighboring peoples, including the Kazakhs, are examined. The author explores the influence of the Russian and Qing empires on Kazakh–Kyrgyz relations and highlights the role of diplomacy in resolving conflicts.

In the book "The Kyrgyz in Chinese Written Sources" (Asanov, 2004), T. Asanov analyzes Chinese sources related to the history of the Kyrgyz, including their interactions with the Kazakhs. This study is important for identifying and analyzing external factors that influenced the nature of Kazakh–Kyrgyz relations in the eighteenth century and complements data from Russian archival sources. In the articles "Kyrgyz–Kazakh Relations and Border Issues in the 18th–19th Centuries" (Asanov, 2003, 2006), T. Asanov examines territorial disputes between the Kazakhs and the Kyrgyz, as well as the role of Khan Ablai in these conflicts. His research pays particular attention to Ablai's policies aimed at establishing control over border regions, as well as the diplomatic efforts that accompanied military actions.

The works reviewed reflect various aspects of Kazakh–Kyrgyz relations in the eighteenth century and cover issues of military conflicts, territorial disputes, diplomacy, and external influence. The incorporation of archival documents and interdisciplinary approaches in modern research has made it possible to create a more comprehensive picture of Ablai Khan's relations with the Alatau Kyrgyz. These studies provide a foundation for further analysis and interpretation of the political activity of the Kazakh khan in the broader context of interaction with the Kyrgyz and other neighboring peoples.

Results. The deterioration of Kazakh–Kyrgyz relations led to serious clashes between the two sides in 1759, 1764, 1765, 1766, and 1768. In particular, settlements in the lower reaches of the Ili, Chu, and Talas rivers became objects of dispute (Asanov, 2006: 53). In 1760, Kyrgyz groups attacked the nomadic tribes of the Dulat and Konyrat clans, who lived along the banks of the Ili River as far as the Chu and Talas rivers, as well as in the middle reaches of the Syr Darya. Ablai assembled significant forces and launched a retaliatory campaign in August of the same year. The sultans of the Kazakh Middle Zhuz invaded Kyrgyz territories and seized a large amount of booty (Dzhumanaliev, 2016: 200).

On April 10, 1760, Lieutenant I. Urakov and interpreter Ya. Gulyaev, who arrived on behalf of Sultan Ablai, informed the Orenburg Provincial Chancellery of the intention of Kazakh Khan Abulmambet and Sultan Ablai to wage war against the Kyrgyz, who were obstructing Kazakh trade with Central Asia and Kashgaria. Their report stated: "Ablai announced that he intended to go to Turkestan this spring, since from Kashgar and Yarkand Aikhoja and Kunikhoja have written to him, the sultan, that due to attacks by the Chinese army the inhabitants of these cities are experiencing great hardships, and that under strong military pressure these inhabitants have begun to leave their

cities and seek refuge elsewhere. Moreover, people on this side of the cities of Yarkand and Kashgaria, in the Kyrgyz mountains, are blocking the trade route to Tashkent, Turkestan, Bukhara, and other cities. Therefore, in order to clear this route and pacify the Kyrgyz, they are calling upon Ablai and Khan Abulmambet to come to their aid with troops” (HAOO. Fund 1. In. 1. File 88. Folio 662).

In response, in 1764 the Kyrgyz rulers attacked the nomadic camps of the Senior and Junior Zhuzes three times in the Ili River valley. The Kyrgyz organized a campaign against the Zhetysu Kazakhs, devastating the auls of the Naiman clan. In the summer of 1765, a 30,000-strong army under the command of Ablai successfully attacked the Kyrgyz. He invaded Kyrgyz lands, crossing the difficult Sarybel pass, where his advance was blocked by detachments led by elders Yesengul and Yersadyr, as well as the renowned batyr Ateke-Zhyryk. In the ensuing battle, Ablai defeated the Kyrgyz and compelled their leaders to conclude peace. This campaign is celebrated in the well-known “*Song of Ablai*,” recorded by Ch.Ch. Valikhanov (Valikhanov, 1984: 265–272).

On September 21, 1765, Sultan Ablai wrote to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I.I. Springer, describing the campaign against the Kyrgyz and outlining its causes. In particular, Ablai wrote: “Furthermore, I report that this summer I intend to go on a campaign against the Kyrgyz from my uluses and to see how well my Kazakhs live. For those Kyrgyz have inflicted many offenses upon our people and do not allow any traders to come to us. Our people complain of this, saying that they are greatly oppressed. Therefore, we have firmly decided to proceed” (HAOO. Fund 1. In. 1. File 137. Folios 103–103 verso).

In Ablai’s activities aimed at unifying the Kazakh lands, including military campaigns against the southern territories of the Kazakh Khanate and against Kokand, Sultan Uali Ablai’s eldest son played an active role. From an early age, Uali participated in Ablai’s military and foreign policy activities and governed the Atygai clan of the Argyn tribe of the Middle Zhuz (Erofeeva, 2014: 287). The sultan held a high military status, being one of the few elite warriors to bear the title of *bahadur*, a fact documented in eighteenth-century historical sources (Epistolary Heritage, 2014: 366). Among the earliest documented references to Sultan Uali are records of his participation in organizing military campaigns against Tashkent (Khafizova, 2019: 143).

In the summer of 1766, Sultan Uali arrived in the Middle Zhuz from the Tashkent region to gather military reinforcements. The rich booty delivered to the headquarters demonstrated Uali Bahadur’s successes to the sultans and elders, resulting in the allocation of additional requested detachments to continue the campaign in the southern territories. The military expedition assembled with Uali’s assistance accelerated the establishment of control over Tashkent. During the same period, Uali also led a successful military campaign against Kyrgyz tribes that were under significant influence of Kokand (Suleimenov, 1988: 110–112).

Despite the victories achieved by the Kazakh forces, it was not possible to fully resolve the conflict in the 1760s. This was due to the complex foreign policy situation of the Kazakh Khanate and the continuing threat of invasion from the Qing Empire. By the end of the 1760s, Sultan Ablai had managed to strengthen supreme authority over most of the Kazakh Khanate. In 1770, he undertook another military campaign into Kyrgyz lands. After crossing the Shatu Pass in the valleys of the Kyzylsu and Shamsi rivers, the Kazakh army inflicted a significant defeat on the Kyrgyz militia. A large number of captives were taken to Central Kazakhstan and settled there as personal vassals *tolenguts* of Ablai (History of Kazakhstan, 2000: 253).

Ablai was consistently supported by the large family of Sultan Sultanmamet, his elder brother, who nomadized in the Middle Irtysh region and ruled the Kipchak ulus. At that time, Sultan Iman was eighteen years old. Thus, on November 8, 1765, according to a report by the commandant of the Ust-Kamenogorsk Fortress, Major General A. M. Kheraskov, to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I. I. Springer, it is evident that Sultan Iman, together with his elder brother, was prepared to join Sultan Ablai in a campaign against the Alatau Kyrgyz, who, even before the campaign began, were expecting assistance from the Qing Empire (HAOO. Fund 1. In. 1. File 137. Folios 293–293 verso).

Information about battles between Ablai and the Kyrgyz in November 1765 was also reported on December 5, 1765, in a dispatch by the commander of the Yamysh Fortress, Lieutenant Colonel von Traubenberg, addressed to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I. I. Springer: "Ablai-sultan more than a month ago went to war against the wild Kyrgyz with twenty thousand men" (HAOO. Fund 1. In. 1. File 137. Folios 387–387 verso).

By the late 1760s, Kazakh–Kyrgyz relations had once again deteriorated. In the border regions, the seizure of livestock between nomadic groups occurred quite frequently and, as a rule, did not entail serious consequences. However, cases involving the devastation of auls, killings, and the abduction of people led to armed clashes and human casualties. Kyrgyz feudal elites were often the initiators of such conflicts. Thus, according to reports by Kungur Yusupov, Takai Kaipov, and Isergen Ilkebaev, who had returned from a journey to the Middle Zhuz, a dispatch sent to Orenburg on July 8, 1768, stated that Kyrgyz raiders had devastated several Kazakh auls nomadizing in the Syr Darya region and driven off approximately five thousand head of livestock (Abuev, 2013: 182).

By the 1770s, the situation in Central Asia remained unstable. The Kazakhs nomadized in the area of the city of Andijan, located between Kokand and Tashkent. The so-called "wild mountain" Kyrgyz frequently waged wars or carried out constant mutual raids with the Kazakhs and Kalmyks (Valikhanov, 1985: 76). Under the leadership of Ablai and his sons, the Kazakhs actively reclaimed and expanded their territories, strengthening their positions in the region. Kyrgyz tribes neighboring the Kazakhs likewise sought to occupy new pasturelands. Under these conditions, conflicts between the two peoples were inevitable and periodically escalated into armed confrontations.

In 1770, Khan Ablai launched an attack on Kyrgyz nomadic camps, which resulted in a battle known as the "Jailoo Massacre" (Valikhanov, 1985: 77). The battle took place in the Chu River valley, at the confluence of the Aksu and Kyz-Tugan rivers. Ablai's detachments attacked the auls of the Kyrgyz Solto and Sayak clans, inflicting significant damage. After the destruction of these auls, the Kazakh detachments, while retreating, encountered a large Kyrgyz militia force. In the ensuing battle, the Kazakhs emerged victorious.

In the same year, Ablai acted against Kyrgyz manaps who had been raiding the Uysun and Konyrat nomadic camps in Semirechye and Turkestan and defeated them. A report by Major General S. K. Stanislavsky to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I. I. Springer, dated December 31, 1770, concerning Sultan Ablai's campaign clearly indicates that one of the key reasons for the campaign against the Kyrgyz was that they were obstructing his subjects' trade with Tashkent, which in earlier times had been one of the principal cities of the Kazakhs (HAOO. Fund 1. In. 1. File 169. Folios 1–1 verso).

In December 1770, Ablai set out on a campaign against the Kyrgyz with a cavalry force reportedly numbering twenty thousand men. Representatives of the Russian Empire attempted to verify this information through Kazakhs who arrived for *satovka* (temporary stays or trade), seeking to determine whether this figure was accurate (HAOO. Fund 1. In. 1. File 169. Folios 1–1 verso). During careful inquiries, it was established that the commander of the Semipalatinsk Fortress of the Vologda Dragoon Regiment, Lieutenant Colonel Bilov, clarified certain details of this campaign through a Kazakh who had arrived at the fortress on personal business. According to the report, the reasons for the campaign included the Kyrgyz obstruction of Kazakh trade with Tashkent, frequent attempts at нападения (raids), and killings. The actual size of the force was estimated to be approximately ten thousand men. This major campaign was preceded by a reconnaissance expedition undertaken by one of Ablai's sons into Kyrgyz territory with two thousand warriors, while Ablai himself was gathering troops from various regions (HAOO. Fund 1. In. 1. File 169. Folios 1–1 verso).

However, despite Ablai's victory, Kyrgyz manaps resumed attacks on trading caravans and Kazakh auls after some time. Information about battles between Ablai and the Kyrgyz was conveyed in a letter from Kulsary-batyr to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I. I. Springer, dated January 16, 1771. At that time, Ablai reportedly had a force of twenty thousand men, while he left his eldest son, Sultan Uali, in his place (HAOO. Fund 1. In. 1. File 169. Folios 26–26 verso).

Two years later, Ablai organized another campaign against the Kyrgyz. This is evidenced by a letter from the commander of the Petropavlovsk Fortress, Major General S. Stanislavsky, to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I. A. Decolong, dated November 16, 1772, which reported on Ablai's preparations for a military expedition against the Kyrgyz (HAOO. Fund 1. In. 1. File 176. Folio 311). Ablai departed to consult with Sultan Sultanmamet regarding the campaign, while instructing two of his sons to lead the expedition against the Kyrgyz. At the same time, this period reveals a strengthening of separatist tendencies among the Atygai batyrs, a group traditionally regarded as Ablai's patrimony. In particular, the batyrs Kulebaka and Segiz refused to participate in the campaign. It can be assumed that by this time these batyrs had become significantly dependent on the Russian Empire, receiving annual stipends and enjoying the right to migrate to the interior territories of the Empire during the winter season.

The Siberian administration of the Russian Empire conducted additional intelligence activities to clarify the true objectives of Ablai's campaign against the Kyrgyz. Apparently, this involved cross-checking information from multiple informants to verify earlier reports. In this instance, Ablai Khan's cousin, Sultan Sultanmamet of the Kipchak ulus, was questioned. In his letter to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I.A. Decolong, dated November 29, 1772, Sultan Sultanmamet reported preparations for war against the "wild mountain Kyrgyz":

"I hereby have the honor to inform you that on November 13 of this year Ablai Khan arrived to me with two of his sons, and with him fifty Kyrgyz men, for certain negotiations with me... Our intention with Ablai is to go to war against the wild Kyrgyz. And when we set out, I will not fail to inform Your Excellency of that campaign" (HAOO. Fund 1. In. 1. File 176. Folio 369 verso).

In another letter dated December 8, 1772, Sultan Sultanmamet informed Lieutenant General I. A. Decolong of the forthcoming joint campaign against the Kyrgyz together with Ablai Khan:

"Ablai-sultan, having stayed with me, safely departed to his nomadic camps, of which you are hereby informed. And we concluded an agreement that we shall set out in the spring: he with his two sons, and I in general with eight thousand of our subordinate Kyrgyz, to wage war against the wild Kyrgyz" (HAOO. Fund 1. In. 1. File 176. Folios 397–398).

Sultan Sultanmamet reported that the campaign would take place in the spring of 1773 and that he would set out with a force of eight thousand men together with his two sons. It is evident that the sultan openly disclosed his intentions, fully aware that this information would inevitably become known to the Russian authorities. Moreover, the Russian side did not strongly oppose the Kazakh campaigns against the Kyrgyz, who were located far from Russian borders. On the contrary, such campaigns helped draw away Kazakh forces that might otherwise pose a potential threat to the Russian Empire.

In a letter dated August 23, 1773, Urus-sultan, elder of the Basentiin volost, informed the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I.A. Decolong, of the war with the Kyrgyz, during which the Kazakhs captured approximately six hundred Kyrgyz prisoners. Ablai's detachments participated in these battles under the command of his two sons. Ablai himself ordered all elders with their subordinate Kazakhs to advance to the Bajanaul tract in order to convene a council (HAOO. Fund 1. In. 1. File 182. Folios 147–150 verso).

Soon afterward, on September 3, 1773, Sergeant Abdulov, who was with Kulsary-batyr, wrote a letter to the commander of the Petropavlovsk Fortress, Major General S. K. Stanislavsky, reporting that most likely all Kazakhs who had arrived for the council were planning to set out on a military campaign against the Kyrgyz (HAOO. Fund 1. In. 1. File 182. Folios 174–174 verso).

The Atygai batyr Kulsary secretly informed the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I. A. Decolong, in a letter dated December 26, 1773, that Ablai had ordered him to prepare for a campaign against the Kyrgyz. This information was transmitted through the Cossack Yegor Bedrin. Notably, as a sign of special trust, Kulebaka-batyr received a pistol from the authorities of Western Siberia of the Russian Empire an action that had previously been strictly prohibited. Apparently, the regional authorities decided to make an exception for their secret informant, who to some extent was betraying his own khan (HAOO. Fund 1. In. 1. File 184. Folios 31–32 verso).

Demonstrating his usefulness and loyalty to the Russian crown, Kulsary disclosed confidential information concerning Khan Ablai, who was preparing to launch a campaign against the neighboring Alatau Kyrgyz. All Kazakhs were ordered in advance to purchase gunpowder and lead and to prepare good horses, bows with arrows, and spears for the campaign (HAOO. Fund 1. In. 1. File 184. Folios 38–41 verso).

Indeed, Ablai's campaign against the Kyrgyz did take place, as reported by a number of Kazakh informants and intelligence sources. Thus, on January 9, 1774, in his report, the commander of the Semipalatinsk Fortress, Colonel I. T. Titov, informed the commander of the Siberian Corps, Major General A. D. Skalon, about a campaign by Khan Ablai and his relative Abulfeis-sultan against the Kyrgyz with a force numbering sixty thousand warriors an enormous number for that time. This information reached him through the commandant of the Shulbinsk outpost, Captain Ushakov, who in turn received it from the elder of the Kirei volost, Umir-batyr. According to these reports, the army was located at a distance of ten days' horseback travel from the Chinese border (HAOO. Fund 1. In. 1. File 190. Folio 69).

As can be seen from this report, Khan Ablai united his forces with an influential sultan of the Middle Zhuz, Sultan Abulfeis, who commanded numerous Naiman clans. Chinese records also confirm that Ablai Khan attacked Kyrgyz territory in 1774 (Asanov, 2006: 54).

Evidence that the campaign of Ablai and Abulfeis indeed took place and was followed by a truce is provided by a letter dated March 26, 1774, from Urus-sultan, the elder of the Basentiin volost and the eldest son of Sultan Sultanmamet, addressed to the commander of the Siberian Corps, Major General A. D. Skalon. The letter suggested that a truce may have been concluded between the Kazakhs and the Kyrgyz. Notably, this message was delivered through the same Cossack Yegor Bedrin, who at that time served as an intermediary between Kazakh elders and the highest authorities of Western Siberia (HAOO. Fund 1. In. 1. File 190. Folio 363).

Having failed to receive a response and satisfaction of his requests, Sultan Urus later intensified his appeals by providing additional information about the Kazakh campaign against the Kyrgyz. This is evidenced by his letter dated June 1, 1774, to the commander of the Siberian Corps, Major General A. D. Skalon, in which he stated that Khan Ablai was at war with the Kyrgyz and had obtained a considerable amount of booty and prisoners (HAOO. Fund 1. In. 1. File 190. Folio 614).

As can be seen, the war did indeed take place, and Ablai captured a large number of prisoners. The campaign was largely successful. However, Sultan Urus transmitted information that was not entirely accurate or verified. This becomes evident from a letter dated June 1, 1774, written by a certain A. Apsalimov, who served as a mullah in the entourage of Sultan Sultanmamet, addressed to the commander of the Siberian Corps, Major General A. D. Skalon. In this letter, the informant Apsalimov secretly reported the true state of affairs: during the war with the Kyrgyz, the renowned Barak-batyr was killed, and his detachment was destroyed. Barak, having assembled a force of six thousand men, went on campaign and perished along with most of his troops; only forty men returned to their nomadic camps. This fact indicates that in that particular battle the Kazakhs suffered a severe defeat at the hands of the Kyrgyz. The Kyrgyz captured many elders loyal to Khan Ablai, which compelled Ablai to decide not to return to his uluses that year and to continue the war in order to recover the captured elders (HAOO. Fund 1. In. 1. File 190. Folio 618).

The mullah serving Sultan Sultanmamet requested that his identity not be disclosed, as he faced certain death for revealing internal information (HAOO. Fund 1. In. 1. File 190. Folio 619 verso). Undoubtedly, this information can be considered trustworthy, since the mullah, under threat of death, provided the leadership of Western Siberia with more accurate information than Sultan Urus, who had openly misled the regional authorities. At the same time, this case demonstrates that mullahs and interpreters from among Tatars and Bukharans attached to the sultans were engaged in open intelligence and espionage activities, thereby weakening the position of Khan Ablai and the Kazakh elite.

Meanwhile, the highest authorities in Siberia received reports indicating that some of Ablai's followers, while he was engaged in the campaign against the Kyrgyz, intended to attack the Russian side. This is evidenced by a report dated June 10, 1774, from the commander of the Petropavlovsk

Fortress, Brigadier S. V. Sumorokov, to the commander of the Siberian Corps, Major General A. D. Skalon, concerning the migration of a large number of Kirghiz-Kaisaks toward the Turgai River during Ablai Khan's absence, with the intention of attacking Russia in the summer and autumn (HAOO. Fund 1. In. 1. File 190. Folio 671).

As shown by these sources, a significant portion of the Kazakhs subordinate to Ablai intended to attack the Russians while Ablai was on Kyrgyz territory. At the same time, a number of elders and batyrs remained loyal to Russia, including Sultan Uali, elder Kulsary-batyr, Baizhigit-murza, Sargadak-batyr, and Baituk Yuldubaev.

At the same time, on June 9, 1774, Sultan Uali reported to the Petropavlovsk Fortress about a victory achieved by Ablai Khan's forces over the Kyrgyz: "Recently I received news from my father that he defeated up to eight thousand of his enemies, many of whom he took captive. He has also sent troops to pursue the remaining enemy." As can be seen from this brief message by Sultan Uali, eight thousand Kyrgyz were defeated, many were taken prisoner, and a pursuit was organized against the remaining forces.

In the war with the Kyrgyz, Russia adopted a policy aimed at preventing the strengthening of the Kazakhs in their military confrontation with the Kyrgyz. To this end, it strictly prohibited Russians from selling gunpowder, lead, and saltpeter to the Kazakhs. This is evident from a report dated January 9, 1778, by the commander of the Petropavlovsk Fortress, Brigadier S. V. Sumorokov, to the commander of the Separate Siberian Corps, Major General N. G. Ogarev, which noted attempts at the clandestine purchase of ammunition from Russians and even from Tashkent merchants. In response, orders were issued categorically forbidding the sale of ammunition and mandating thorough inspections of all persons leaving Russian territory (HAOO. Fund 1. In. 1. File 212. Folios 26–26 verso).

During the Kazakh military campaigns against the Kyrgyz, Ablai repeatedly sent unrealistic requests to Russia for the dispatch of Russian military units. This is evident from Ablai Khan's letter of July 24, 1778, addressed to the commander of the Petropavlovsk Fortress, Brigadier S.V. Sumorokov, in which he emphasized the need to send Russian troops to intimidate the so-called "wild mountain Kyrgyz." Ablai asked Major General Nikolai Gavrilovich Ogarev to dispatch a military detachment of one hundred men, fully armed and equipped, with provisions and fodder sufficient for one month. Ablai intended to use this small Russian unit primarily as a means of psychological intimidation.

At the same time, Ablai did not conceal the fact that earlier he had requested a much larger force up to one thousand men for the war against the Kyrgyz and that he had already significantly reduced his demands for reinforcement (HAOO. Fund 1. In. 1. File 213. Folios 94–94 verso). It is not difficult to assume, however, that Russia had no intention of assisting the Kazakh side, particularly Khan Ablai. Although the khan made repeated and ultimately futile attempts to achieve his goal assuring the Russian authorities that a Russian officer, Captain Dudin, and the goods of the merchant Shikhov were allegedly being held captive by the Kyrgyz-Russia ultimately refused to provide military assistance.

Throughout nearly the entire period during which the Kazakhs remained within the orbit of Russian imperial policy, there is no documented case of Russia allocating military detachments to support the Kazakhs. This is confirmed by a letter from the Orenburg governor I.A. Reinsdorp dated August 13, 1778, addressed to Khan Ablai, in which he instructed Ablai to secure the release of Captain Dudin independently, without the involvement of Russian troops, noting that such an action would be favorably regarded at the imperial court in Saint Petersburg (HAOO. Fund 1. In. 1. File 213. Folio 167 verso).

In Ablai's campaign against the Kyrgyz, a number of elders and batyrs, including those from his own Atygai volost, did not support him. Moreover, information about Ablai's actions was systematically transmitted to the Russian side. For example, in recognition of his loyalty to the Empire, Ogarev proposed granting Kuberyak-batyr an annual salary of one hundred rubles (SOAR F. 3. In. 1. F. 176. F. 320).

Apparently, the weakening of Khan Ablai during the Kyrgyz campaigns was also due to the disloyalty of certain influential batyrs from his own Atygai clan, which was traditionally considered his patrimonial ulus and to which he had been assigned at the early stage of his ascent to the khan's throne.

Evidence of a military conflict between Ablai and the Kyrgyz in the summer of 1780 is also found in a letter from the commander of the Siberian Corps, N.G. Ogarev, to the Orenburg governor I. A. Reinsdorp. In this letter, Ogarev reported based on multiple sources the most reliable information regarding the outbreak of another war (SOAR. F. 3. In. 1. F. 176. F. 361).

In correspondence addressed to the Russian administration, Sultan Sultanmamet highlighted the military exploits of his son Seit in the war against the Kyrgyz and requested that he be appointed as his successor after his death. In the same letter, Sultanmamet reported on the military booty obtained by Khan Ablai in another campaign against the Kyrgyz, as well as on Ablai's place of residence during the final year of his life. Khan Ablai was in good health, although his son, Sultan Chingis, was ill. As hostages (*amanats*), Ablai received nine Kyrgyz families along with their yurts to ensure that they would refrain from future attacks on the Kazakhs. The khan resided near Turkestan, by Mount Etikant, where he built a house and engaged in agriculture, while Sultan Uali remained in his former position in the northern regions of the Kazakh Khanate.

Almost until his death in the summer of 1780, Ablai continued to send envoys to the Kyrgyz. This is evidenced by a report from Ablai Khan's scribe, the Meshcheryak Yaguda Usmanov, sent to the Troitsk Fortress on November 22, 1780: "Ablai Khan has no intentions toward China and wishes, in the coming spring, after receiving hostages from respected Kyrgyz leaders, to return to his uluses" (SOAR. Fund 3. In. 1. File 176. Folios 372–373).

Thus, after concluding the war with the Kyrgyz, Ablai returned to the Turkestan region, near the Kyrgyz border, from where he continued to carry out raids against them. He captured children from several noble Kyrgyz families and distributed them among the sons of various sultans. The conditions of their captivity were relatively honorable (SOAR. Fund 3. In. 1. File 176. Folio 385).

Based on testimonies from prominent Kazakhs, Russian officials gave a high assessment of the combat qualities of Kyrgyz warriors: "Chingis-sultan and the elder Dat-batyr stated that this people the Kyrgyz share the same Muhammadan faith as they do and are very numerous, and in warfare and in all actions against the Kirghiz-Kaisak Horde they are sharper and more agile" (SOAR. Fund 3. In. 1. File 176. Folio 388 verso).

Analyzing all the information received from the steppe, the Russian Empire sought to understand how Ablai had managed to subdue the Kyrgyz. First, he launched an unexpected offensive, during which he captured the children of influential Kyrgyz biys and took them as hostages. Second, he was always accompanied by a well-armed and fully equipped Russian soldier named Yakov, whose presence created the impression that Russian troops were part of his forces. Third, a Chinese border detachment of five hundred men was stationed near the Kyrgyz frontier, which Ablai presented at least rhetorically as his allies, thereby confusing and demoralizing his opponents (SOAR. Fund 3. In. 1. File 176. Folio 388 verso).

Conclusion. The Kazakhs and the Kyrgyz were among the closest peoples of Central Asia in ethnocultural terms, united by a shared historical destiny, linguistic and cultural affinity, and similar ways of life. For centuries, they jointly resisted external conquerors and maintained friendly relations. In the early eighteenth century, the Kazakhs and the Kyrgyz allied to repel Dzungar expansion and undertook joint campaigns to reclaim lost nomadic pastures along the borders with Dzungaria.

At the same time, in the 1760s–1770s, Khan Ablai conducted several military campaigns against the Kyrgyz, which in a number of scholarly works have been interpreted as conquests. However, archival materials do not support such an assessment. After achieving victories over Kyrgyz manaps, Ablai did not annex their territories or install governors; instead, he sought to establish peace, secure recognition of borders, and ensure the return of captives and stolen livestock. As for the cities along the Syr Darya, they had been returned to the Kazakh Khanate by Ablai even before his election as khan.

Demonstrating political foresight, Ablai carefully considered the potential negative consequences of confrontation with neighboring peoples and attached particular importance to the preservation and development of trade and economic ties. He consistently ensured the security of trading caravans passing through the Kazakh steppe, strictly punishing his subjects for livestock theft and other harmful actions. At the same time, Ablai responded decisively to instances of injustice and offenses inflicted upon the Kazakhs by neighboring groups.

Thus, the relations between Ablai and the Alatau Kyrgyz in the 1760s–1780s constituted a complex and multifaceted process in which military actions were combined with diplomatic efforts aimed at achieving stability and establishing clearly defined territorial boundaries.

Источники

ГАОО – Государственный архив Оренбургской области (Объединенный государственный архив Оренбургской области)

ИАОО – Государственный исторический архив Омской области

Sources

SOAR — State Archive of the Orenburg Region

HAOO — State Historical Archive of the Omsk Region

Литература

Абуев, 2013 — Абуев К.К. Абылай Хан. Современники и наследники: монография. Кокшетау: Эрекет, 2013. 308 с.

Асанов, 2003 — Асанов Т.И. Кыргызско-казахские взаимоотношения и пограничные вопросы XVIII–XIX вв. // Вестник Кыргызского Национального университета им. Жусупа Баласагына. Серия 1. Вып. 3. Гуманитарные науки. Б., 2003. С. 36–41.

Асанов, 2003 — Асанов Т.И. Кыргызско-казахские пограничные вопросы XVIII–XIX вв. // Кенесары Касымулы. Тулганын 200 жыл толуына арналган ғылыми-теориялык конференция материалдары. Алматы, 2003. С. 88–99.

Асанов, 2004 — Асанов Т. Кытай жазмаларындагы кыргыздар. Шинжан эл басмасы, 2004. 250 с.

Асанов, 2006 — «Кыргызстан». Улуттук энциклопедия. 1-том / башкы ред. Ү.А. Асанов. Б.: Мамл. тил жана энциклопедия борбору, 2006. 688 бет, илл.

Асанов, 2006 — Асанов Т.И. XVIII–XIX кылымдардагы кыргыз-казак чек ара маселелери // Алымбектин санжырасы (Абылай хандын доорундагы кыргыз-казак мамилеси. XVIII кылымдын окуялары). Б., 2006. Бб. 95–110.

Валиханов, 1984 — Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. I. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. 432 с.

Валиханов, 1985 — Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. II. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 416 с.

Джуманалиев, 2016 — Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. II т. XVII–XIX кылымдар / башкы ред. кеңеш: А. Джуманалиев (төрага) ж.б. Бишкек: Кут-Бер, 2016. 616 б.

Ерофеева, 2014 — Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х т. / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 1032 с.

История Казахстана, 2000 — История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 т. Т. 3. Алматы: Агамура, 2000. 768 с.

Сапаралиев, 1995 — Сапаралиев Д.Б. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII веке. Бишкек: Илим, 1995. 152 с.

Сулейменов, 1988 — Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алматы: Наука, 1988. 144 с.

Хафизова, 2019 — Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.

Эпистолярное наследие, 2014 — Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 696 с.

References

Abuev, 2013 — Abuev K.K. Abilai Khan. Sovremenniki i nasledniki: monografiia [Abylai Khan. Contemporaries and Heirs: Monograph]. Kokshetau: Ereket, 2013. 308 p. (In Russ.).

Asanov, 2003a — Asanov T.I. Kyrgyzsko-kazakskie pogranichnye voprosy XVIII–XIX vv. [Kyrgyz-Kazakh Border Issues in the XVIII–XIX Centuries] // K. Kasymuly. Conference Materials Dedicated to the 200th Anniversary of K. Kasymuly. Almaty, 2003. Pp. 88–99. (In Russ.).

- Asanov, 2003b — Asanov T.I. Kyrgyzsko-kazakskie vzaimootnosheniia i pogranichnye voprosy XVIII–XIX vv. [Kyrgyz-Kazakh Relations and Border Issues in the XVIII–XIX Centuries] // Vestnik Kyrgyzskogo Natsional'nogo universiteta im. Jusupa Balasagyna. Ser. 1. Vyp. 3. Gumanitarnye nauki. Bishkek, 2003. Pp. 36–41. (In Russ.).
- Asanov, 2004 — Asanov T. Kytai jazmalaryndagy kyrgyzdar [Kyrgyz People in Chinese Writings]. Xinjiang: Xinjiang El Basmasy, 2004. 250 p. (In Kyrg.).
- Asanov, 2006a — Asanov T.I. XVIII–XIX kilymdardagy kyrgyz-kazak chek ara maseleri [Kyrgyz-Kazakh Border Issues in the XVIII–XIX Centuries] // Alymbektin sanzhyrasy (Abylai khan dyn doorundagy kyrgyz-kazak mamilesi. XVIII kilymdyn okuialary). Bishkek, 2006. Pp. 95–110. (In Kyrg.).
- Asanov, 2006b — Asanov U.A. (Ed.). Kyrgyzstan: Uluttuk entsiklopediia [Kyrgyzstan: National Encyclopedia]. Vol. 1. Bishkek: Mamlektik til jana entsiklopediia borboru, 2006. 688 p., ill. (In Kyrg.).
- Dzhumanaliev, 2016 — Dzhumanaliev A. (Ed.). Kyrgyzstandyn tarikhy. Baiyrky mezhgilden bügüngü künge chein [The History of Kyrgyzstan from Ancient Times to the Present Day]. Vol. II. Bishkek: Kut-Ber, 2016. 616 p. (In Kyrg.).
- Epistoliarnoe nasledie, 2014a — Erofeeva I.V. (Ed.). Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675–1821]. Collection of Historical Documents. In 2 vols. Vol. 1. Almaty: AO ABDI Compani, 2014. 696 p. (In Russ.).
- Erofeeva, 2014b — Erofeeva I.V. (Ed.). Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675–1821]. Collection of Historical Documents. In 2 vols. Vol. 2. Almaty: AO ABDI Compani, 2014. 1032 p. (In Russ.).
- Istoriia Kazakhstana, 2000 — Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V piati tomakh [The History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present Day). In Five Volumes]. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2000. 768 p. (In Russ.).
- Khafizova, 2019 — Khafizova K.Sh. Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vekakh [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 480 p. (In Russ.).
- Saparaliev, 1995 — Saparaliev D.B. Vzaimootnosheniia kyrgyzskogo naroda s russkim i sosednimi narodami v XVIII veke [Relations of the Kyrgyz People with the Russians and Neighboring Peoples in the XVIII Century]. Bishkek: Ilim, 1995. 152 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 1988 — Suleimenov R.B., Moiseev V.A. Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablaiia) [From the History of Kazakhstan in the 18th Century (On the Foreign and Domestic Policy of Ablai)]. Almaty: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1984 — Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected Works in Five Volumes]. Vol. I. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984. 432 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1985 — Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected Works in Five Volumes]. Vol. II. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1985. 416 p. (In Russ.).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 59-64, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_59-64

PERSONNEL POLICY IN THE AZERBAIJAN (1970s)

Jabbarlı Yuzdana

ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov, “Aliyev Studies”
Department, Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-8343-1989>. E-mail: jyuzdana@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026
© Jabbarlı Yu., 2026

Abstract. The article reviews various aspects of the personnel policy of the National Leader Heydar Aliyev. The personnel policy carried out in the Azerbaijan SSR in the 1970s and its impact on the development of the republic are examined. During this period, the training of highly qualified national personnel in the republic was highlighted. The article examines the continuation of the successful personnel policy carried out in the 1970s during the period of independence. A number of scientific and theoretical methods were used to investigate the mentioned issues. The principles of objectivity, historicity, critical approach to research materials, and comparative analysis of these materials are among the methods used. The facts and materials collected by the author were examined and summarized using the method of comparative analysis. The scientific results obtained in the article on personnel policy in the Azerbaijan SSR can be used in writing works on the history of the Soviet period, including those dedicated to personnel policy.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan SSR, personnel, personnel policy, development, management

For citation: Jabbarlı Yu. Personnel policy in the Azerbaijan (1970s) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 59-64. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_59-64

ӘЗЕРБАЙЖАНДАҒЫ КАДР САЯСАТЫ (1970-ЖЫЛДАР)

Джаббарлы Юздана

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институты, «Әлиевтану» бөлімі, ғылыми қызметкер.
<https://orcid.org/0000-0001-8343-1989>. E-mail: jyuzdana@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада жалпыұлттық көшбасшы Гейдар Алиевтің кадр саясатының әртүрлі қырлары қарастырылады. 1970-жылдары Әзербайжан Кеңестік Социалистік Республикасында жүргізілген кадр саясаты және оның республиканың дамуына ықпалы зерттеледі. Бұл кезеңде республикада жоғары білікті ұлттық кадрларды даярлауға ерекше көңіл бөлінді. Сондай-ақ 1970-жылдары жүргізілген табысты кадр саясатының тәуелсіздік кезеңінде жалғасуы талданады. Аталған мәселелерді зерттеу барысында бірқатар ғылыми-теориялық әдістер қолданылды. Олардың қатарында объективтілік, тарихилық, зерттеу материалдарына сыни тұрғыдан қарау және оларды салыстырмалы талдау қағидаттары бар. Автор жинақтаған деректер мен материалдар салыстырмалы талдау әдісі негізінде зерделеніп, қорытындыланды. Әзербайжан КСР-дегі кадр саясатына арналған мақалада алынған ғылыми нәтижелер кеңестік

кезең тарихы бойынша, соның ішінде кадр саясаты мәселелеріне арналған еңбектер жазуда пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: Гейдар Алиев, Әзербайжан КСР, кадрлар, кадр саясаты, даму, басқару

Дәйексөз үшін: Джаббарлы Ю. Әзербайжандағы кадр саясаты (1970-жылдар) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 59-64 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_59-64

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1970-е годы)

Джаббарлы Юздана

НАНА, Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова, отдел «Алиевоведение», научный сотрудник.

<https://orcid.org/0000-0001-8343-1989>. E-mail: juuzdana@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются различные аспекты кадровой политики общенационального лидера Гейдара Алиева. Исследована кадровая политика, проводившаяся в Азербайджанской ССР в 1970-е годы, и её влияние на развитие республики. В этот период особое внимание уделялось подготовке высококвалифицированных национальных кадров в республике. Также анализируется продолжение успешной кадровой политики, проводившейся в 1970-е годы в период независимости. Для исследования указанных вопросов был использован ряд научно-теоретических методов. Среди них – принципы объективности, историчности, критического подхода к исследовательским материалам, а также их сравнительного анализа. Собранные автором факты и материалы были изучены и обобщены с использованием метода сравнительного анализа. Научные результаты, полученные в статье, посвященной кадровой политике в Азербайджанской ССР, могут быть использованы при написании работ по истории советского периода, в том числе посвященных кадровой политике.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская ССР, кадры, кадровая политика, развитие, управление.

Для цитирования: Джаббарлы Ю. КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1970-е годы) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 59-64. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_59-64

Introduction. The period of leadership of the National Leader Heydar Aliyev in Azerbaijan is so rich and interesting that despite the hundreds of scientific works dedicated to the experience of this historical figure in governing the state, there are still unstudied pages telling about his extensive activity. The period of leadership of the Great Leader in the Azerbaijan SSR, especially the personnel policy he conducted in the republic during this period, constitutes a very important part of these pages.

The main goal of state management is to maximize the potential and creative capabilities of personnel. Personnel management requires important conditions such as ensuring their education, assessment, proper selection and placement, etc. In order to implement these and other measures considered important in personnel management, the state must retain properly planned, selected and specialized personnel in the management team and purposefully direct them. Therefore, studying personnel, establishing consistent control over their activities, checking the implementation of decisions made on economic and socio-economic issues, and organizing management activities are of great importance.

The main part. The high level of personnel competence directly affects the current period and future of the country. It should be noted that until Heydar Aliyev came to power in the republic in the 60s of the 20th century, a correct personnel policy had not been formed in the Azerbaijan SSR, and since the principles for the ideological goals of the state were more the basis for training personnel,

there were serious problems in the field of personnel work in the activities of individual ministries, party committees, educational institutions and other important state institutions. The main reason for these problems was the poor work carried out by the leadership with personnel, as a result of which the growth rate of production in industry, agriculture and other areas in the Azerbaijan SSR was decreasing. The largest decline in the plan fell on the share of the chemical industry (29.3 million rubles), oil refining and petrochemicals (21.4 million), energy (14.1 million), meat and dairy industry (12.4 million), non-ferrous metallurgy (about 6 million) (APPDAPRA. F. 1. L. 56. W. 9. P. 8). While the gross national product in the USSR increased by 43% in 1969, this increase in the Azerbaijan SSR was only 22% (Gasimov, 2011: 20).

In the Azerbaijan SSR during the mentioned period, there was a need for a strong leadership that could eliminate the existing backwardness with the right policy, solve the shortcomings in the activities of the leading bodies in the republic, and generally lead the country forward by pulling it out of the critical situation it had fallen into. At the July plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, a candidate who could solve all these problems was nominated for the leadership of the republic, and Heydar Aliyev was unanimously elected the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan (APPDAPRA. F. 1. L. 56. W. 4. Pp. 6-8).

Heydar Aliyev clearly revealed all the negative situations in the republic and their causes, as well as the main directions of personnel policy back in the August 1969 plenum. He believed that, first of all, the national and spiritual spirit in Azerbaijan should be raised, the commitment of Azerbaijanis to their roots should be accelerated, and the material and technical base necessary for the people to live independently should be created.

In subsequent plenums (December 1969, March, August and December 1970), measures were determined to increase the responsibility of personnel in important state posts for the assigned work and to eliminate shortcomings in their work. In these plenums, serious shortcomings were revealed in the work of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR, the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR and other leading bodies. In the following years, important personnel changes were made in the composition of these leading bodies, primarily their chairmen. Thus, Heydar Aliyev carried out personnel changes in the positions of Chairman of the Supreme Soviet, Chairman of the Council of Ministers, the Committee of State Security of the Azerbaijan SSR and other leading positions (APPDAPRA. F. 1. L. 56. W. 49. Pp. 22).

It should be noted that during the period under review, there were also cases of irresponsible approach to the proper implementation of the assigned tasks in the Ministry of Internal Affairs of the republic and many of its local bodies. An example of this is the fact that a large number of serious crimes remained unsolved, and the unsatisfactory work done by the ministry in Baku, where almost 55% of crimes were committed. During this period, the total amount of theft and embezzlement in 28 ministries and departments amounted to 6,836 thousand rubles in 1968, and 7,538 thousand rubles in 1969. The lack of coordinated action on the results of the activities of the ministry and its subordinate institutions, the wrong relationships formed between the heads of the ministry, and the irresponsible approach to the work of the minister, his deputies and others were the main reasons for all these shortcomings (Cabbarlı, 2023: 1015).

Heydar Aliyev's personnel reforms of great historical importance in the 1970s were very wide-ranging and covered all aspects of the republic's life. Thus, under the leadership of Heydar Aliyev, attention was increased to recruitment issues in the Ministry of Education of Azerbaijan, and personnel who could not cope with their work adequately were removed from their posts. For example, at the bureau meeting of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan on March 13, 1970, the improper actions of Deputy Minister of Education R.A. Balayan were discussed and he was dismissed from his post (Gasimli, 2006: 58).

During this period, appropriate measures were also taken to eliminate the backwardness in the fields of science, education and culture. Thus, some employees of the Press Committee were dismissed for their shortcomings in the management of book publishing, the development of printing

and book trade in the republic, and the heads of "Azernashr", the State Press Committee, and the "Maarif" publishing house were severely reprimanded (APPDAPRA. F. 1. L. 57. W. 31. Pp. 21).

During the Great Leader's leadership of the republic, the activities of the leadership of various scientific research institutes and universities, which were of great importance in preparing educated personnel for our country, were constantly in the spotlight (APPDAPRA. F. 1. L. 60. W. 19. Pp. 8, 11, 12).

The comprehensive personnel policy implemented in the country is showing its results in all areas, positive progress has been observed in the work activities of management personnel. However, in order for this process to be consistent, Heydar Aliyev considered it important to continue these measures with management personnel regularly and systematically, for which he constantly paid attention to strengthening the demands placed on the personnel. Because, despite the warnings and instructions given, there were still management personnel who did not approach their work with a sense of responsibility.

Speaking at the July 1975 plenum, Great Leader Heydar Aliyev said: *"Immediately after the August plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, serious work was carried out to improve the composition of the republic's leading cadres. In 1969-1970, we changed many leading employees, and some were brought to criminal responsibility. This was the first stage of our work with cadres. We hope that the measures taken and the new situation in the republic will allow cadres who had previously made mistakes but remained in their places to take the right path, keep up with the modern requirements of the party, and actively implement decisions together with new cadres... However, unfortunately, our hopes did not come true. Some leaders did not draw the right conclusions..."* (APPDAPRA. F. 1, L 62. W. 1. Pp. 24, 56, 58). At the plenum, instructions were once again given to the Minister of Agriculture, the Minister of Education, the Ministry of Trade, and the Azerittifaq due to the fact that there are still shortcomings in the work of these institutions.

In order to ensure in-depth study of the scientific foundations of public administration, Heydar Aliyev, from the very beginning of his rise to leadership in the Azerbaijan SSR, gave instructions to send responsible employees of the Central Committee apparatus, regional party committees, the Presidium of the Supreme Soviet, and the leading cadres of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR to inter-republican continuous improvement courses. The Great Leader, who attached great importance to the education of leading cadres, set the goal of using the opportunities of the Academy of Social Sciences under the Central Committee of the CPSU at the appropriate level, and thanks to it, by the decision of the Central Bureau of the CPSU of Azerbaijan, 8 people were sent to the Academy of Social Sciences in 1971, 8 people in 1972, 2 people in 1973, 2 people in 1974, 2 people in 1975, and by the decision of the Central Bureau of the CPSU of Azerbaijan, 6 people in 1971, 4 people in 1972, 4 people in 1973, 6 people in 1974, and 5 people in 1975 were sent to study at the Higher Party School (Personnel policy of the Communist Party of Azerbaijan, 1987:112).

In 1970-1982, the personnel reforms, some of which were mentioned above, to strengthen the great work of Heydar Aliyev, had a great impact on the history of the Azerbaijan SSR. Socio-economic, cultural and spiritual development began in the republic, and the advanced Azerbaijan SSR left behind the republics in terms of socio-economic indicators based on the ranking of the former union republics. In 1969-1982, industrial production in the republic increased by 2.7 times, labor productivity by 1.7 times. This period was a decisive stage in the development of the republic's agriculture, the total output in this area increased by 2.5 times, and labor productivity by 2.2 times (Heydar Aliyev, 1998:66-69). As a result of the positive impact of a properly implemented socio-economic policy on the well-being of the population, the growth of per capita national income in the Azerbaijan SSR in 1971-1980 was 2.7 times higher than in the previous decade (Materials of the XXX Congress of the Communist Party of Azerbaijan, 1981: 73).

Thanks to the care and attention of Heydar Aliyev, high development was achieved in the fields of education, culture and art in the republic. Thus, in 1982, 17 higher and 75 secondary specialized schools were operating, all of which became possible as a result of Heydar Aliyev's care for the development of higher education and strengthening the human resources potential of the republic. At

the same time, during this period, more than 15 thousand young Azerbaijanis studied in 170 higher schools outside the republic and mastered about 250 specialties (Jabbarli, 2023: 270).

In the 1970s, the process of self-awareness in the republic was particularly strengthened and was managed with foresight by Heydar Aliyev during a difficult political period. Despite the heavy pressure of the Soviet system for the sake of the strategic interests of our country, great steps were taken with the strong will of Heydar Aliyev, laying the foundation for the future independence of Azerbaijan.

The personnel policy of the Great Leader Heydar Aliyev was successfully continued after his election as the President of the independent Republic of Azerbaijan in 1993.

The successful personnel policy in our country, founded by the Great Leader Heydar Aliyev, has created great opportunities for the preparation of new-thinking, educated, business-minded, skilled, pure-spirited personnel with high organizational and information-using abilities, and for their selection and promotion. It is necessary to specially mention the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, established by the decree of Heydar Aliyev on January 3, 1999. The purpose of the establishment of the Academy of Public Administration in the decree was defined as "organizing the work of training specialists for the field of Public Administration in accordance with modern requirements, increasing their level of professionalism, organizing scientific research in the field of public administration and strengthening the analytical and information provision of that field" (Gandilov, 2010: April 22, No. 99, p. 3). The Great Leader thus assigned this higher education institution the important task of training leading personnel in the Republic of Azerbaijan and providing additional education.

Heydar Aliyev also emphasized the importance of conducting proper personnel reforms in the field of science during the period of independence. Thus, on January 31, 1997, during a meeting with the leadership and leading scientists of the Academy of Sciences, the Great Leader touched upon the main problems facing Azerbaijani science, and pointed out the special importance of the humanities, drawing attention to the necessity of writing the history of literature and culture. At the same time, he emphasized that the desire to receive scientific titles, which had become popular among leading cadres in the 1960s, was opposed now as it was then (Heydar Aliyev, 1998: 363). After this meeting, many works were carried out to implement reforms in the academy, clarify scientific research directions, and prepare a scientific and organizational base.

Heydar Aliyev has always been an initiator of thoughtful implementation of personnel reforms in the field of education and increasing the efficiency of education. The preparation of the "Program of Reforms in the Field of Education in the Republic of Azerbaijan" and its approval by the Order (Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On Approval of the Reform Program in the Field of Education of the Republic of Azerbaijan", June 15, 1999) dated June 15, 1999 can be considered the most important of the works done in this direction. After the adoption of the program, attention was paid to the management of higher education institutions, which play an exceptional role in the training of personnel, granting them broader powers, increasing their responsibilities, etc. issues.

Heydar Aliyev continued the tradition of sending students to foreign countries, which was of great importance in the training of personnel during this period. Thus, in the 1997/1998 academic year, 1752 students were sent to study abroad, 1459 in 1998/1999, 1016 in 1999/2000, 919 in 2000/2001, 871 in 2001/2002, and 885 in 2002/2003 (Special Reference of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2023).

Conclusion. Not only the administrative apparatus of the state, but also society benefits from the knowledge and experience of the personnel. Heydar Aliyev, with his strong management skills, from the very first days of coming to power in the republic, realized the necessity of having strong national personnel resources in state administration and that professional personnel are considered the wealth of every country, and conducted a successful personnel policy, which was welcomed by society.

Thanks to the strong foundation laid by the National Leader Heydar Aliyev, a professional personnel policy was implemented in Azerbaijan, and as a result, state bodies were provided with professional, responsible and highly moral and spiritual personnel. Today, a public administration system based on the experience of advanced countries has been formed in the Republic of Azerbaijan. Our competent, national-spirited personnel have been prepared for our public administration system. The achievements we have achieved today stem from the successes of the personnel policy implemented thanks to the rich knowledge and experience, extensive activity and hard work of the National Leader Heydar Aliyev.

The excellent personnel policy established by the Great Leader in Azerbaijan is being successfully continued today by his worthy successor, President Ilham Aliyev. The personnel reforms implemented by the head of the country have served to further strengthen the independence of our state, creating conditions for the establishment of a strong management system, ensuring citizen satisfaction, increasing flexibility and efficiency in management, and selecting personnel with high intellectual level and management skills.

References

- Cabbarlı, 2023 — Cabbarlı Y. Heydar Aliyev and Human Resources Policy in the Law Enforcement System of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (1969–1982) // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. 2023. Vol. 10. No. 4. P. 1011–1027. (In Eng.)
- Decree, 1999 — Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On Approval of the Reform Program in the Field of Education of the Republic of Azerbaijan" (15 June 1999). Available at: <https://e-qanun.az/framework/5363> (In Aze.)
- Gasimli, 2006 — Gasimli M.J. Heydar Aliyev – the road to independence: 1969–1987. Baku: Baku University, 2006. 608 p. (In Aze.)
- Gasimov, 2011 — Gasimov A.G. Heydar Aliyev and the history of the development of the Nakhchivan Autonomous Republic (1969–2003). Baku, 2011. 264 p. (In Aze.)
- Gandilov, 2010 — Gandilov S. Heydar Aliyev's management heritage is the main goal of the state's personnel training // Azerbaijan. 2010. 22 April. No. 99. P. 3. (In Aze.)
- Heydar Aliyev, 1998a — Heydar Aliyev. Azerbaijan SSR. Baku: Azernashr, 1998. 189 p. (In Aze.)
- Heydar Aliyev, 2002 — Heydar Aliyev. Education is the future of the nation. Baku: Education, 2002. 580 p. (In Aze.)
- Heydar Aliyev, 1998b — Heydar Aliyev. Our independence is eternal. Book 8. Baku: Azernashr, 1998. 488 p. (In Aze.)
- Jabbarli, 2023 — Jabbarli Y. Personnel reforms in Heydar Aliyev's higher education system (1969–1982) // Scientific progress: Innovations, achievements and prospects. Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference. Munich, 25–27 June 2023. P. 266–272. Available at: <https://sci-conf.com.ua/x-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-scientific-progress-innovations-achievements-and-prospects-25-27-06-2023-myunhen-nimechchina-arhiv/> (In Eng.)
- Materials, 1981 — Materials of the XXX Congress of the Communist Party of Azerbaijan. Baku: Azerneshr, 1981. 252 p. (In Russ.)
- Personnel policy..., 1987 — Personnel policy of the Communist Party of Azerbaijan (1971–1985). Baku: Azerbaijan State University, 1987. 127 p. (In Russ.)
- Plenum, 1971 — Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, October 29–30, 1971 // APPDAPRA. F. 1. L. 57. W. 31. P. 21. (In Russ.)
- Protocol No. 107 — Protocol No. 107. Meetings of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan // APPDAPRA. F. 1. L. 56. W. 49. P. 22. (In Russ.)
- Protocol No. 16 — Protocol No. 16. Meetings of the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan // APPDAPRA. F. 1. L. 56. W. 4. P. 6–8. (In Russ.)
- Special Reference, 2023 — Special Reference of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. 12 June 2023. No. 3-34/2-276/02-2-2023. (In Aze.)
- Transcript, 1969 — Transcript of the XVII Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan dated August 5, 1969 // APPDAPRA. F. 1. L. 56. W. 9. P. 8. (In Russ.)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 65-77, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_65-77

THE FORMATION AND PUBLICATION HISTORY OF THE QAZAQ TILI NEWSPAPER

Zhumatay Samat

Institute of History of Kazakhstan and Central Asia
Astana, Republic of Kazakhstan
General Director
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: ihkca.kz@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026
© Zhumatay S., 2026

Abstract. Introduction. In the history of the Kazakh media, the role of the newspaper “Kazakh Tili”, published in Semey in 1919, in the social and cultural life of Kazakhstan is one of the topics that has not been fully explored. Not only the history of the emergence of the newspaper “Kazakh Tili” has been determined, but also its place in the history of the Kazakh media. *The goals and objectives of the study.* Discussion and addition of information related to the emergence of the newspaper “Kazakh Tili” from a historical point of view in the science of national history. The article is intended to review the publication of the newspaper “Kazakh Tili” and the first organizers and publishers of the publication, as well as the authors-reporters. *Materials.* Based on the analysis of archival documents and materials, the history of the newspaper “Kazakh Tili” was determined. The history of the emergence of the newspaper “Kazakh Tili”, which took place during the formation and development of the Kazakh media, has been studied. *Conclusion.* Based on the analysis of historical materials, the authors revealed the history of the emergence of the newspaper “Kazakh Tili”, which takes place in the formation and development of the Kazakh media, and drew conclusions.

Keywords: society, media, people, movement, nation, elite, state, organization, politics, science, party, figure

For citation: Zhumatay S. Publication history of the newspaper “Kazakh tili”// Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 65-77. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_65-77

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» ГАЗЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ЖАРЫҚҚА ШЫҒУ ЖОЛЫ

Жұматай Самат

Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Астана, Қазақстан Республикасы
Бас директор
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: ihkca.kz@gmail.com

Аңдатпа. Кіріспе. Қазақ баспасөз тарихында Семейде 1919 \ жылы шыққан «Қазақ тілі» газетінің Қазақстанның қоғамдық-мәдени өміріндегі алатын орны толыққанды зерттелмеген тақырыптардың бірі. «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы айқындалып қана қойған жоқ, қазақ баспасөз тарихындағы алатын орны да анықталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.*

Отандық тарих ғылымындағы «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихына қатысты мәліметтерді тарихи тұрғыдан талқылап, толықтыру. Мақалада «Қазақ тілі» газетінің жарық көруі мен басылымның алғашқы ұйымдастырушылары мен шығарушылары және автор-тілшілерін қарастыру көзделген. *Материалдар.* Мұрағат құжаттары мен материалдарды талдау негізінде «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы айқындалды. Қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуында орын алатын «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы зерделенді. *Қорытынды.* Тарихи материалдарды талдау негізінде авторлар қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуында орын алатын «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихын ашып көрсетіп, тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: қоғам, баспасөз, халық, қозғалыс, ұлт, элита, мемлекет, ұйым, саясат, ғылым, партия, қайраткер

Дәйексөз үшін: Жұматай С. «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 65-77 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_65-77

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ВЫХОДА ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ ТІЛІ»

Жуматай Самат

Институт истории Казахстана и Центральной Азии

Астана, Республика Казахстан

Генеральный директор

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: ihkca.kz@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В истории казахской печати роль газеты «Казах тили», издававшейся в Семее в 1919 году, в общественной и культурной жизни Казахстана является одной из тем, до конца не исследованных. Определена не только история возникновения газеты «Казах тили», но и ее место в истории казахской печати. *Цели и задачи исследования.* Обсуждение и дополнение информации, связанной с возникновением газеты «Казах тили» с исторической точки зрения в науке отечественной истории. В статье сделан обзор издания газеты «Казах тили» и первых организаторов и издателей издания, а также авторов-репортеров. *Полученные результаты.* На основе анализа архивных документов и материалов определена история газеты «Казах тили». В статье раскрыта история возникновения газеты «Казах тили», в период становления и развития казахской печати. *Выводы.* На основе анализа исторических материалов авторы раскрыли историю возникновения газеты «Казах тили», определили значимость газеты в становлении и развитии казахской печати.

Ключевые слова: общество, медиа, народ, движение, нация, элита, государство, организация, политика, наука, партия, деятель

Для цитирования: Жуматай С. История формирования и выхода газеты «Қазақ тілі» // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 65-77. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_65-77

Introduction. The study investigates the religious policy of tsarist Russia within the framework of the concept of a “civilizing mission” and attempts to baptize the Kazakhs through administrative measures and active missionary efforts in the second half of the 19th and beginning of the 20th century. This topic is highly relevant and important in a sense that religion, in particular conversion of non-Russian populations to Christianity constituted the backbone of Russia’s civilizing mission in the steppe. The problem with Russia’s religious policy was that although Christianization of aliens (*inorodtsy*) lied at the core of Russian colonial policy in the eastern and southern frontier areas, under the reign of Catherine II and her heirs up to the 1860s, Russian colonial authorities had increasingly invested in bringing the Kazakhs closer to Islam through the top-down state-orchestrated Islamization of the steppe. For over several decades, Russian colonial authorities had tried to subdue and civilize the Kazakhs through Islam but not Christianity. Enlightened Russian rulers came to see Islam as a

civilizing force through which they believed that it was feasible to subjugate, control and absorb the Kazakhs. Yet in the mid-19th century, with the rise and dissemination of ethnonationalism and anti-Muslim sentiment among Russian political elites and intellectuals, attempts to civilize the Kazakhs through Islam was abruptly put to an end and colonial authorities shifted their attention to Christianization of the nomads of the steppe. At the core of Russia's civilizing mission in the steppe and in other colonial possessions lied cultural transformation of non-Russian alien populations from the state of backwardness and savagery to enlightenment and civilization. Under the influence of Christian theology and the Enlightenment ideas, Russian political elites and intellectuals came to see Christianity as the key source of cultural transformation of non-Russian populations of the empire. In this regard, Christianization of aliens meant their civility, which in turn meant cultural assimilation and becoming Russian (Vulpius 2020: 313). Russia under tsars conquered and colonized the Kazakh steppe in the 19th century. However, the conquest and colonization were not sufficient for full subjugation and control of the Kazakhs. To retain the Kazakh steppe under imperial rule and incorporate it into the empire, Russian authorities placed a greater emphasis on cultural assimilation of the Kazakhs. Both colonization and control of the conquered populations were justified by a European Enlightenment concept of a "civilizing mission" (Campbell, 2015; Dzalaeva, 2019; Hofmeister, 2016: 411; Kobakhidze, 2016; 2017; Tolz, 2011: 27; Vulpius, 2020: 215). As efforts to baptize the Kazakhs constituted the cornerstone of tsarist Russia's assimilationist policy towards the steppe, this study seeks to look at this issue from the perspective of historical and sociocultural anthropology.

Materials and methods. The study draws upon the relevant literature on this pertinent issue. An in-depth analysis of the current literature is provided in the discussion section. Specifically, the study draws on research studies of foreign scholars such as Afanasyeva, Brower, Campbell, Crews, DeWeese, Fisher, Frank, Geraci, Khodarkovsky, Hofmeister, McCarthy, Malikov, Morrison, Pianciola, Tolz, Uyama, Vulpius, Werth and others. These studies provide a thorough analysis and assessment of tsarist Russia's religious policy towards the steppe. The study employs a variety of research methods, and a literature review is a useful method of getting a proper understanding of the issue under consideration. A thorough literature review is essential to the study because it helps establish the context, identify knowledge gaps, main theories and concepts, and justify the relevance and significance of the research and ensure its contribution to exploring the issue from various perspectives. In addition to a literature review, the study utilizes a comparative approach, the method of cause and effect, an analysis of primary sources, and a critical discourse analysis. Using a comparative approach the study has juxtaposed different periods of Russian policy towards the steppe under the reign of Catherine II and then in the second of the 19th century. Specifically, after the conquest of the Kazakh steppe and Turkestan in the 1860s, the Russian empire adopted and applied two contrasting approaches toward these areas. While Russia did not intervene in internal affairs and religious freedom of the indigenous peoples of Turkestan having kept making use of Catherine's policy of religious toleration, Russian colonial authorities terminated this policy in the steppe and increasingly focused on reducing the influence of Islam and baptizing the Kazakhs. The method of cause and effect is used to explore the long-term consequences and results of Russia's policy of proselytizing the Kazakhs and its eventual fiasco. An in-depth analysis of primary sources is crucial in getting insights into the top-down decision-making and policy implementation. A critical discourse analysis helps us critically approach and analyze the texts and dominant imperial discourses and narratives about the concept of "civilizing mission", imperial policy, evolution of tsarist Russia's policy towards the steppe, Islam, the Tatars, nomadism and Christianization of the Kazakhs.

Discussion. The issues pertaining to Russia's civilizing mission in the Kazakh steppe and its attempts to proselytize the Kazakhs have received greater attention in contemporary studies. Literature draws attention to the construction of the hegemonic imperial knowledge about the religious affiliation and identity of the Kazakhs by Russian officials, ethnographers, clergy and some Kazakh informants (Werth, 2013: 129). The dominant discourse that was produced and perpetuated

by Russians was that the Kazakhs were not genuine Muslims, their Islamization was rather nominal (Afanasyeva, 2013: 144; Pianciola, 2009: 239; Werth, 2013: 129). On those grounds, it was argued that as opposed to other Muslim ethnic groups such the Tatars, the Kazakhs were more receptive to Russian influence, and it was feasible to convert them to Christianity. Therefore, in the second half of the 19th century Russian colonial authorities terminated the official policy of religious toleration and Islamization of the Kazakhs initiated and implemented by Catherine II and her successors. Afanasyeva, Frank and DeWeese draw attention to the discourse of shallowness of Muslim identity of the Kazakhs was embedded in not only the tsarist era historiography, but also it was adopted and reproduced in Soviet and Western scholarship for many decades (Afanasyeva, 2013: 144; DeWeese, 1994; Frank, 2003: 261-262).

Russian construction of knowledge about the Kazakhs dates back to the pre-1731 period when Russian rulers and frontier administrators referred to them as "unbridled, unreliable, untrustworthy and unstable steppe beasts" (Khodarkovsky, 2004: 152-156; Vulpius, 2020: 40). This knowledge production about the Kazakhs and other colonized peoples is conceptualized differently in studies. For instance, Yaroshevski refers to it as identity-building (Yaroshevski, 1997: 75), Khodarkovsky as the state construction of identity (Khodarkovsky, 1997: 21), and Pianciola as constructing colonial categories (Pianciola, 2009: 238). Pianciola draws attention to the construction and application of colonial categories in tsarist Russia such as "*inorodtsy*" (aliens) to its colonies (Pianciola, 2009: 238). The Kazakhs were among colonized peoples by Russia who stood apart from the colonizers due to their distinct ethnic, cultural, linguistic, religious identity and nomadic way of life. In this case, Eschment argues that the Kazakhs as an Oriental nomadic non-Christian ethnic group were the antipodes of the Slavic, sedentary and Orthodox Russians (Eschment, 2004: 148). In her view, the Russian perceptions and views of the Kazakhs were shaped by three distinct differences, notably by the diversity of beliefs, the affiliation to various regions of the world, and the divergence in the way of life (Eschment, 2004: 147-148). In this regard, the Kazakhs were portrayed as a culturally and civilizationaly "alien" and "other" people.

Khodarkovsky indicates key four dimensions of identity that separated the Kazakhs and other colonized peoples from Russians, namely political, ethnolinguistic, economic and religious (Khodarkovsky, 1997: 9-10). In this case, Khodarkovsky singles out the religious dimension as the most important tool of the empire as conversion of non-Russians to Orthodoxy would bring them into the Russian states and ensure their cultural assimilation (Khodarkovsky, 1997: 17). As Orthodoxy was the most important dimension of Russian national identity (Katkov, 2009: 412), anyone who did not adhere to the Russian Orthodoxy was seen as an "alien" and "other" (Vulpius, 2017: 117). From this perspective, belonging to the Russian state and the Russian people was predicated upon one's adherence to Orthodoxy (Vulpius, 2017: 117). In this sense, religion was the key identity marker in Russia. The "alien" and "other" status of non-Russians would come to an end once they converted to Orthodoxy (Geraci, 1997: 139; Khodarkovsky, 1997: 10) and they would be regarded as Russians (Vulpius, 2017: 117). As Christianity was closely associated with civilization, Russian political elites and officials in frontier areas were convinced of the civilizing power of Christianity and believed as soon as non-Russians convert to Orthodoxy, they would voluntarily become Russian (Dzalaeva, 2019: 39; Zhumatay, Yskak, 2025: 1143).

Although Islam was considered a source of "otherness" and "alienness" (Geraci, 1997: 139), under the reign of Catherine II Russia invested in Islamizing the Kazakhs. Despite the fact that Catherine II dreamed of Christianizing the Kazakhs, she knew that the time was not ripe for sending Russian missionaries to the steppe. The crux of the problem was that Russia was unable to subdue the Kazakhs even if Russians had long seen them as their subjects. To pacify and bring the Kazakhs under control of Russia, Catherine II instrumentalized Islam. Catherine II and her officials in the Orenburg frontier areas attributed the failure of Russia to subdue the Kazakhs and their recalcitrance to submit to the rule of Russia to nomadism (Fisher, 1968: 548). In this case, Catherine II and Count Igelstrom, the governor of Orenburg, stressed the values of Islam, Islamic institutions and clergy for transforming nomads from an unruly belligerent group into peaceful docile settled peasants (Fisher, 1968: 548). However, in the mid-19th century Catherine II's policy of Islamization of the Kazakhs

came under assault from Russian officials and intellectuals. The growing disenchantment with Catherine's legacy of religious toleration coincided with the rise of Russian imperial nationalism, the calls for cultural, ethnic and religious homogenization of multicultural populations of the empire, a joint attack of the Russian government and the Russian Orthodox Church against colonized peoples (Malikov, 2013: 181).

Tolz claims that by the mid-19th century the concept of "civilizing mission" had become the ideology of Russian imperialism (Tolz, 2011: 27). Russian rulers and officials in frontier areas considered Russian military conquest and colonization of the steppe and broader Central Asia as part and parcel of the European civilizing mission and extending Europe's borders deep into Asia (Morrison, 2015). For Russian political elites and officials "civilizing mission" implied total cultural transformation of the Kazakhs, which involved their conversion to Orthodoxy, shift to sedentarism and cultural assimilation (Malikov, 2013: 182-183). Russia's civilizing mission in the steppe envisioned the erasure of Kazakh nomadic culture and its full replacement by Russian culture (Malikov, 2013: 183). In this case, Russians dreamed of not only transforming the steppe into a Russian guberniia, but also, turning the Kazakhs into Russians through their de-nomadization and sedentarization, their conversion to Orthodoxy and Russification. Yet Russians encountered formidable foes in the steppe. Islam and the Tatars were constructed as mortal enemies of Russia and a serious impediment to its civilizing mission (Fisher, 1968: 551). In this regard, Russians came to argue that to be able to Russify the Kazakhs, they would first have to de-Islamize and de-Tatarize them. Despite drastic administrative measures taken against Islam and the Tatars and enormous investment in proselytizing the Kazakhs, the Russian government and clergy eventually failed to convert them to Orthodoxy (Geraci, 2001: 291). The failures of Russia in converting the Kazakhs to Orthodoxy are attributed to a variety of reasons in literature. Yet the most conclusive argument seems to be that the views held by Russians about the religious affiliation and identity of the Kazakhs turned out to be false and misleading (Uyama, 2007: 39). Russians failed to distinguish between religious doctrines and ethno-religious identity and were unable to admit the fact that the Kazakhs had long possessed a strong Muslim identity (Afanasyeva, 2013: 145; Frank, 2003: 261).

Results. After the conquest of the Kazakh steppe in the 1860s, Russian colonial authorities focused on undoing Catherine II's legacy of Islamization of the nomads. The intent behind the attempts to put an end to Catherine's policy was that a new Russian imperial elite and officials in frontier areas came to see it as detrimental to Russian interests. They believed that the top-down imperial policy of Islamization of the nomads through the Tatar mullahs backfired and brought nearly irreparable and irredeemable harm to Russia. The state-orchestrated policy of disseminating Islam in the steppe created an unbridgeable gap between the empire and the Kazakhs, who distanced themselves from the "benevolent" influence of Russia. Russian political elite, officials and clergy argued that Islam and the Tatars were to blame for this disastrous situation. For instance, Grigoriev, the head of the Orenburg Border Commission in 1854-1859 and a prominent Russian orientalist, portrayed Islam as a threat to Russia and its civilizing mission in the steppe (Sartori, Shabley, 2024: 5). Grigoriev's antagonism to Islam and Tatars lied in the belief that their unchecked influence had led to the alienation of the Kazakhs from Russia and failures in Russia's policy in the steppe (Sartori, Shabley, 2024: 5). Therefore, Russian colonial authorities took drastic political measures and mobilized the resources of the empire to displace Islam and the Tatars. At the same time, by reducing the influence of Islam and the Tatars, imperial elites sought to remove all obstacles between the empire and the Kazakhs. In turn, this would pave the way for the spread of Russian culture, education and Christianity among the Kazakhs without much difficulty and efforts. As a result, in the second half of the 19th century, Russian colonial administration attempted to displace Islam and the Tatars from the steppe and spread the gospel among the Kazakhs with the intention to convert them to Christianity.

As political discourse in favor of Islam had shifted against it, Russian officials and intellectuals emphasized the necessity to divorce the Kazakhs from Islam and the Tatar cultural influence. During the 1860s the establishment of Russian colonial governance in the steppe and application of its laws

made the role that Islam, the Tatars and the OMSA (the Orenburg Muslim Spiritual Assembly) had long played in the name of Russia irrelevant and unnecessary. From now on, Russia persistently sought to remove them and introduce its direct colonial rule over the steppe. Moreover, Russians placed cultural and religious homogenization of multiethnic and multi-confessional populations of the empire at the center of their new nationalistic policy. In McCarthy's view, the driving force behind the renewal of missionary activity in the mid-19th century was Russian nationalism and Orthodoxy (McCarthy, 1973: 314). The Russian church was closely associated with Russian nationalism. Russian tsars since the time of Nicholas I had deeply been committed to the cause of Russian nationalism and Orthodoxy. Despite under the reign of Catherine II the dominance of the Russian Orthodox Church had been reduced and missionary activity of Russian clergy had been diminished and even proscribed, the primacy of Orthodoxy and the need to propagate Christianity among Muslims and others were emphasized under the rule of Nicholas I. Sergei Uvarov, the Minister of Education, designed the imperial and nationalist ideology of "Orthodoxy, Autocracy and Nationality" under the reign of Nicholas I, in which he stressed the historical and strategic significance of Orthodoxy in empire building and bringing culturally and religiously heterogeneous populations closer to the Russian people. Specifically, Uvarov highlighted the enlightening power of Orthodoxy (Uyama, 2007: 24). In the second half of the 19th century, Russian officials in cahoots with Russian clergy prioritized proselytizing the Kazakhs, but not the settled and semi-nomadic populations of Turkestan. As Russian officials firmly believed that the indigenous inhabitants of Turkestan were more fanatical Muslims, they devised the policy of benign non-intervention for this region and abstained from proselytizing locals (Hofmeister, 2016: 424).

While Orthodoxy was perhaps seen as the most important marker of Russianness, Islam came to be portrayed not only as an embodiment of backwardness, ignorance, primitiveness and savagery, but also, as an indication of hostility to the Russian Empire (Hofmeister, 2016: 423-424). For that reason, there were heated debates among Russian officials and intellectuals about the urgency of conducting missionary activity in the Kazakh steppe. In the 1860s and onwards a discourse of Kazakhs as "bad Muslims" became deeply established and informed policies of Russian officials and clergy in the steppe. In 1863, having argued that since the Kazakhs were ignorant of Islam and displayed their interest in Christianity, Stefan Pshenishnikov proposed initiating Orthodox missionary activity among the Kazakhs (Uyama, 2007: 26). The need to proselytize the Kazakhs and other non-Russian populations was highlighted by high-ranking Russian statesmen such as Dmitry Tolstoy, the Ober-Procurator of the Holy Synod who drew attention to the benefits of proselytizing efforts to the Russian state as converted subjects would always be loyal to the empire (Hofmeister, 2016: 424).

Having portrayed the Kazakhs, the Tatars and other non-Russian populations of the empire as "wild and ignorant", Dmitry Tolstoy argued that they ought to be enlightened through the gospel, European civilization and science (Tolstoy, 1876: 4-5). He justified his call for Orthodox mission in the steppe based on the belief that all subjects of the empire ought to practice the same religion as the Russian tsar (Uyama, 2007: 26). Although Russian colonial authorities exercised caution with the possible proselytizing efforts in the steppe, the Steppe Commission that functioned in 1865-1868 highlighted the feasibility of initiating missionary activity among the Kazakhs. Having been assigned with the task to design the right model of colonial governance for the steppe, the Steppe Commission was also responsible for devising a strategy for preventing Islam and the Tatar cultural influence from further growth. The Steppe Commission reiterated and reinforced a dominant discourse of the shallowness of Muslim identity of the Kazakhs and their strong adherence to pre-Islamic beliefs such as shamanism (Uyama, 2007: 26). Having concluded that Islam had been brought to the Kazakhs by Russia and Tatar mullahs, the Steppe Commission suggested canceling Russia's patronage of Islam and curtailing the influence of Islam and the Tatars.

Before 1867, Russian influence in the steppe had been negligible, Russian laws and institutions had not taken root in the region. The steppe had been under the jurisdiction of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly (OMSA) or the Orenburg Muftiate since 1788 (Shabley, 2020: 305). Russian officials now saw this body as unnecessary and detrimental to Russian interests. Hence, they decided to remove the steppe from the oversight of the OMSA. Thus, anti-Islam and anti-Tatar sentiment and

calls for Christianizing the Kazakhs were crystallized into a concrete blueprint for political action and implementation, which was reflected in the reports of the Kazakh Steppe Commission in the 1860s. Displacing Islam and Tatar missionaries and Christianization of the Kazakhs were emphasized as one of the key objectives of the steppe policy. Although the discourse of the Kazakhs as "bad Muslims" had taken deep root among Russians, the investigation undertaken by the Steppe Commission showed that Islam had firmly embedded itself in Kazakh culture and society (Uyama, 2007: 27). In this regard, the Steppe Commission seems to have placed the blame upon Catherine's policy of religious toleration and patronage of Islam, vigorously advocating the erosion of the influence of Islam in the steppe (Uyama, 2007: 27). In this sense, the Commission extensively referred to prominent Russian and indigenous experts and scholars such as Levshin, Valikhanov and others, who had ardently advocated the removal of Islam and Tatars from the steppe as they were deemed to be a key impediment to the spread of Russian influence (Uyama, 2007: 27). With reference to Orthodox proselytization, although it was highlighted that it was premature and risky to spread the gospel in the steppe, the Steppe Commission determined that the time was ripe for initiating missionary activities among the Kazakhs (Uyama, 2007: 27; Zhumatay, Yskak, 2025: 1145). Thus, the Steppe Commission was not only tasked with paving the way for spreading Christianity among the Kazakhs, but also it was supposed to design the pertinent strategy for integrating the steppe into the empire.

The issue of what kind of policy approach to the governance of the steppe and Turkestan ought to be applied lied at the center of political debates among Russian high-ranking officials and policymakers. In this matter, there were two key opposing rival camps within Russian political elites. On the one hand, hard-liners or hawks, such as Nikolai Kryzhanovskiy, the Governor-General of the Orenburg, vigorously demanded applying a harsher, more severe and uncompromising approach to the indigenous populations of Central Asia, advocating the total eradication of Islam and the Tatar influence and a large-scale Christianization policy. On the other hand, pragmatics, moderates or proponents of Catherine's legacy of religious tolerance, such as Konstantin Kaufman, governor-general of Turkestan, drew attention to the prematurity and danger of efforts to proselytize the indigenous Muslim populations, calling for the continuation of Catherine's policy in its modified form, which was reflected in the new formulation of Catherine's legacy as "toleration but not protection" (Brower, 1997: 120). With respect to Turkestan's settled and semi-nomadic Muslim populations the Russian authorities decided to apply Catherine's modified policy of religious toleration advocated and put into motion by Kaufman and his superiors in Saint-Petersburg such as Dimitry Miliutin, the minister of war.

It should be noted that both Kaufman and Miliutin and other moderates in fact entirely shared Islamophobic and anti-Tatar views of Russian hawks and hard-liners and searched for ways to eradicate these threats. The discourse of the "Islamic and Tatar threat" guided policy action of Russian colonial officials and Kaufman who argued that peace between Islam and any foreign power was unthinkable (Brower, 1997: 119). Like Nikolai Kryzhanovskiy, Kaufman dreamed of getting rid of Islam. However, Kaufman had two options, either achieving his goal through brutal persecution of Islam or through complete disregard of it (*ignoririvanie*). Considering his previous experience in the north Caucasus, specifically ruinous wars with Muslims, Kaufman opted for the second option, arguing that brutal crackdown on local Muslims would stir up their rebellion, which would ultimately be disastrous for Russia in its quest for integrating them into the imperial body. Another reason for the reemergence of Catherine's policy in these frontier areas of newly conquered Turkestan was rooted in the belief that local Muslim populations of Turkestan were too fanatical (Hofmeister, 2016: 424). The narrative of Muslim fanaticism in Turkestan prevented Kaufman from allowing the establishment of Orthodox missions in the region on the grounds that proselytism would induce ire and violent resistance of local Muslims that Russia may not be able to handle at all (Hofmeister, 2016: 424). Believing in the superiority of Russian civilization and Christianity, Kaufman hoped that the introduction of Russian colonial administration, culture and education would lead to the disruption of Islamic institutions and extinction of Islam (Hofmeister, 2016: 425). In Kaufman's view, convinced of the superiority of Russian culture, indigenous populations of Turkestan would soon abandon their

religious identity, voluntarily embrace the Russian way of life and would ultimately merge with the Russian people (Hofmeister, 2016: 425).

Uyama argues that Kaufman's attitude to the steppe and its nomadic inhabitants seems to have drastically diverged from his policy towards Turkestan. Considering the Kazakhs to be less "fanatic" in comparison with the sedentary Muslims of Turkestan, he favored efforts to proselytize the former (Uyama, 2007: 31). On that ground, Kaufman believed that it was feasible to Christianize the Kazakhs. Thus, when it came to the Kazakhs, Kaufman appears to have disregarded Catherine's policy of religious tolerance (Brower, 1997: 122). Subscribed to the discourse of the Kazakhs as "bad Muslims", he argued that although the nomads adhered to Islam, they shunned it and, in fact, they did not have any specific religious faith (Brower, 1997: 122). In this case, while Kaufman partially extended the conventional policy of religious tolerance to Turkestan, he advocated the nullification of Catherine's policy of Islamization of the Kazakhs. From this perspective, Catherine's policy of religious toleration was solely reserved for settled and semi-nomadic Muslims of Turkestan. At the same time, with the introduction of the Provisional Statute for the Administration of the Steppe in 1868, the tsarist regime terminated Catherine's policy vis-a-vis the Kazakhs. It should be noted that Kaufman applied religious toleration policy to not all provinces of Turkestan. He seems to have acquiesced in Gerasim Kolpakovsky's policy of Christianization of the nomadic population in Semirechie (Uyama, 2007: 31). Gerasim Kolpakovsky, the governor of Semirechie, and later the first governor-general of the Steppe, placed a greater emphasis on proselytization of the Kazakhs.

Kaufman may have seemed to be a moderate and accommodating as opposed to more belligerent hawkish prominent colonial administrators such as Nikolai Kryzhanovsky. In fact, he pursued the same policy of displacing Islam and the Tatar cultural influence. Furthermore, he pursued Russification of the indigenous peoples of Central Asia. Kaufman and Kryzhanovsky diverged in their approaches to achieving the common goal of integrating the region and its inhabitants into the empire. As opposed to Kaufman, Nikolai Kryzhanovsky held explicitly an anti-Muslim and anti-Tatar attitude, which he endeavored to translate into practice by eradicating the "Islamic and Tatar threat" and spreading the gospel among the Kazakhs. As a militant Russian nationalist, Kryzhanovsky was increasingly irked by the cultural, ethnic, linguistic and religious heterogeneity of the empire, seeing this diversity as the main source of evil and trouble (Dyakin, 1998: 809). Portraying Islam and the Tatars as sworn enemies of Russia, Kryzhanovsky waged a crusade and cultural war against them. To undermine and erode the Muslim-Tatar influence in the steppe, Kryzhanovsky called for tightening the grip on the activity of the OMSA and other Muslim institutions, lessening the number of mosques and Muslim clergy, introducing Russian education in Tatar schools, and restricting pilgrimage to Mecca (Dyakin, 1998: 810).

In his report of January 1867 to the Minister of Internal Affairs Pyotr Valuyev, Kryzhanovsky drew attention to the Muslim and Tatar threat across the empire, and to a lack of religious fanaticism among the Kazakhs and their receptiveness to the Russian cultural influence (Materialy po istorii SSSR, 1936: 202). Calling attention to the need for shielding the Kazakhs from religious fanaticism, Kryzhanovsky proposed dramatic changes in the empire's religious and education policy towards the steppe. Specifically, he suggested introducing schools for Kazakh and Russian children where instructions would be conducted by Russian priests, all subjects be offered in Russian and students would have to study only Tatar literacy, reducing Islamic education and instead Orthodox dogmas be taught, outlawing pedagogical activity of Tatar mullahs, banning the residence of Tatar and Central Asian Muslim missionaries in the steppe (Dyakin, 1998: 813; Lysenko et al., 2014: 222; Materialy po istorii SSSR, 1936: 203-205).

The Russian crusade against Islam and the Tatar cultural influence in the steppe took the center stage in the imperial government's policy from the 1860s up to the fall of the tsarist regime in 1917. In accordance with the 1868 "Provisional Statute for the Administration of Uralsk, Turgai, Akmolinsk and Semipalatinsk Oblasts", the steppe and the Kazakhs were removed from the jurisdiction of the OMSA, the influence of Islamic institutions and clergy was significantly reduced, only one mullah be assigned to a volost, mullahs ought to be ethnic Kazakhs with the knowledge of Russian language, and mullahs be appointed and dismissed by the oblast governors (Zakonodatel'nye akty Rossiiskoi

imperii, 2015: 143-144). Thus, with the enactment of the Provisional Statute in 1868, Catherine's legacy of patronage of Islam came to an end in the Kazakh steppe. Moreover, through implementing anti-Muslim and anti-Tatar policies, Russian colonial authorities established a direct colonial rule over the steppe based on cultural superiority and paternalistic relationships between the colonizer and the colonized. This paternalism was the continuation of the conventional Russian sense of cultural superiority and an obligation of a "civilizing mission", which manifested in Russia's efforts to civilize the Kazakhs and safeguarding them from the "pernicious influence" of Islam, the Tatars and Muslim clergy of Turkestan. Yet it should be emphasized that Russia's "benevolent" and "humanitarian" efforts were aimed at wresting the Kazakhs from the influence of Islam and then subjecting them to Christianization and Russification.

Having established direct colonial rule over the steppe, Russian officials portrayed themselves as the protectors and guardians of the Kazakhs and their culture from the adverse impact of Islam, Tatars and Muslim clergy. In this regard, Russian attitudes towards the Kazakhs could be categorized as condescending and paternalistic (Remnev, 2006: 26). Remnev points to Russian ambiguity and hypocrisy vis-a-vis the Kazakhs. On the one hand, they made efforts to rescue the Kazakhs from the "disastrous influence" of Islam and Tatars. Yet on the other hand, their ultimate intention was to fully assimilate the Kazakhs through conversion and Russification (Remnev, 2006: 26). However, the institution of Russian colonial governance did not immediately generate the expected and desired outcomes. Islam continued to play a prominent role in the lives of the Kazakhs and the Tatar influence had not been reduced. For that reason, confronting Islam and the Tatars remained one of the pressing issues in the agenda of Russian colonial authorities up to the demise of the tsarist empire in 1917.

Russian officials attributed Russian progress and success in civilizing the Kazakhs to the level of their Islamization and Tatarization (Materialy po istorii SSSR, 1936: 337). In this case, Russian officials underlined the receptiveness of the Kazakhs to Russian culture and enlightenment. However, they also admitted the barriers created by Catherine's policy of Islamization and Tatarization in the steppe, which eventually held back and undermined the efforts of colonial authorities to Russify the Kazakhs (Carrère d'Encausse, 2007: 102-103). One of the key measures for reducing the influence of Islam and the Tatars upon Kazakhs was to introduce and spread Russian education among the Kazakhs. Dmitry Tolstoy, the minister of education, and prominent Russian missionaries such as Nikolai Ilminsky advocated the introduction of the Cyrillic script into the Kazakh language and spread of faith-based Russian education in the steppe to put an end to the dominance of Islam and the Tatar cultural influence (Materialy po istorii SSSR, 1936: 338-339).

Like his many other contemporaries, Nikolai Ilminsky harbored deep Islamophobic and anti-Tatar sentiments, promoting a conspiracy theory that the Tatars were inherently enemies of Russia and were making efforts to instrumentalize Islam and Muslim institutions, including the OMSA, to unite all Muslims of Russia to dismantle the Russian empire (Crews, 2009: 226-227). Ilminsky attributed the failures of Russia to integrate, assimilate and baptize the Tatars not to their natural right and obligation to resist Russian colonization, but to the purported hostility of Islam to education, progress, civilization and its tendency to shield the Tatars and other Muslims from Russia's "benevolent influence" (Geraci, 1997: 153). In this regard, it can be argued that Ilminsky and other Russians who held Islamophobic attitudes ascribed anti-Russian behavior of non-Russians, their anticolonial resistance and attempts to maintain their distinct cultural identities to Islam. In this sense, Ilminsky argued that the removal of Islam would lead to the elimination of all existing barriers between Russians and non-Russians and would in turn result in absorbing non-Russians into Russian society through conversion and education.

Nikolai Ilminsky became perhaps the most influential faith-based educator of non-Russian peoples of the empire (Werth, 2001: 163). While many Russian officials and clergy sought cultural assimilation of alien populations without a clear and efficient approach, Ilminsky developed a pedagogical strategy to lure non-Russians into Orthodoxy and ultimately Russify them. Unlike his contemporaries, he advocated the use of languages of non-Russians peoples to teach them the precepts of Christianity and bring them to the faith of Christ. This new pedagogical approach became known as the "Ilminsky system", which was designed to instrumentalize languages of non-Russian peoples

for his missionary work (Geraci, 2001: 277). He attempted to convert non-Russians to Christianity through their languages. The essence of the "Ilminsky system" lied in the introduction of an Orthodox school curriculum to schools with non-Russian children where instructions would be given in their mother tongues, textbooks and Orthodox scriptures would be translated into non-Russian languages, in which the Cyrillic script would be used not Arabic or any other alphabets (Geraci, 2001: 277). Moreover, future pedagogues would be educated in such schools, who would later spread Russian education and Christianity among their kins. Ilminsky applied his method extensively and invested significantly in disseminating his large network of schools in the Volga region and beyond (Geraci, 2001: 278). He considered the use of languages of non-Russian peoples as a temporary and transitional period from their Muslimness or other ethno-religious identity to Christianity and full Russification (McCarthy, 1973: 317; Zhumatay, Yskak, 2025: 1147). Furthermore, he was certain that once aliens converted to Christianity, they would immediately be Russified, leaving behind their mother tongues, culture and ethnic roots (McCarthy, 1973: 317).

Ilminsky and his students focused on disseminating the "Ilminsky system" and his network of schools in the steppe, Turkestan and in other areas of the empire. They also engaged in missionary activities in the Kazakh steppe from the 1880s till the demise of the tsarist regime in 1917 (Zhumatay, Yskak, 2025: 1147). In the last quarter of the 19th century, driven by aggressive Russian nationalism, Russian authorities advocated and implemented belligerent nationalizing policies, putting tremendous pressure upon Muslims and other non-Russians to assimilate (Geraci, 2001: 281). The huge pressure mounting upon the Kazakhs was reflected in the state-inspired mass migration of Russian and other Slavic peasants to the Kazakh steppe and a growing zeal of missionary activities of Russian clergy among the Kazakhs. While the state-orchestrated mass settlement of Russian settlers in the steppe was intended to disrupt, shatter and ultimately dismantle the nomadic way of life of the Kazakhs, Orthodox missionaries were designed to induce mass conversion of the Kazakhs to Christianity and their full assimilation into Russian culture. One prominent Russian theologian noted in 1893 that mass conversion of non-Russians to Orthodoxy would lead them to fuse organically with the Russian nation (Geraci, 2001: 282).

The institution of the Kazakh (Kirghiz) Spiritual Mission by the Holy Synod in 1881 coincided with the rise of aggressive Russian nationalism and assimilationist policies across the empire. The key task of the Spiritual Mission was to spread the gospel in the steppe and convert the Kazakhs to Orthodoxy. Nikolay Ilminsky and his followers significantly contributed to the institutionalization of Orthodox mission in the steppe (Campbell, 2017: 70). The head of the Kazakh Spiritual Mission Vladimir Senkovsky in 1882-1891 determined the task of the mission as raising the banner of Christ in the steppe and make the Kazakhs genuine Christians (Belyaev, 1900: 294). Indicating the uselessness of the Kazakh way of life that had been made worthless due to the deep social transformation induced by the implementation of the 1868 Provisional Statute, Vladimir Senkovsky envisioned inevitable assimilation of the Kazakhs and their eventual merging with the Russian people (Belyaev, 1900: 292). The Kazakh Spiritual Mission was significantly backed by Russian colonial authorities, specifically by Gerasim Kolpakovsky, the former governor of Semirechie and now the first governor-general of the Steppe, who ardently advocated missionary activities of Russian clergy and Christianization of the Kazakhs (Uyama, 2007: 31). Kolpakovsky increasingly targeted impoverished Kazakhs, who in his view, were more susceptible to conversion. In this regard, he invested in building communities of destitute Kazakhs in the form of villages, who would one day become rich and successful and would in turn attract their Muslim kins to Christianity (Uyama, 2007: 32). Kolpakovsky believed that mass conversion of the Kazakhs and other Oriental peoples to Orthodoxy would lead to their spiritual affinity with the Russian people (Uyama, 2007: 32).

However, the top-down state-inspired concerted efforts of Russian authorities and Russian missionaries to convert the Kazakhs to Orthodoxy ultimately produced infinitesimal results. Discussing the problem of the fiasco of Russian missionaries in the steppe and its underlying causes is out of the scope of this study. Yet drawing on the relevant literature, it can be argued that all dominant Russian discourses of the religious identity of the Kazakhs turned out to be erroneous and false. Uyama draws attention to the primary wrong perceptions of Russians about the Kazakhs

(Uyama, 2007: 39). The discourse of the Kazakhs as "bad Muslims" and the conviction that it would be much easier to convert them to Orthodoxy proved to be erroneous (Uyama, 2007: 39). Russians' views of non-Russian peoples' religious faith and identity were primarily shaped by religion. This was because in the state of Muscovy and later in imperial Russia religion was the main identity maker, and hence, Russians' worldviews and perceptions of others were shaped by religion. Coupled with the religiously driven civilizing mission, a religious-based understanding of the world prevented Russians from forming a correct view of others. One of the clear indications of such erroneous views of the Kazakhs was the failure of Russians to differentiate between religious doctrines and identity (Uyama, 2007: 39). Although it could be true that the Kazakhs were not as devout Muslims as those sedentary peoples of Turkestan or Tatars, Islam was an integral part of their national identity. It was also a spurious view that the Kazakhs had embraced Islam due to Catherine's patronage of Islam and Islamization of the nomads of the steppe. In this case, Frank calls attention to the infelicity of the term "Islamization" of the Kazakhs as they had long been Muslims before the Russian conquest, who overwhelmingly regarded Islam as their ancestral religious faith adopted in the distant past (Frank, 2003: 261). In Frank's view, Catherine's policy of Islamization of the steppe nomads was in fact one of the important periods of the development of Kazakh Muslim identity (Frank, 2003: 262). For that reason, the Kazakhs came to see the efforts of Russian colonial authorities to curtail and terminate Islam and Islamic institutions as a clear indication of a concerted and intentional assault upon their ethnic, cultural and religious identity (Zhumatay, Yskak, 2025: 1148). As a result, the Kazakhs increasingly perceived Christianity as a religion of their oppressors and Russian missionaries as agents of Russian colonialism and imperialism (Lysenko, 2008: 154). In this case, Islam was seen as a powerful shield against Russian colonialism. To sum up, although Russia was ultimately able to integrate the steppe and its inhabitants into its imperial body, all efforts to Christianize and Russify the Kazakhs proved fruitless.

Conclusion. The study has explored tsarist Russia's civilizing mission in the steppe and its policy of Christianizing the Kazakhs in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. The results of the study have shown that despite the political, cultural and military prevalence of Russia in its quest to spread civilization and Christianity in the steppe, the accomplishment of cultural and religious transformation of the Kazakhs remained out of question. From the last quarter of the 18th century and up to the demise of the tsarist regime, imperial Russia's religious policy underwent drastic profound changes and transformations from "Islamization" of the Kazakhs initiated and implemented by Catherine II and to "Christianization" efforts by Russian Orthodox clergy in cahoots with the Russian government. Both "Islamization" and "Christianization" policies were conceptually, ideologically and theoretically underpinned by the Enlightenment ideas of a "civilizing mission" and a cultural superiority of European Christian nations over the peoples of the Orient. Although Christianization of non-Russians preceded the Russian empire going back to the era of Muscovy, with the adoption of the European Enlightenment ideas Russia assumed the worldwide role of spreading Christianity and European civilization to its colonies in Asia. From now on, Christianity and civilization were considered as identical and fundamentally the same. From this standpoint, along with other European colonial powers, Russia increasingly invested in disseminating Christianity and European civilization among its subject populations across the empire. Yet under the rule of Catherine II and her successors there had been a drastic paradigm shift in Russia's civilizing mission in its eastern and southern frontiers. Despite the deep-rooted prevalent anti-Islam sentiments in Russian society, Catherine II leveraged Islam and recruited the Tatars as a civilizing force to pacify and subdue the Kazakhs. The negative discourse on Islam changed dramatically. Russian political elites and officials depicted Islam as a benevolent tool from which the empire would benefit significantly.

However, by the mid-19th century due to the rise of imperial nationalism and the failures to subdue the Kazakhs through Islam and the Tatar mullahs, Russian political elites and officials had drastically shifted their view of Islam and the Tatars, seeing them as enemies of Russia and its civilizing mission in its colonies. The rise and dissemination of anti-Muslim and anti-Tatar sentiments

among Russians gradually led to the end of Catherine II’s policy of religious toleration and patronage of Islam in the Kazakh steppe in the 1860s-1870s. Having outrightly rejected any idea of the utility of Islam and the Tatars, Russian officials stressed the need to remove them from the steppe and embark upon the path of baptizing and Russifying the Kazakhs through the top-down administrative measures and missionary activities. Russian officials, orientalist and clergy constructed the hostile image of Islam and the Tatars, portraying them as vicious and vile foes of Russia and a serious hurdle to its civilizing mission in the steppe. Administrative reforms in the 1860s led to the removal of the Kazakhs from the jurisdiction of the OMSA and prohibition of the activities of Tatar and Central Asian Muslim missionaries in the steppe. Through the weakening of the influence of Islamic institutions and clergy as well as reducing the role of Islam and the Tatars, Russian colonial authorities sought to establish Russia’s political, cultural and religious domination in the steppe and beyond. For that purpose, Russian colonial authorities established the Kazakh Spiritual Mission and allowed Russian missionaries to spread the gospel among the Kazakhs with the intent to bring them to Orthodoxy. Yet ultimately the policy of religious conversion of the Kazakhs ended in failure. Studies attribute the failures of Russian Christian missionary activities in the steppe to a variety of factors, which ought to be explored in detail in future research.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ЦДНИ — Центр документации новейшей истории

Sources

AP RK — Archive of the president of the Republic of Kazakhstan
CDFCH — Center for documentation of contemporary history

Әдебиеттер

- Sailaubayeva, 2020 — Sailaubayeva N.Y. History of the «Kazak Tili» newspaper (1919–1928 yy.). Monograph. Almaty: TechSmith, 2020. 180 p. (In Eng.)
- Ақынжанов, — Ақынжанов М. «Семей таңы» – «Қазақ тілі» тұңғыш советтік қазақ баспасөзі. Естелік қолжазба. 1–11 п.
- Бекхожин, 1981 — Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1866–1958 жж.). Алматы: Мектеп, 1981. 79 б.
- Ертіс, 1964 — Ертіс. 1964. № 116. 25 қараша.
- Кашляк, 2008 — Кашляк В.Н. Печать Семипалатинска 1863–1963 гг. Семей, 2008. С. 40.
- Кенжебаев, 1962 — Кенжебаев Б., Қожакеев Т. Қазақ совет баспасөзі тарихынан. Алматы, 1962. 25 б.
- Қазақ тілі, 1921 — Қазақ тілі. 1921. 7 қараша. № 149.
- Қазақ тілі, 1923a — Қазақ тілі. 1923. 20 қараша. № 110.
- Қазақ тілі, 1923b — Қазақ тілі. 1923. 20 қараша. № 110.
- Қазақ тілі, 1924 — Қазақ тілі. 1924. 15 қараша. № 120.
- Қожакеев, 1991 — Қожакеев Т. Жыл құстары. Алматы: Қазақстан, 1991. 76 б.
- Қордабаев, — Қордабаев М. Қадірлі Кәйкен, сәлем саған. Естелік қолжазба. 3 п.
- Қордабаев, 1969a — Қордабаев М. Бірінші номер осылай шықты. 1969. Естелік қолжазба. 2 п.
- Қордабаев, 1969b — Қордабаев М. Бірінші номер осылай шықты. 1969. Естелік қолжазба. 2 п.
- Сыдықов, 2010 — Сыдықов Е. Алаш қаласының тарихы: зерттеу. Семей, 2010. 67 б.
- Тәбәрікұлы, 2002 — Тәбәрікұлы С. Қайран, Мәннан. Алматы: Қазақстан ФМО баспасы, 2002. 38 б.

References

- Akynzhanov, 1969 — Akynzhanov M. «Semei tany» – «Kazak tili» tunqysh sovettik kazak baspasozı [«Morning of Semei» – «Kazak tili» the first Soviet Kazakh newspaper]. 1969. Commemorative manuscript. P. 1–11. (In Kaz.).
- Bekhozhin, 1981 — Bekhozhin H. Kazak baspasozı tarihyunyn ocherki (1866–1958 zhzh) [Historical essay on the Kazakh press (1866–1958 yy.)]. Almaty: Mektep, 1981. 79 p. (In Kaz.).
- Ertis, 1964 — Ertis newspaper. 25 November 1964. No. 116. (In Kaz.).
- Kashlyak, 2008 — Kashlyak V.N. Pechat’ Semipalatinska 1863–1963 gg. [Press of Semipalatinsk 1863–1963]. Semipalatinsk, 2008. P. 40. (In Russ.).
- Kenzhebaev, Kozhakeev, 1962 — Kenzhebaev B., Kozhakeev T. Qazaq sovets baspasozı tarihyunyn [From the history of the Kazakh Soviet press]. Almaty, 1962. 25 p. (In Kaz.).
- Kordabaev, 1969a — Kordabaev M. Birinshi nomer osylai shykty [The first issue was published in this way]. 1969. Commemorative manuscript. 2 p. (In Kaz.).
- Kordabaev, 1969b — Kordabaev M. Birinshi nomer osylai shykty [The first issue was published in this way]. 1969. Commemorative manuscript. 2 p. (In Kaz.).

- Kordabaev, 1989 — Kordabaev M. Qadirli Kaiken, salem sagan [Dear Kaiken, greetings to you]. 1989. Commemorative manuscript. 3 p. (In Kaz.).
- Kozhakeev, 1991 — Kozhakeev T. Jyl qustary [Birds of the Year]. Almaty: Qazaqstan, 1991. 76 p. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1921 — Qazaq tili newspaper. 7 November 1921. No. 149. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1923a — Qazaq tili newspaper. 20 November 1923. No. 110. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1923b — Qazaq tili newspaper. 20 November 1923. No. 110. (In Kaz.).
- Qazaq tili, 1924 — Qazaq tili newspaper. 15 November 1924. No. 120. (In Kaz.).
- Sailaubayeva, 2020 — Sailaubayeva N.Y. History of the «Kazak Tili» Newspaper (1919–1928 yy.). Monograph. Almaty: TechSmith, 2020. 180 p.
- Sydykov, 2010 — Sydykov E.B. Alash qalasynyn tarihy [History of the city of Alash]. Semipalatinsk, 2010. 67 p. (In Kaz.).
- Tabarukuly, 2002 — Tabarukuly S. Qairan, Mannan [Alas, Mannan]. Almaty: Kazakhstan State Scientific Center Publishing House, 2002. 38 p. (In Kaz.).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 78-89, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.29
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_78-89

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL AND HISTORICAL TOURISM IN KAZAKHSTAN AND KYRGYZSTAN (2000–2023)

Gulnara Kapassova¹, Zhanar Sadvakassova², Aizhat Uryustyumova³

¹D. Serikbayev East Kazakhstan technical university
(Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Master of Archaeology and Ethnology
<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

²D. Serikbayev East Kazakhstan technical university
(Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Master of philosophy degree
<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³D. Serikbayev East Kazakhstan technical university
(Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines
<https://orcid.org/0000-0002-7189-1053>. E-mail: auryustyumova@edu.ektu.kz

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Kapassova G., Sadvakassova Zh., Uryustyumova A., 2026

Abstract. The article examines the trends in the development of cultural and historical tourism in Kazakhstan and Kyrgyzstan for the period 2000–2023 from a comparative-analytical perspective. The study analyzes the formation of tourism policies in both countries, the inclusion of historical and cultural heritage sites in the tourism sector, infrastructure changes, and processes of integration into the international tourism market. The authors highlights the impact of cultural and historical tourism on preserving national identity and promoting regional development. The research findings can serve as a scientific and practical basis for improving cultural tourism development strategies.

Keywords: cultural and historical tourism, Kazakhstan, Kyrgyzstan, cultural heritage, tourism policy, development trends, comparative analysis

Acknowledgements. The authors express their gratitude to the editors of journal «Central Asian courier» for their assistance in preparing the article for publication, as well as to the anonymous reviewers for their attention to and interest in the study.

For citation: Kapassova G., Sadvakassova Zh., Uryustyumova A. Trends in the development of cultural and historical tourism in Kazakhstan and Kyrgyzstan (2000–2023) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 78-89. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_78-89

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (2000–2023 ЖЖ.)

Гульнара Капасова¹, Жанар Садвакасова², Айзат Урюстюмова³

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
(Өскемен, Қазақстан)
Археология және этнология магистрі
<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

²Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
(Өскемен, Қазақстан)
Философия магистрі
<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
(Өскемен, Қазақстан)
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының аға оқытушысы
<https://orcid.org/0000-0002-7189-1053>. E-mail: auryustyumova@edu.ektu.kz

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің 2000–2023 жылдар аралығындағы даму тенденциялары салыстырмалы-талдамалық тұрғыда қарастырылады. Зерттеуде екі елдегі туристік саясаттың қалыптасуы, тарихи-мәдени мұра нысандарының туристік айналымға енгізілуі, инфрақұрылымдық өзгерістер мен халықаралық туристік нарыққа интеграциялану үдерістері талданады. Авторлар мәдени-тарихи туризмнің ұлттық бірегейлікті сақтау мен аймақтық дамуға ықпалын айқындайды. Зерттеу нәтижелері мәдени туризмді дамыту стратегиясын жетілдіруге ғылыми-тәжірибелік негіз бола алады.

Түйін сөздер: мәдени-тарихи туризм, Қазақстан, Қырғызстан, мәдени мұра, туризм саясаты, даму тенденциялары, салыстырмалы талдау

Алғыс. Авторлар мақала жариялануға дайындалған кезде көрсеткен көмегі үшін «Central Asian courier» журналының редакторына, сондай-ақ зерттеуге деген назарлары мен қызығушылықтары үшін анонимді рецензенттерге алғысын білдіреді.

Дәйексөз үшін: Капасова Г., Садвакасова Ж., Урюстюмова А. Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің даму тенденциялары (2000–2023 жж.) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 78-89 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_78-89

ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ И КЫРГЫЗСТАНЕ (2000–2023 ГГ.)

Гульнара Капасова¹, Жанар Садвакасова², Айзат Урюстюмова³

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева
(Усть-Каменогорск, Казахстан)
Магистр археологии и этнологии
<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

²Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева
(Усть-Каменогорск, Казахстан)
Магистр философии
<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева
(Усть-Каменогорск, Казахстан)

Старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин
<https://orcid.org/0000-0002-7189-1053>. E-mail: auryustyumova@edu.ektu.kz

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции развития культурно-исторического туризма в Казахстане и Кыргызстане за период 2000–2023 годов с позиции сравнительно-аналитического подхода. В исследовании анализируются формирование туристической политики в обеих странах, включение объектов историко-культурного наследия в туристический оборот, инфраструктурные изменения и процессы интеграции в международный туристический рынок. Авторы выявляют влияние культурно-исторического туризма на сохранение национальной идентичности и региональное развитие. Результаты исследования могут служить научно-практической основой для совершенствования стратегии развития культурного туризма.

Ключевые слова: культурно-исторический туризм, Казахстан, Кыргызстан, культурное наследие, туристическая политика, тенденции развития, сравнительный анализ.

Благодарность. Авторы выражают признательность редактору журнала «Central Asian courier» за помощь в подготовке статьи к публикации, а также анонимным рецензентам за внимание и интерес к исследованию.

Для цитирования: Капасова Г., Садвакасова Ж., Урюстюмова А. Тренды развития культурно-исторического туризма в Казахстане и Кыргызстане (2000–2023 гг.) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 78-89. (На Каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_78-89

Кіріспе. Жаһандану жағдайында мәдени-тарихи туризм тек рекреациялық қызметтің құралы болып қана қоймай, ұлттық мәдени мұраны сақтау, тарихи-мәдени бірегейлікті нығайту және оны халықаралық деңгейде танытудың маңызды механизміне айналып отыр. Яғни, бүгінгі таңда туризм тек демалыс пен саяхат қана емес, сонымен қатар күшті әлеуметтік және мәдени феномен болып табылады (cspo.ru, 2025). Қазақстан мен Қырғызстан тарихи-мәдени мұраға бай мемлекеттер ретінде мәдени туризмді дамытуды стратегиялық басым бағыттардың бірі ретінде қарастырады. Бұл елдерде тарихи қалалар, археологиялық кешендер, киелі жерлер және дәстүрлі мәдени құндылықтар туристік ресурстар ретінде кеңінен пайдаланылуда.

2000-жылдардан бастап екі елде де туризм саласын мемлекеттік деңгейде жүйелі дамытуға бағытталған бағдарламалар қабылданды. Қазақстанда «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» сияқты бағдарламалар тарихи-мәдени нысандарды жаңғыртуға және туристік айналымға енгізуге серпін берсе, Қырғызстанда 2025–2030 жылдарға арналған тұрақты туризмді дамыту бағдарламасы халықаралық стандарттар мен әлеуметтік-экономикалық тиімділікті ескере отырып, туризм инфрақұрылымын жетілдіру мен мәдени мұраны насихаттауға бағытталған. Осы бағдарламалар екі елде де мәдени-тарихи туризмнің дамуына жүйелі негіз қалыптастырады.

Сонымен қатар, Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризм әлеуметтік-экономикалық дамуға да оң әсерін тигізеді. Туризм аймақтық инфрақұрылымды дамытуға, жаңа жұмыс орындарын ашуға, шағын және орта бизнес субъектілерінің қызметін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, мәдени-тарихи туризм жергілікті қауымдастықтардың тарихи-мәдени санасын арттыруға, ұлттық бірегейлікті насихаттауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау тұрғысынан қарағанда, екі елдің туризм стратегиялары мен даму динамикасы бір-бірінен ерекшеленеді. Қазақстанда инфрақұрылымдық даму мен ішкі туризмді ынталандыруға басымдық берілсе, Қырғызстанда ұлттық мұраға және халықаралық танымалдыққа көңіл бөлінеді. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, мәдени-тарихи туризмнің даму тенденцияларын салыстырмалы зерттеу ғылыми-тәжірибелік маңызы жоғары болып, екі

елдің туризм саясатын жетілдіруге, тұрақты даму стратегияларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің 2000–2023 жылдар аралығындағы даму тенденцияларын салыстырмалы түрде талдау және оның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және стратегиялық маңызын айқындау болып табылады.

Материалдар және әдістер. Зерттеу материалдары ретінде ресми құжаттар мен статистикалық есептер, отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері, тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық және аймақтық бағдарламалар мен ресми ақпараттар, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы мақалалар негізге алынды.

Мәдени туризм мәселелері Батыс және отандық зерттеушілер еңбектерінде кеңінен қарастырылады. Ғалымдар мәдени туризмді ұлттық бірегейлікті сақтау, мәдени мұраны экономикалық айналымға енгізу және тұрақты даму факторы ретінде бағалайды. Қазақстан мен Қырғызстанға қатысты еңбектерде көбіне туристік әлеует, инфрақұрылым мәселелері және мемлекеттік саясат аспектілері басым. Алайда екі елді кешенді салыстырмалы тұрғыда қарастыратын зерттеулер әлі де жеткіліксіз.

Зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс, контент-талдау, жүйелік талдау, статистикалық деректерді интерпретациялау және құрылымдық-функционалдық тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері мәдени-тарихи туризмнің Қазақстан мен Қырғызстанда ұлттық мәдениетті сақтаудың және аймақтық дамуды ынталандырудың тиімді тетігіне айналғанын көрсетеді. Соңғы жылдары екі елде де мәдени-тарихи туризм қарқынды даму жолына түскенін байқауға болады. Дегенмен, туризм саласын одан әрі дамыту үшін маркетингтік стратегияларды күшейту, цифрлық технологияларды енгізу және кадр даярлау жүйесін жетілдіру қажеттілігі әлі де өзекті болып отыр.

Қазіргі тәуелсіз кезеңдегі екі елдің туризмін кеңестік кезеңдегі дамумен салыстырсақ, бірқатар ерекшеліктер айқын көрінеді. Қазіргі туризм көбінесе ішкі туристерге бағытталған және олардың тәжірибесін байытуға, демалысын тиімді ұйымдастыруға басымдық береді. Кеңестік кезеңде Қазақстан мен Қырғызстанның туризм саласы біртұтас социалистік жүйенің құрамында дамыды. Сол уақытта туризмнің инфрақұрылымдық дамуы негізінен сырттан келген демалушыларға бағытталған, ал жергілікті халықтың шаруашылық немесе дәстүрлі қызметі екінші кезекке ығыстырылды. Бұл жағдай қазіргі таңда да туризм мен жергілікті қауымдастық мүдделерін үйлестіру мәселесін өзекті етеді.

Сонымен қатар, туризмнің кеңестік кезеңдегі басты мақсаты еңбекшілердің денсаулығын қалпына келтіру және ұжымдық демалыс мәдениетін қалыптастыру болды. Ал тәуелсіздік жылдарында бұл бағыт ұлттық мәдени құндылықтарды насихаттау, тарихи-мәдени мұраларды сақтау және аймақтық экономикалық дамуға үлес қосу тұрғысынан кеңейтілді. Осылайша, қазіргі туризм саясаты тек рекреациялық функцияны орындап қана қоймай, әлеуметтік, мәдени және экономикалық салаларда кешенді әсер етеді. Осы ретте туризмді ұйымдастырушы туристік операторлар мен агенттіктердің де маңызы бар. Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің даму тенденцияларын зерттеу барысында туроператорлардың Орталық Азия елдеріндегі (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркменстан) саяхат жағдайларын қалай қабылдайтыны маңызды дерек болып табылады. Зерттеу деректері туристік агенттіктер мен туроператорлардан жинақталып, туристік кедергілер, шешім қабылдауға әсер ететін факторлар, саяхат жасау себептері, туризмді жетілдіру бойынша ұсыныстар және жалпы саяхат жағдайларын бағалау сияқты аспектілер қарастырылды. Бұл мәліметтер Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмді дамыту стратегиясын жасау және басқару шараларын қалыптастыру үшін практикалық негіз болып табылады (Kantarci, 2007: 55).

Зерттеу көрсеткендей, Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің даму қарқынындағы айырмашылықтар әр елдің саяси-экономикалық жағдайымен және

инфрақұрылымдық саясатымен тығыз байланысты. Салыстырудың мақсаты тек екі елдің ерекшеліктерін көрсету емес, олардың даму үлгілерін талдау арқылы Орталық Азиядағы мәдени-тарихи туризмнің жалпы заңдылықтарын айқындау болып табылады. Бұл салыстырмалы талдау аймақтық туризм саясатын жетілдіру және тұрақты туризм қағидаттарын енгізу тұрғысынан практикалық маңызға ие.

Қырғызстанда мәдени-тарихи туризм 1990-жылдардан бастап экономиканың басым бағыты ретінде танылып, халықаралық әріптестікке ертерек шығып үлгерді. Ыстықкөл аймағы БҰҰ және ЮНЕСКО бағдарламалары аясында халықаралық туристік бағытқа айналды. Қазақстанда болса, Алакөл мен оның айналасындағы мәдени-тарихи туризмнің кең көлемде дамуы соңғы онжылдықта ғана жүзеге асты. Бұл мемлекеттің аймақтық туризмді дамытуға бағытталған ұлттық бағдарламалары мен көлік инфрақұрылымын жақсартуға тікелей байланысты болды. 2017–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаның нәтижесінде Алакөл ішкі туризмнің негізгі орталықтарының біріне айналды.

Екі елде де мәдени-тарихи туризмнің әлеуметтік және мәдени ықпалы зор. Дегенмен, туризмнің қарқынды дамуы жергілікті тұрғындардың әлеуметтік жағдайына екіұдай әсер етеді. Бір жағынан, жаңа жұмыс орындарының ашылуы мен шағын кәсіпкерліктің дамуы байқалса, екінші жағынан экологиялық жүктеменің артуы, маусымдық табысқа тәуелділік және инфрақұрылымдық мәселелер сияқты қиындықтар туындайды. Осы проблемаларды шешу үшін әлеуметтік тұрақтылық пен экологиялық теңгерімді қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді аймақтық саясат қажет. Осылайша, Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің даму тәжірибесі аймақтық туризмді жоспарлау мен стратегиялық басқаруда маңызды үлгі болып табылады, ұлттық мәдени мұраны сақтау мен аймақтық дамуды үйлестіру мақсатында қолдануға болады.

Нәтижелер. *Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы*

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің 2000-жылдардан бастап жүйелі түрде дамып келе жатқанын көрсетеді. Тәуелсіздік жылдарынан бастап тарихи-мәдени мұраны туристік айналымға енгізу мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналды. «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» бағдарламалары тарихи ескерткіштерді қалпына келтіру және туристік өнімге айналдыруға серпін берді. Түркістан қаласының республикалық маңызы бар рухани-мәдени орталық ретінде қайта жаңғыртылуы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның айналасындағы тарихи кешендердің инфрақұрылымдық дамуы мәдени-тарихи туризмнің негізгі тірек нүктелерін қалыптастырды. Сонымен қатар, Ұлы Жібек жолы бойындағы ескерткіштерді жаңғырту, археологиялық нысандарды туристік маршруттарға енгізу және музей кеңістіктерін заманауи форматта ұйымдастыру бағытында кешенді жұмыстар жүргізілді. Осы ретте Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамыту бойынша қабылданып, жүзеге асырылып жатқан мемлекеттік шаралар мен бағдарламалардың ықпалы зор (1 кесте). Бұл мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі екенін көрсетеді. Ең маңызды бағдарламалардың қатарында «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Туризмді дамыту 2020–2025» және «Ұлы Жібек жолы» жобалары бар.

1-кесте – Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамыту бойынша мемлекеттік шаралар мен бағдарламалар

Жоба/бағдарлама атауы	Мақсаты	Нәтижесі	Перспективасы/үлесі
«Мәдени мұра» бағдарламасы	тарихи ескерткіштер мен археологиялық нысандарды қалпына келтіру, сақтау және туристік айналымға енгізу	музейлер мен мәдени кешендер жаңғыртылып, туристік маршруттарға қосылды	Қазақстанның мәдени-тарихи мұрасын халыққа және халықаралық туристерге танытуға мүмкіндік берді
«Рухани жаңғыру» бағдарламасы	ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді сақтау мен насихаттау	мәдени-тарихи орталықтар, дәстүрлі қалалар мен археологиялық ескерткіштер	Түркістан, Тараз, Отырар, Сарайшық сияқты қалалар мәдени-танымдық туризмнің маңызды нүктелеріне айналды

		жаңғыртылып, заманауи инфрақұрылыммен қамтамасыз етілді	
Туризмді дамыту бағдарламалары (2020–2025)	инфрақұрылымды жақсарту, туристік өнімдерді жүйелеу және цифрлық технологияларды енгізу	қонақүйлер, жолдар, сервис нысандарының саны мен сапасын арттыру, онлайн-брондау жүйелерін енгізу және виртуалды экскурсияларды дамыту сияқты шараларды қамтиды	халықаралық туристік нарыққа шығуға, туризмнің экспорттық әлеуетін арттыруға, ұлттық брендтерді қалыптастыруға үлес қосады
«Ұлы Жібек жолы» жобасы	тарихи сауда жолдарын жаңғырту, археологиялық және мәдени нысандарды туристік маршрутқа қосу арқылы мәдени-тарихи туризмді дамыту	бұл жоба халықаралық серіктестікті күшейтті	Қазақстанның туристік имиджін әлемдік деңгейде арттыруға мүмкіндік береді

Осы мемлекеттік шаралар мен бағдарламалардың кешенді іске асуы Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің жүйелі дамуына және ұлттық мәдени мұраны сақтап, аймақтық әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдауға ықпал етті. Әсіресе, зерттеудің хронологиялық кеңістігіне кіретін «Өңірлерді дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» маңыздылыққа ие. Бұл мемлекеттік бағдарлама Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын, Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын және өзге де маңызды құжаттарды басшылыққа алады (adilet.zan.kz, 2019).

Мәдени-тарихи туризмнің дамуы ұлттық бренд қалыптастыру және ішкі туризмді ынталандыру саясаты арқылы да күшейтілді. «Kazakh Tourism» ұлттық компаниясының қызметі туристік өнімдерді жүйелеуге, тарихи бағыттарды халықаралық нарыққа танытуға және мәдени мұраны туристік ресурс ретінде тиімді пайдалануға мүмкіндік берді. Түркістан, Тараз, Отырар, Сарайшық, Бозоқ сияқты тарихи қалалар мен археологиялық кешендер мәдени-танымдық туризмнің негізгі бағыттарына айналды. ЮНЕСКО тізіміне енген нысандардың санының артуы Қазақстанның халықаралық туристік имиджін нығайтты.

Инфрақұрылымдық дамудың нәтижесінде ішкі және шетелдік туристер саны артты. Туристік маршруттарды стандарттау, жол-көлік қатынасын жақсарту, қонақ үй және сервистік нысандардың көбейуі туристік ағынның өсуіне ықпал етті. Сонымен бірге, цифрлық технологияларды енгізу арқылы музейлер мен тарихи нысандардың виртуалды таныстырылымдары, онлайн-брондау жүйелері және ақпараттық платформалар кеңінен қолданылуда. Сондықтан да Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің даму тенденцияларын қарастыру барысында музейлер мен тарихи-мәдени мұра объектілерінің рөлі ерекше. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап музейлердің дамуы туристік тартымдылықты арттыруда, ұлттық мәдени мұраны сақтауда және туристік маршруттарды байытуда негізгі құрал ретінде қызмет етеді. Музейлер тек тарихи архивтер ғана емес, сонымен қатар білім беру, мәдени өзара әрекет және ұлттық сәйкестік қалыптастыру орталықтары ретінде маңызды орын алады. Осы тұрғыдан музейлерді дамыту Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмді дамыту стратегиясының маңызды бөлігі болып табылады (Alzhanova және басқалары, 2024: 569).

Осылайша, Қазақстанның ішкі туризм саласы соңғы жылдары қарқын алып, жаңа мүмкіндіктерге жол ашуда. Пандемиядан кейінгі кезеңде қазақстандықтардың ел ішіне саяхаттау қызығушылығы артқаны байқалады. Ресми деректерге сәйкес, 2019 жылы ел ішіндегі туристер саны 6,7 миллион болса, 2023 жылы бұл көрсеткіш 9,6 миллионға жетіп, бес жылда 44 пайыз өсім көрсетті. Пандемияның бәсеңдеуімен туризм қайта жанданып, 2021 жылы ішкі туристер ағыны 2020 жылғы деңгейден асып түсті. Ал 2022 жылы ел ішіндегі демалушылар саны 8,6 миллион адамды құрап, шетелге шыққан туристер санынан (7,7 млн) да жоғары болды (Қойшығара, 2025).

Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы үшін маңызды саналатын табиғат пен тарих тұнған өлкенің бірі – Қазақстанның солтүстігіндегі Баянауыл өңірі. Баянауыл жері тарихи жәдігерлерге де бай. Осы өлкеде қазақтың белгілі би-шешендері мен жыраулары өмір сүрген, Жасыбай батыр туралы аңыздар қалған. Түрлі әулие мекендер – Қоңыр әулие үңгірі, Мұрынталдағы көне саптыаяқ тақтай (Қазыбек би денесі қойылған ағаш төс) – саяхатшыларды қызықтыратын рухани нысандар. Мұның бәрі өңірді мәдени-танымдық туризм бағытынан да құнды етеді (Қойшығара, 2025).

Одан бөлек, Қазақстан бойынша Түркістан облысындағы мәдени-тарихи туризмнің соңғы жылдары аса қарқынмен дамып жатқанын байқауға болады. «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы аясында Түркістан мен Шымкент қалаларын қосатын жылдам автожол, қала ішінде жаңа әуенді субұрқақтар, саябақтар, қонақүйлер салынып, коммуникация желілері жаңғыртылды. Мұның барлығы Түркістанға туристер легін күрт өсірді. 2023 жылдың қорытындысында Түркістан облысына келген туристер саны 563 мың адамға жуықтап, 2019 жылмен салыстырғанда бірнеше есе артты. Оның ішінде, Түркістан қаласының өзіне бір күндік сапармен келушілерді қосқанда, миллионнан астам турист табан тірегені айтылды. 2024 жылдың алғашқы он айында өңірге 400 мыңнан астам турист келген. Туристік өнім құрылымына көз жүгіртсек, келушілердің 210 мыңы қонақүйлерде түнеп, 124 мыңы табиғи аймақтарды араласа, 135 мыңы шипажай-сауықтыру орындарына барған. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Отырар қалашығы, Арыстанбаб кесенесі сынды тарихи орындарға 2024 жылы 810 мыңнан астам адам зиярат етті, яғни рухани-танымдық туризм өңір туризмінің жетекші бағыты екенін көрсетеді (Қойшығара, 2025). Зерттеу жұмысы аясында бұл өңірдегі туризмнің негізгі бағыттары айқындалды (1 сурет).

1-сурет – Түркістан өңірдегі туризмнің үш негізгі бағыты

Зерттеулер көрсеткендей, мәдени-тарихи туризмнің дамуы жергілікті тұрғындардың қарым-қатынасына да тікелей байланысты. Түркістан өңірінде жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша, тұрғындардың туризмнің әлеуметтік және экологиялық әсерлері туралы пайымдары нақты емес, ал туризмді қолдауы негізінен экономикалық пайдаға байланысты екені анықталды (Çalışkan және Özer, 2021: 573). Яғни, егер жергілікті халық туризм саласында экономикалық тұрғыдан белсенді болса, олар туристік дамуды көбірек қолдайды. Бұл тұжырым Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмді дамыту стратегиясын жоспарлау кезінде жергілікті қауымдастықтарды қатыстырудың маңызды екенін көрсетеді. Қосымша, бұл зерттеу посткоммунистік елдердегі жаңа дамып келе жатқан туристік бағыттардағы әлеуметтік әсерлерді бағалауда ерекше маңызға ие, өйткені мұндай аймақтар негізгі туризм зерттеулері жүргізілген дамыған елдерден өзгеше саяси және әлеуметтік контекстке ие. Осылайша, жергілікті тұрғындардың экономикалық мүдделері мен қатысуы туризмнің тұрақты даму қағидаттарына сай дамуын қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Дегенмен, кейбір аймақтарда сервистің сапасы мен кадрлық қамтамасыз ету мәселелері әлі де өзекті болып отыр. Осы үрдістердің нәтижесінде Қазақстандағы мәдени-тарихи туризм тек рекреациялық қызметпен шектелмей, ұлттық мәдениетті насихаттау, тарихи жадыны сақтау және аймақтық әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдаудың маңызды құралына айналды. Зерттеу Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы мемлекеттік қолдау, инфрақұрылымдық жаңғырту және мәдени мұраны туристік ресурс ретінде тиімді пайдаланудың нәтижесінде қалыптасқанын айқындады.

Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы

Қырғызстанда мәдени-тарихи туризм Ыстықкөл өңірі, Суяб, Баласағұн қалашықтары және Тянь-Шань аймағындағы тарихи нысандар арқылы дамып келеді. Елде этнотуризм мен көшпелі мәдениетті насихаттауға басымдық беріледі. Бұл бағыт Қырғызстанның туристік бренді ретінде қалыптасуда.

Қырғызстандағы туризм саласы тәуелсіздік жылдарынан бастап экономиканың стратегиялық бағыттарының бірі ретінде қалыптасты. Әсіресе Ыстықкөл өңірі тарихи тұрғыдан ертерек дамып, халықаралық туристік мәртебеге ие болды. Табиғи-рекреациялық әлеуетімен қатар, аймақтың тарихи-мәдени мұрасы да туризмнің тұрақты дамуына негіз болып отыр. Қырғыз Республикасының Экономика және коммерция министрлігі талдауына сәйкес, 2025 жылдың курорттық маусымы қорытындысы бойынша Ыстықкөл жағалауындағы туристік қызмет көрсету көлемі 2019 жылмен салыстырғанда үш есе артқан. 2019 жылы облыста 360 қоғамдық тамақтану орны қызмет көрсетсе, 2025 жылы олардың саны 963-ке жеткені туризм инфрақұрылымының қарқынды кеңейгенін дәлелдейді (minesonom.gov.kg, 2025).

Бұл көрсеткіштер Қырғызстан мемлекетінің аймақтық туризмді, соның ішінде Ыстықкөлге қатысты туризмді дамытуға жүйелі түрде мүдделілік танытып отырғанын айқын көрсетеді (Kabar, 2025). Осы орайда, Қырғыз Республикасының Экономика және коммерция министрлігі әзірлеген және 2025–2030 жылдарға арналған тұрақты туризмді дамыту бағдарламасы басымдыққа ие. Бұл бағдарлама туристік секторды бәсекеге қабілетті, тұрақты және танымал етуге бағытталған және тоғыз басым даму бағытын қамтиды (2 кесте).

2-кесте – Қырғыз Республикасында 2025–2030 жылдарға арналған тұрақты туризмді дамыту бағдарламасының басым бағыттары

№	Басым бағыт	Мазмұндық сипаттамасы	Күтілетін нәтиже
1	Туризм саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіру	Туризмді реттеуші нормативтік-құқықтық базаны жаңарту, басқару тетіктерін оңтайландыру	Саладағы басқарудың тиімділігі мен үйлесімділігінің артуы
2	Туристік нарықты институционалдық дамыту	Туризм субъектілерінің қызметін жүйелеу, жеке секторды қолдау	Бәсекеге қабілетті туристік ортаның қалыптасуы
3	Туризм индустриясын цифрлық трансформациялау	Онлайн-платформалар, брондау жүйелері, цифрлық сервистерді енгізу	Туристік қызмет сапасының артуы және қолжетімділіктің кеңеюі
4	Туристік қауіпсіздікті қамтамасыз ету	Туристердің қауіпсіздігіне арналған стандарттар мен инфрақұрылымды дамыту	Туристік имидждің нығаюы және сенімділіктің артуы
5	Тарихи-мәдени мұраны сақтау және пайдалану	Мәдени ескерткіштерді қорғау және туристік айналымға енгізу	Мәдени туризмнің дамуы және ұлттық бірегейліктің сақталуы
6	Табиғи ресурстар мен экологиялық тепе-тендікті қорғау	Экологиялық туризмді дамыту және табиғи аумақтарды сақтау	Тұрақты экожүйе мен экотуризмнің дамуы
7	Туристік инфрақұрылымды жетілдіру	Көлік, орналастыру, сервис желілерін жаңғырту	Туристік ағынның өсуі
8	Кадрлық әлеуетті дамыту	Туризм мамандарын даярлау және біліктілікті арттыру	Қызмет көрсету сапасының жақсаруы
9	Аймақтық туризмді кешенді дамыту	Аймақтық туристік кластерлерді қалыптастыру	Аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуы

Бағдарламаның негізгі мақсаттарының қатарында Қырғызстанды Дүниежүзілік экономикалық форумның Travel and Tourism Competitiveness индексінің жоғарғы 50 елінің қатарына енгізу, туризмнің ІДП-дағы үлесін 7 %-ға дейін арттыру, ішкі және шетелдік туристер санын жыл сайын 10 %-ға арттыру және тау туризмі қауіпсіздігі рейтингінде 70 баллға жету көзделген. Аталған бағдарлама сондай-ақ мониторинг пен бағалау жүйесін қамтиды, ол оның жүзеге асырылуына және қойылған мақсаттарға қол жеткізу деңгейіне тұрақты талдау жүргізуге мүмкіндік береді (mineconom.gov.kg).

Мемлекеттік бағдарлама бәсекеге қабілетті, тұрақты және халықаралық деңгейде танымал туризм саласын қалыптастыруды көздей отырып, тоғыз басым бағытты қамтиды. Олардың қатарында туризм саласындағы мемлекеттік саясатты оңтайландыру, туристік қызметтер нарығын цифрлық трансформациялау, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, тұтынушылар нарығын қалыптастыру, тарихи-мәдени мұраны, табиғи ортаны және экологиялық тепе-теңдікті сақтау мен дамыту сияқты кешенді міндеттер бар.

Бағдарлама төрт негізгі мақсатқа негізделген және олардың орындалуын қамтамасыз ету үшін тұрақты мониторинг пен бағалау жүйесі енгізілген. Бұл жүйе туризм саласындағы реформалардың тиімділігін талдауға және стратегиялық түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Осылайша, бағдарлама тек туризм индустриясын дамытуға ғана емес, сонымен қатар аймақтардың әлеуметтік-экономикалық өсуіне, табиғи ландшафт пен мәдени мұраның сақталуына да бағытталған.

Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы да осы мемлекеттік саясатпен тығыз байланысты. Ел аумағындағы тарихи ескерткіштер, археологиялық кешендер, дәстүрлі қоныстар, этнографиялық мұралар мен халықтық мәдени тәжірибелер туристік айналымға белсенді түрде енгізілуде. Мәдени-тарихи туризм арқылы ұлттық бірегейлік нығайып, тарихи жадыны сақтау мен мәдени құндылықтарды халықаралық деңгейде таныту мүмкіндігі артып отыр. Мысалы, Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы кезінде туроператорлар этникалық қырғыз мәдени мұрасын насихаттауға ерекше көңіл бөлетінін байқауға болады. Бұл зерттеулер көрсеткендей, этникалық теңдік мәселелеріне қарамастан, туроператорлардың көпшілігі мемлекеттік емес, бірақ дәстүрлі қырғыз мұрасын туристік өнім ретінде алға жылжытуға қолдау көрсетеді (Palmer, 2007: 645). Мұндай тәсіл туристік бағыттардың ұлттық сәйкестік пен мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін айқындайды, бірақ кейбір этникалық топтар мен мәдени мұралар ескерілмеуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл құбылыс Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің стратегиясын жоспарлау кезінде мүдделі тараптардың қатысуы мен әлеуметтік теңгерімділікті қамтамасыз ету қажеттілігін айқындайды.

Сонымен қатар, Қырғызстан тәжірибесі мәдени-тарихи туризмнің тек экономикалық табыс көзі ғана емес, сонымен бірге мәдени дипломатияның, ұлттық бренд қалыптастырудың және өңірлік тұрақты дамудың маңызды құралына айналғанын көрсетеді. Бұл үрдіс Қырғызстанды Орталық Азия кеңістігіндегі мәдени-тарихи туризмнің жетекші орталықтарының біріне айналдыруға негіз қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы ұлттық мәдени мұраны сақтау, халықаралық туристік беделді арттыру және аймақтық экономиканы әртараптандыру мақсаттарын үйлестіре жүзеге асырып отырған кешенді модель ретінде бағалануы мүмкін.

Мемлекеттік бағдарламалар аясында мәдени мұра объектілерін сақтау мен туристік маршруттарға енгізу жұмыстары жүргізілуде. Алайда қаржыландырудың шектеулілігі мен инфрақұрылымның әлсіздігі туризмнің қарқынды дамуына кедергі келтіреді.

Сонымен қатар, Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы елдің туристік имиджімен тығыз байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, шетелдік туристер Қырғызстанды негізінен нокталы мәдениет пен табиғи ресурстарымен байланыстырады, алайда олар көбінесе елді соңғы туристік бағыт ретінде емес, транзиттік ел ретінде қабылдайды (Aitieva және басқалары, 2022: 1245). Сонымен қатар, зерттеу транспорттық инфрақұрылымның нашар екеніне назар аударады, бұл туристік бағыттың тартымдылығына кері әсер етеді. Осы

тұжырымдар Қырғызстанның мәдени-тарихи туризмін дамытуда бірнеше практикалық ұсыныстар береді: елдің табиғи және мәдени ресурстарын тиімді пайдалану, туристік маркетингті жетілдіру және транспорттық инфрақұрылымды жақсарту арқылы туристерге қолайлы жағдай жасау қажет. Бұл Қазақстанмен салыстырғанда, Қырғызстандағы туристік даму әлі де инфрақұрылымдық шектеулерге байланысты кейбір қиындықтарға тап болып отырғанын көрсетеді.

Салыстырмалы талдау

Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы аймақтық ынтымақтастық пен халықаралық байланыстарға да қатысты. Зерттеулер көрсеткендей, Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі сыртқы саясаты Орталық Азиядағы аймақтық интеграциялық бастамалар арқылы қалыптасып, экономикалық және саяси прагматизмге негізделген (Zhunissov, 2025: 92). Бұл жағдай туристік саланы дамытуда халықаралық әріптестік пен тәжірибе алмасуға мүмкіндік беріп, мәдени-тарихи туризмнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Қазақстанда мәдени-тарихи туризмнің институционалдық дамуы Қырғызстанға қарағанда жүйелірек сипатқа ие. Ал Қырғызстанда этномәдени бағыттың туристік тартымдылығы жоғары. Екі елге ортақ тенденциялар ретінде мәдени мұраның туристік ресурсқа айналуы, халықаралық ынтымақтастықтың артуы және тұрақты туризм концепциясына көшу үдерістерін атауға болады.

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы Қырғызстанмен салыстырғанда институционалдық тұрғыдан кешірек жүйеленгенімен, соңғы онжылдықта қарқынды сипат алғанын көрсетеді. Қазақстанда туризм саласын дамыту мемлекеттік бағдарламалар, ұлттық бренд қалыптастыру және инфрақұрылымдық жобалар арқылы жүзеге асырылуда. «Kazakh Tourism» ұлттық компаниясының қызметі, Ұлы Жібек жолы бағыттарын жаңғырту және Түркістан қаласының мәдени-рухани орталық ретінде дамуы мәдени-тарихи туризмнің стратегиялық бағыт ретінде айқындалуына ықпал етті. Сонымен қатар, мәдени-тарихи туризмді цифрландыру, музей инфрақұрылымын жаңарту, туристік маршруттарды стандарттау және сервистік сапаны арттыру бағыттарында жүйелі шаралар іске асырылуда.

Салыстырмалы талдау Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің даму модельдері әртүрлі басқару тетіктеріне негізделгенін көрсетеді: Қырғызстанда аймақтық бастамалар мен халықаралық серіктестік басым болса, Қазақстанда орталықтандырылған мемлекеттік саясат жетекші рөл атқарады. Бұл айырмашылықтар екі елдегі мәдени-тарихи туризмнің даму қарқыны мен құрылымдық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Дегенмен, Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмді дамытудың ортақ стратегиялық бағыттары бар екенін де көруге болады (1 сурет). Ол маңызды бағыттардың қатарында жаһандану үдерісінен қалмай, заман талабына сай қызмет көрсетуді жетілдіруге бағытталған ауқымды шаралар бар.

2-сурет – Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмді дамытудың стратегиялық бағыттары (2000–2023 жж.)

Стратегиялық тұрғыдан туризмді дамыту үшін маңызды бағыттар:

маркетингтік стратегияларды күшейту, ішкі және халықаралық туристерді тартуға бағытталған коммуникацияларды жетілдіру	цифрлық технологияларды енгізу, онлайн-брондау, виртуалды экскурсиялар және мобильдік қосымшалар арқылы туристік қызмет сапасын арттыру	әлеуметтік тұрақтылық пен экологиялық теңгерімді қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді аймақтық саясат қалыптастыру	кадр даярлау жүйесін жақсарту, туризм саласындағы мамандардың біліктілігін арттыру
---	---	---	--

Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы елдің туризм бәсекеге қабілеттілігіне тікелей байланысты екенін көрсетті. Қазақстан мысалында туристік бағыттардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау нәтижелері табиғи орта мен инфрақұрылымдық даму мүмкіндіктерінің артықшылық екенін көрсетті, ал сапалы туристік қызметтер көрсету қабілеті салыстырмалы түрде төмен деңгейде тұр. Мәселен, баға саясаты, туристік қызметкерлердің тіл білуі және кәсіби біліктілігі сияқты факторлар туристік қызметтің сапасына елеулі әсер етеді (Teuberdinova, 2024: 265).

Қырғызстанда мәдени-тарихи туризмнің бәсекелестік артықшылығы көбіне ұлттық мәдени мұра мен тарихи орындарды насихаттау арқылы көрінеді. Ыстықкөл аймағы халықаралық туристік нарықта танымалдыққа ие болып, туризм инфрақұрылымын дамытуға мемлекеттік және халықаралық бағдарламалар белсенді қатысады. Сонымен қатар, Қырғызстандағы туроператорлар ұлттық этникалық мұраны алға жылжытуға бейімделген және бұл туристік бағыттардың ерекшелігін күшейтеді, алайда кейбір этникалық топтар мен мәдени мұралар ескерілмеуі мүмкін (Palmer, 2007: 645).

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің дамуы бір-бірінен ерекшеленеді: Қазақстанда инфрақұрылым мен туризм саясатына ерекше көңіл бөлінсе, Қырғызстанда мәдени мұра мен этникалық сәйкестікке басымдық беріледі. Екі елде де туризмнің дамуы ұлттық мәдениетті насихаттау, тарихи-мәдени мұраны сақтау және аймақтық әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдау мақсатында жүргізілуде. Дегенмен, екі елде де кадрлық қамтамасыз ету, қызмет көрсету сапасы және әлеуметтік тұрақтылық мәселелері шешімін күтіп тұр.

Осы салыстырмалы талдау туризмді дамыту стратегиясын жетілдіру үшін, бәсекелестік индикаторларды анықтау және инфрақұрылымды, қызмет сапасын жақсарту қажеттілігін көрсетеді. Бұл Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмді тұрақты даму қағидаттары негізінде дамытуға арналған практикалық ұсыныстардың ғылыми негізін құрайды

Қорытынды. Қазақстан мен Қырғызстандағы мәдени-тарихи туризмнің 2000–2023 жылдар аралығындағы даму тенденциялары бұл саланың стратегиялық маңызын айқын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері мәдени туризмнің ұлттық тарихи мұраны сақтау, ұлттық бірегейлікті нығайту және мәдени жадыны ұрпақтан ұрпаққа жеткізу үдерісінде маңызды құралға айналғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, мәдени-тарихи туризм аймақтық экономиканы дамытуға, жаңа жұмыс орындарын құруға және шағын және орта бизнестің өсуіне ықпал ететін тиімді әлеуметтік-экономикалық ресурс ретінде қалыптасып отыр.

Салыстырмалы талдау екі елде де мәдени-тарихи туризмнің мемлекеттік қолдау, инфрақұрылымдық жаңғырту және халықаралық туристік нарыққа интеграциялану арқылы дамып келе жатқанын көрсетті. Қазақстанда тарихи қалалар мен ЮНЕСКО нысандары негізінде туристік бағыттар жүйеленсе, Қырғызстанда табиғи-мәдени кешендер мен халықаралық серіктестік мәдени туризмнің дамуына серпін берді.

Алайда, зерттеу барысында сервистік сапа, кадр даярлау, цифрлық трансформация және экологиялық тұрақтылық мәселелері екі ел үшін де өзекті болып отырғаны анықталды. Бұл мәдени-тарихи туризмді тек экономикалық ресурс ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және экологиялық жауапкершілікке негізделген сала ретінде дамыту қажеттігін көрсетеді.

Келешекте Қазақстан мен Қырғызстан үшін мәдени-тарихи туризмді тұрақты даму қағидаттары негізінде жетілдіру, мәдени мұраны қорғау мен туристік пайдаланудың тепе-теңдігін сақтау, аймақтық ерекшеліктерді ескеретін ұзақ мерзімді стратегияларды қалыптастыру маңызды бағыт болып қала береді. Бұл өз кезегінде Орталық Азия кеңістігінде мәдени туризмнің бәсекеге қабілетті әрі тұрақты дамуына негіз қалайды.

Әдебиеттер

Aitieva және басқалары, 2022 – Aitieva D., Kim S., Kudaibergenova M. Destination Image of Kyrgyzstan: A Content Analysis of Travel Blogs. *Journal of Quality Assurance in Hospitality Tourism*. № 23(5). Pp. 1245–1275. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2021.1964412>

Alzhanova және басқалары, 2024 – Alzhanova A., Nurbayev Z., Ospanova A., Koblandin K., Satubaldin A. The cultural policy of Central Asia countries in the sphere of museums. *Asian Ethnicity*. №25(4). Pp.569–587. <https://doi.org/10.1080/14631369.2024.2331118>

Çalişkan және Özer, 2021 – *Çalişkan U., Özer Ö.* Relationship between Local Residents' Perceptions of Tourism and Support Attitudes in Post-Communist Countries: Case of Turkestan (Kazakhstan). *Tourism Planning Development*. №18(5). Pp.573–593. <https://doi.org/10.1080/21568316.2020.1837228>

Kantarci, 2007 – *Kantarci K.* Perceptions of Central Asia Travel Conditions: Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. *Journal of Hospitality Leisure Marketing*. №15(2). Pp.55–71. https://doi.org/10.1300/J150v15n02_04

Kabar, 2025 – *Kabar.* Kyrgyzstan launches Sustainable Tourism Development Program until 2030. 13/01/25. URL: <https://en.archive.kabar.kg/site/assets/files/45311/223438.jpg>

Palmer, 2007 – *Palmer N.* Ethnic Equality, National Identity and Selective Cultural Representation in Tourism Promotion: Kyrgyzstan, Central Asia. *Journal of Sustainable Tourism*. №15(6). Pp.645–662. <https://doi.org/10.2167/jost826.0>

Tleuberdinova және басқалары, 2024 – *Tleuberdinova A., Salauatova D., Pratt S.* Assessing tourism destination competitiveness: the case of Kazakhstan. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*. №16(2). Pp.265–283. <https://doi.org/10.1080/19407963.2022.2027954>

Zhunissova және басқалары, 2025 – *Zhunissova Z., Uderbaeva B., Kurmangali M., Darkenbayev A., Tazhikov A.* Kazakhstan's foreign policy strategy within the framework of Central Asian integration. *Asian Journal of Political Science*. №33(1). Pp.92–106. <https://doi.org/10.1080/02185377.2024.2396116>

adilet.zan.kz, 2019 – *adilet.zan.kz.* Өңірлерді дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 990 қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990>

Қойшығара, 2025 – *Қойшығара Азамат.* Қазақстандағы ішкі туризм қалай дамып келеді? 27.09.2025. URL: https://el.kz/qazaqstandagy-ishki-turizm-qalay-damyp-keledi_400036797/

mineconom.gov.kg, 2025 – *mineconom.gov.kg.* Ысык-Көл аймағындағы туризм: алты жыл ичинде үч эсеге өсүү. 3-Октябрь 2025-ж. URL: <https://mineconom.gov.kg/ky/post/11244>

cspo.ru, 2025 – *cspo.ru.* Туризм и гостеприимство: путь к саморазвитию и профессиональному росту. Гуманитарный техникум экономики и права. URL: <https://cspo.ru/articles/turizm-i-gostepriimstvo/turizm-i-gostepriimstvo-put-k-samorazvitiyu-i-professionalnomu-rostu/>

References

Aitieva және басқалары, 2022 – *Aitieva D., Kim S., Kudaibergenov M.* Destination Image of Kyrgyzstan: A Content Analysis of Travel Blogs. *Journal of Quality Assurance in Hospitality Tourism*. № 23(5). Pp. 1245–1275. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2021.1964412>

Alzhanova және басқалары, 2024 – *Alzhanova A., Nurbayev Z., Ospanova A., Koblandin K., Satubaldin A.* The cultural policy of Central Asia countries in the sphere of museums. *Asian Ethnicity*. № 25(4). Pp. 569–587. <https://doi.org/10.1080/14631369.2024.2331118>

Çalişkan және Özer, 2021 – *Çalişkan U., Özer Ö.* Relationship between Local Residents' Perceptions of Tourism and Support Attitudes in Post-Communist Countries: Case of Turkestan (Kazakhstan). *Tourism Planning Development*. № 18(5). Pp. 573–593. <https://doi.org/10.1080/21568316.2020.1837228>

Kantarci, 2007 – *Kantarci K.* Perceptions of Central Asia Travel Conditions: Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. *Journal of Hospitality Leisure Marketing*. №15(2). Pp.55–71. https://doi.org/10.1300/J150v15n02_04

Kabar, 2025 – *Kabar.* Kyrgyzstan launches Sustainable Tourism Development Program until 2030. 13/01/25. URL: <https://en.archive.kabar.kg/site/assets/files/45311/223438.jpg>

Palmer, 2007 – *Palmer N.* Ethnic Equality, National Identity and Selective Cultural Representation in Tourism Promotion: Kyrgyzstan, Central Asia. *Journal of Sustainable Tourism*. №15(6). Pp.645–662. <https://doi.org/10.2167/jost826.0>

Tleuberdinova және басқалары, 2024 – *Tleuberdinova A., Salauatova D., Pratt S.* Assessing tourism destination competitiveness: the case of Kazakhstan. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*. № 16(2). Pp. 265–283. <https://doi.org/10.1080/19407963.2022.2027954>

Zhunissova және басқалары, 2025 – *Zhunissova Z., Uderbaeva B., Kurmangali M., Darkenbayev A., Tazhikov A.* Kazakhstan's foreign policy strategy within the framework of Central Asian integration. *Asian Journal of Political Science*. №33(1). Pp.92–106. <https://doi.org/10.1080/02185377.2024.2396116>

adilet.zan.kz, 2019 – *adilet.zan.kz.* Onirlerdi damytudyn 2020–2025 jylarga arналган мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2019 jylgy 27 jeltosandagy No. 990 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 990 dated December 27, 2019 on Approval of the State Program for Regional Development for 2020–2025]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990> [in Kazakh]

Қойшығара, 2025 – *Qoishyghara Azamat.* Qazaqstandagy ishki turizm qalai damyp keledi? [How is domestic tourism developing in Kazakhstan?]. 27.09.2025. URL: https://el.kz/qazaqstandagy-ishki-turizm-qalay-damyp-keledi_400036797/ [in Kazakh]

mineconom.gov.kg, 2025 – *mineconom.gov.kg.* Ysyk-Kol aimagyndagy turizm: alty zhil ichinde uch esegе ostu [Tourism in the Issyk-Kul region: tripled in six years]. October 3, 2025. URL: <https://mineconom.gov.kg/ky/post/11244> [in Kirgiz]

cspo.ru, 2025 – *cspo.ru.* Turizm i gostepriimstvo: put' k samorazvitiyu i professional'nomu rostu [Tourism and Hospitality: A Path to Self-Development and Professional Growth]. College of Humanities, Economics and Law. URL: <https://cspo.ru/articles/turizm-i-gostepriimstvo/turizm-i-gostepriimstvo-put-k-samorazvitiyu-i-professionalnomu-rostu/> [in Russ.]

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 90-100, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_90-100

DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE 1990S CRISIS IN EASTERN KAZAKHSTAN

Assel Rakhmetova¹, Gulzhan Sarsembayeva²

¹S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)

Doctoral student

<https://orcid.org/0009-0000-9255-7962>. E-mail: Asselkabitkhanova@gmail.com

²S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, associate professor

<https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Rakhmetova A., Sarsembayeva G., 2026

Abstract. The article examines the demographic consequences of the socio-economic crisis of the 1990s in Eastern Kazakhstan. This historical-demographic study is relevant as it helps reveal the historical causes and effects of the current demographic situation. The research employed classical methods and approaches, including historical-comparative, historical-statistical, periodization, and cause-and-effect analysis. The results indicate a decline in population, a decrease in natural growth rates, and an increase in negative migration balance. The findings reflect changes in the demographic structure of the region, features of the age composition, and the impact on socio-economic development.

Keywords: demography, crisis, Eastern Kazakhstan, population, migration, natural growth

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of the scientific project “Eastern Kazakhstan: Trajectories of Socio-Demographic and Socio-Cultural Transformation of the Urban Space of Semey and Ust-Kamenogorsk,” funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (grant AP26198933).

For citation: Rakhmetova A., Sarsembayeva G. Demographic consequences of the 1990s crisis in Eastern Kazakhstan // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 90-100. (In Eng.). DOI: [10.64970/3105-241X_2026_2_1_90-100](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_90-100)

1990-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ДАҒДАРЫСТЫҢ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

Әсел Рахметова¹, Гүлжан Сарсембаева²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Өскемен, Қазақстан)

Докторант

<https://orcid.org/0009-0000-9255-7962>. E-mail: Asselkabitkhanova@gmail.com

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Өскемен, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада 1990-жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың Шығыс Қазақстандағы демографиялық дамуға әсері қарастырылды. Бұл тарихи-демографиялық зерттеу қазіргі демографиялық жағдайдың тарихи себеп-салдарын ашуға ықпал етуімен өзекті. Жұмыс барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-статистикалық, кезеңдеу (периодизация), себеп-салдарлық талдау сияқты классикалық әдістер мен тәсілдер қолданылды. Зерттеу нәтижесі халық санының төмендеуі, табиғи өсім көрсеткіштерінің құлдырауы, көші-қонның теріс сальдосының күшеюі сияқты үрдістерді көрсетті. Алынған қорытындылар өңірдің демографиялық құрылымының өзгеруін, жас құрылымының ерекшеліктерін және әлеуметтік-экономикалық дамуға ықпалын көрсетеді.

Түйін сөздер: демография, дағдарыс, Шығыс Қазақстан, халық саны, көші-қон, табиғи өсім

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруымен «Шығыс Қазақстан: Семей және Өскемен қалаларының әлеуметтік-демографиялық және социомәдени трансформациясының траекториялары» ғылыми жобасын жүзеге асыру шеңберінде дайындалды (грант АР26198933).

Дәйексөз үшін: Рахметова Ә., Сарсембаева Г. 1990-шы жылдардағы дағдарыстың Шығыс Қазақстандағы демографиялық салдары // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 90-100 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_90-100

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ КРИЗИСА 1990-Х ГОДОВ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

Асель Рахметова¹, Гульжан Сарсембаева²

¹Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)

<https://orcid.org/0009-0000-9255-7962>. E-mail: Asselkabitkhanova@gmail.com

²Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются демографические последствия социально-экономического кризиса 1990-х годов в Восточном Казахстане. Данное историко-демографическое исследование является актуальным, так как способствует выявлению исторических причин и последствий современного демографического состояния. В работе использованы классические методы и подходы: историко-сравнительный, историко-статистический, периодизация и причинно-следственный анализ. Результаты исследования демонстрируют снижение численности населения, падение показателей естественного прироста и усиление отрицательного сальдо миграции. Полученные выводы отражают изменения демографической структуры региона, особенности возрастного состава и влияние на социально-экономическое развитие.

Ключевые слова: демография, кризис, Восточный Казахстан, численность населения, миграция, естественный прирост

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта «Восток Казахстана: траектории социально-демографической и социокультурной трансформации городского пространства Семей и Усть-Каменогорска», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант AP26198933).

Для цитирования: Рахметова А., Сарсембаева Г. Демографические последствия кризиса 1990-х годов в Восточном Казахстане // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 90-100. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_90-100

Introduction. At the end of the 20th century, the social, economic, and political transformations in the post-Soviet space had a significant impact on all spheres of society, including demographic development processes. The dissolution of the Soviet Union, followed by the crises of the 1990s, coincided with industrial decline, rising unemployment, a decrease in living standards, and the weakening of former social institutions. These factors led to a sharp change in the demographic situation in Kazakhstan, laying the foundation for a new historical phase in population size and structure. Studies in the post-Soviet space indicate that socio-economic instability and dissatisfaction with living conditions are key factors driving migration, which helps to explain the emigration trends observed in Kazakhstan during the 1990s (Lapshyna and Düvell, 2015: 291).

These processes were particularly pronounced in the East Kazakhstan region. During the Soviet period, the region had developed as a polyethnic area with high industrial potential; however, the transition to a market economy brought a range of socio-economic challenges. The contraction of industrial production, social instability, and changes in the labor market contributed to increased migration flows, declining birth rates, and rising mortality. As a result, the 1990s saw the emergence of region-specific characteristics of the demographic crisis in East Kazakhstan.

The relevance of this study is associated with the need to consider the demographic changes of the 1990s not merely as a temporary phenomenon, but as a significant historical factor that shaped the subsequent demographic development of the region. Understanding the roots of contemporary demographic trends requires a thorough analysis of their historical prerequisites. From this perspective, a historical examination of the demographic situation during the crisis years allows for identifying the cause-and-effect relationships underlying long-term changes in the population size and structure of East Kazakhstan.

Kazakhstan's regional development policies and strategies aimed at addressing spatial inequalities influenced demographic changes in the context of the socio-economic crisis of the 1990s, including migration patterns and population dynamics in East Kazakhstan (Turganbayev and Diener, 2018: 657). From the perspective of historical science, demographic processes are considered a historical phenomenon closely linked to the social, economic, and political development of society. Therefore, analyzing the demographic consequences of the 1990s crisis provides insights into the features of post-Soviet transformation at the regional level and helps to interpret the current demographic situation in its historical context. Accordingly, the study of the demographic impacts of the 1990s crisis in East Kazakhstan represents a relevant scientific issue aimed at a deeper understanding of the region's social history and identifying the historical patterns of demographic development.

Materials and Methods. The material basis of this study consists of scholarly works and their extensive analytical reviews dedicated to examining the demographic consequences of historical, political, economic, and social crises in Kazakhstan during the 1990s. In addition, the primary sources of demographic research include data from the National Statistics Bureau and the results of population censuses. Although archival records and historical-demographic documents have been utilized in some studies, most research relies on official statistics.

In the present study, academic articles from the international Scopus database concerning the history of Kazakhstan, post-Soviet transformation, migration, and population change were analyzed and their findings synthesized. For instance, studies published in the Scopus database provided a

comprehensive analysis of the impact of the economic downturn on migration dynamics during the 1990s, including data on external migration and changes in ethnic composition between 1991 and 2004, demonstrating a demographic decline within Kazakh society (Aldashev and Dietz, 2014: 379). Furthermore, an international study examining the relationship between economic shocks and migration analyzed migration trends between 1995 and 1999, highlighting the direct effect of economic factors on population movements (Charles et al., 2005: 107). Through these and other inter-institutional articles, the causes and patterns of demographic changes in the 1990s were analyzed from a multidimensional perspective

The study utilized state statistical indicators as well as population census data at both regional and national levels. These statistical sources, starting from the 1990s, enabled the analysis of population dynamics, natural growth, and external migration processes. A comparative analysis of official statistics and academic articles from the Scopus database provided scientific evidence for examining the historical causes and consequences of demographic trends.

Methodologically, the study employed a combination of historical-comparative, historical-statistical, cause-and-effect analysis, and regional approaches. The historical-comparative method allowed for comparing demographic indicators of the 1990s with subsequent periods using five-year intervals, while the historical-statistical method facilitated the analysis of population dynamics and migration flows based on quantitative data. The cause-and-effect analysis focused on the relationships between socio-economic factors of the crisis and demographic changes, and the regional approach emphasized the specific characteristics of East Kazakhstan. The combination of these materials and methods fully corresponds to the research objectives and provides a basis for a comprehensive historical analysis of the demographic consequences of the 1990s crisis.

Discussion. Demographic changes have a direct impact on socio-economic conditions and can contribute to regional trends such as crisis or growth. International experience indicates that migration is a key factor in global integration; however, its positive and negative effects are directly related to the quality of migration management, the political-economic context, and regional specificities during periods of crisis (Castles, 2014: 190).

The data obtained in this study demonstrate that the socio-economic crises of the 1990s had a multifaceted and long-term impact on demographic development in the East Kazakhstan region. During this period, demographic changes were not only a direct consequence of economic downturns but also closely linked to broader historical and political transformations. The collapse of the Soviet social system, changes in state governance structures, and the transition to market relations significantly influenced the population's strategies for livelihood in the region. During periods of economic crises, internal migration processes slowed down, and the impact of economic incentive factors on population mobility weakened (An et al., 2017: 1452).

The scientific foundation of demographic research in Kazakhstan originates from the Soviet period, relying on population censuses and ethnodemographic studies. Following independence, national demography emerged as a distinct field of study, with growing attention to ethnodemographic transformations, migration, urbanization, and issues of birth and mortality. Considering the works of both domestic and international scholars who have studied demographic processes, there is currently a substantial body of literature on urbanization, migration, and ethnodemographic changes, highlighting the relevance of the topic.

However, research on demographic development in Kazakhstan has often been limited to describing ethnodemographic changes, migration, and urbanization, primarily in a statistical-analytical manner. Consequently, the theoretical-methodological framework and the integration of these studies into international scientific discourse remain underdeveloped. In the scientific literature, the demographic crisis of the 1990s is frequently explained through intensified migration processes. According to scholars, during the post-Soviet economic crisis, migration flows increased, particularly among non-Kazakh ethnic groups, directly affecting the demographic structure of East Kazakhstan (Becker et al., 2003: 228). This evidence confirms the existence of regional specificities in migration within East Kazakhstan. The contraction of industrial production and the reduction of employment

opportunities led to a mass outflow of the working-age population from the region. This trend impacted not only the demographic structure but also contributed to the deformation of the population's age and social composition. Furthermore, the study identified a decline in natural population growth as one of the significant demographic consequences of the crisis. The sharp decrease in birth rates and the increase in mortality were closely associated with social instability, the deterioration of healthcare services, and the decline in living standards. This indicates that the demographic crisis was not only quantitative but also qualitative in nature.

A comparison of these findings with other regions shows that demographic changes in East Kazakhstan generally corresponded to national trends; however, the region's polyethnic composition and border location exerted a distinct influence on the pace and characteristics of demographic transformation. The mass emigration of certain ethnic groups led to the disruption of the ethnodemographic balance in the region, laying the foundation for structural changes that persisted in subsequent periods. Migration processes in the post-Soviet space were largely oriented toward the Russian Federation as a primary center of attraction, which helps explain the geographical direction of emigration flows from East Kazakhstan (Krasinet, 1998: 49).

International experience demonstrates that the nature of migration is directly influenced by political and economic structures (Valenta, 2017: 428), making this a crucial factor in explaining migration patterns in East Kazakhstan during the socio-economic crisis of the 1990s. Furthermore, demographic structure and ethnic composition may affect regional stability; however, the demographic changes in East Kazakhstan during the 1990s were directly shaped by specific economic and social contexts, limiting the applicability of simplistic political parallels. From this perspective, migration and population changes during the crisis period must be interpreted not only in the context of international trends but also in relation to regional socio-economic factors (Laruelle, 2018: 65).

Historically, the demographic crisis of the 1990s should not be seen as a temporary phenomenon characteristic of a transitional period in East Kazakhstan; rather, it must be considered a structural factor that determined the region's subsequent demographic development. The findings of this study highlight the importance of historical factors in understanding contemporary demographic trends and underscore the necessity of considering demography as an integral component of social history. Accordingly, a historical analysis of demographic changes in the 1990s can provide a comprehensive assessment of the region's socio-economic development and serve as an important scientific basis for interpreting contemporary demographic policies..

Results. The findings of the study indicate that the socio-economic crisis of the 1990s had a significant and long-lasting impact on the demographic development of the East Kazakhstan region. During this period, the region's demographic situation was characterized by a decline in population size, intensified migration flows, and a reduction in natural population growth.

Population size refers to the number of people residing in a given area at a specific point in time. Annual estimates at the beginning of the year are calculated based on the results of the most recent population census. According to this methodology, the number of births and permanent arrivals to the area is added, while the number of deaths and permanent departures is subtracted. Estimates for previous years are subsequently adjusted based on the results of subsequent censuses (stat.gov.kz, 2025).

First, regarding population dynamics, the results indicate that a sustained demographic decline began in East Kazakhstan from the early 1990s. The population decrease was primarily associated with negative net migration both internal and external as well as a sharp decline in natural population growth. This demographic contraction was particularly pronounced in comparison with other regions of the Republic. Long-term demographic trends reveal that the structural characteristics of Kazakhstan's population were noticeably affected by the crisis period of 1990–2000. The collapse of the Soviet system, coupled with socio-economic transformations, negative migration balances, and declining birth rates, led to a reduction in population size and changes in age structure. These processes were especially evident in East Kazakhstan, where the 1990s were marked by population decline, decreased natural growth, and an accelerating aging trend.

The demographic crisis of the 1990s had long-term consequences, affecting the age structure established in subsequent decades. This is particularly evident in the gradual decline of the youth population and the increasing share of elderly residents. The inertial nature of these trends persists into the present period. Comparatively, official statistical data from the 2020s indicate a numerical recovery of Kazakhstan's population: according to 2024 data, the country's population exceeded 20 million, with individuals under 25 years old accounting for 42.6%, those aged 25–65 comprising 48.5%, and residents over 65 representing 8.9%.

However, this overall positive dynamic is not uniform at the regional level. In East Kazakhstan, the demographic structure established during the 1990s continues to manifest in an aging population and a relatively lower proportion of youth. Furthermore, life expectancy gradually recovered only after the decline observed during the crisis period: in the post-pandemic period, life expectancy was 70.23 years in 2021 and increased to 75.09 years by 2023. This trend, coupled with population aging, contributes to an increased social burden at the regional level. The aging population and the decreasing number of working-age individuals particularly in East Kazakhstan, where negative migration and low natural growth persist place significant pressure on the state pension system (enpf.kz, 2024).

The results concerning migration processes indicate that emigration flows predominated in East Kazakhstan. Economic instability, the closure of industrial enterprises, and the deterioration of social conditions prompted a mass outflow of working-age residents from the region. In particular, the acceleration of external migration in the mid-1990s had a significant impact on the region's demographic structure. The study also demonstrates that internal migration was an important factor in the spatial redistribution of the national population. Its intensity and structure were shaped by historical events and state policies, determining the direction of regional demographic processes. The data further confirm that internal migration is closely linked to age structure, spatial patterns, and urbanization processes. Notably, during periods of socio-economic crisis, internal migration emerged as a sensitive indicator of demographic change, exerting a significant influence on the dynamics of regional population (Charles-Edwards, 2019: 150).

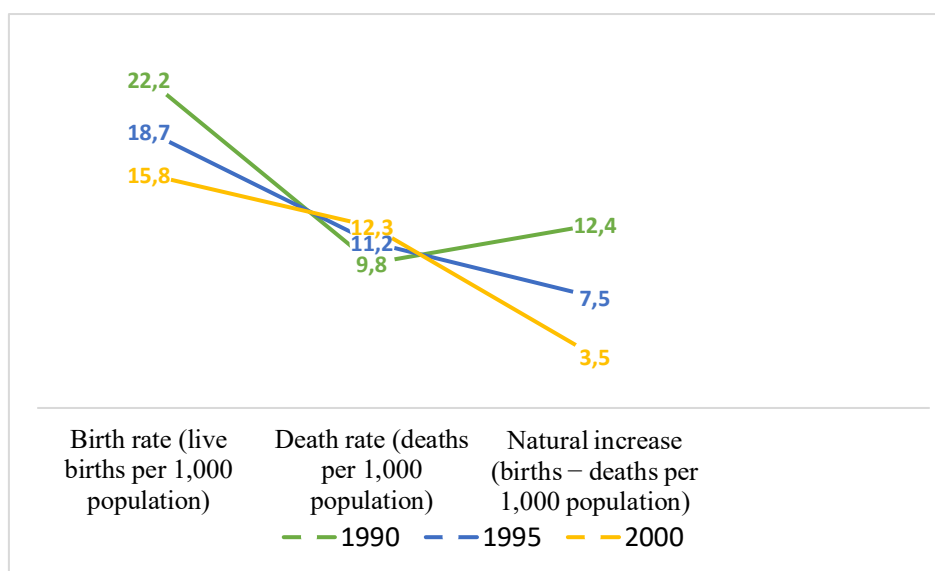
The study results indicate that migration significantly influences regional demographic changes (Hugo, 2013: 141). In the case of East Kazakhstan, this trend was particularly pronounced during the socio-economic crisis of the 1990s. Moreover, the positive effects of migration were directly dependent on the quality of migration management and the effectiveness of state policies, influencing both the structure and movement of the regional population. These findings clearly demonstrate the role of migration as a sensitive indicator of demographic change. However, in addition to birth and death rates, which directly determine population growth, international migration also represents a significant factor. Evaluating migration data is challenging, as many individuals simultaneously reside outside their home country as tourists, workers, or refugees, making it difficult to collect precise information (indexmundi.com, 2025).

Analysis of natural population growth indicators revealed a decline in birth rates and an increase in mortality. Between 1990 and 2000, birth and death rates in Kazakhstan, including East Kazakhstan, changed significantly. At the national level, the birth rate exhibited a steady downward trend: in 1990, approximately 22.2 live births per 1,000 inhabitants were registered; by 1995, this decreased to approximately 18.7, and by 2000, to around 15.8, indicating a decline in fertility over the decade (macrotrends.net, 2025). This process was closely associated with the weakening of the social protection system, deterioration in the quality of healthcare services, and declining living standards. As a result, the natural foundations of population growth in East Kazakhstan weakened. The majority of deaths were caused by circulatory system diseases, followed by disorders of the nervous system (sputnik.kz, 2025).

Studies indicate that the decline in birth rates during the 1990s was influenced by the socio-economic crisis in the country, which led to delayed childbearing among women, a slowdown in family formation, and the temporary outflow and subsequent return of the working-age population. Although regional-level official data for East Kazakhstan are not fully published, the overall decline in births across Kazakhstan clearly affected the demographic dynamics of the region. In addition, elevated mortality rates – or those that initially declined in the early 1990s before stabilizing also contributed to the negative trajectory of natural population growth, as the number of births decreased significantly relative to the

number of deaths. Demographic studies show that between 1990 and 1999, the difference between births and deaths i.e., natural increase declined substantially and, in some periods, approached negative values, reflecting the consequences of socio-economic instability and challenges in the healthcare system (unfpa.org, 2025). Overall, the negative trends in birth and death rates between 1990 and 2000 were closely associated with factors such as the socio-economic crisis, migration of working-age residents, and reduced demographic activity in the region, directly affecting the natural population growth in East Kazakhstan (Figure 1).

Figure 1 – Birth and death rates in East Kazakhstan for 1990–2000 (Note: indicators are based on national data for the Republic of Kazakhstan and interpolated for the East Kazakhstan region)

The data obtained in the study indicate that demographic changes in the 1990s also affected the age structure of the population in East Kazakhstan. While the overall population decline reflected the national trend, regional factors intensified these demographic shifts. In particular, the migration of working-age youth to major cities in search of employment and the return of other ethnic groups to their historical homelands significantly contributed to the decrease in natural population growth. As a result, the population of East Kazakhstan experienced a notable reduction. The decline in the working-age population and the lower proportion of youth had long-term implications for the region’s socio-economic development, creating a foundation for labor shortages in subsequent periods.

An analysis of urbanization and internal migration dynamics shows a sharp increase in the share of urban residents across the country, accompanied by a consistent decrease in the rural population. In terms of international migration, Kazakhstan experienced a bilateral migration process over the last two decades. During the 1990s, the share of ethnic Russians and Germans leaving the country decreased, while their place was gradually taken by ethnic Kazakhs returning from abroad (Oralmans). The specific comparative dynamics of each ethnic group can be observed in Table 1. Due to the lack of precise quantitative data on the ethnic composition of East Kazakhstan, comparative analysis relies on official historical censuses and research data. For instance, individual census data for 1990 are unavailable, so the 1989 census results are considered approximate for that year. Similarly, the 2000 official census data, based on the 1999 census, are used as the closest representation of the ethnodemographic situation.

Table 1 – Comparative indicators of the ethnic composition of East Kazakhstan (based on the results of the 1989 and 1999 national censuses)

Ethnic groups	1989 (individuals)	%	1999 (individuals)	%
Kazakhs	687,879	38,92	743,098	48,54
Russians	914,424	51,74	694,705	45,38
Tatars	27,982	1,58	24,506	1,60

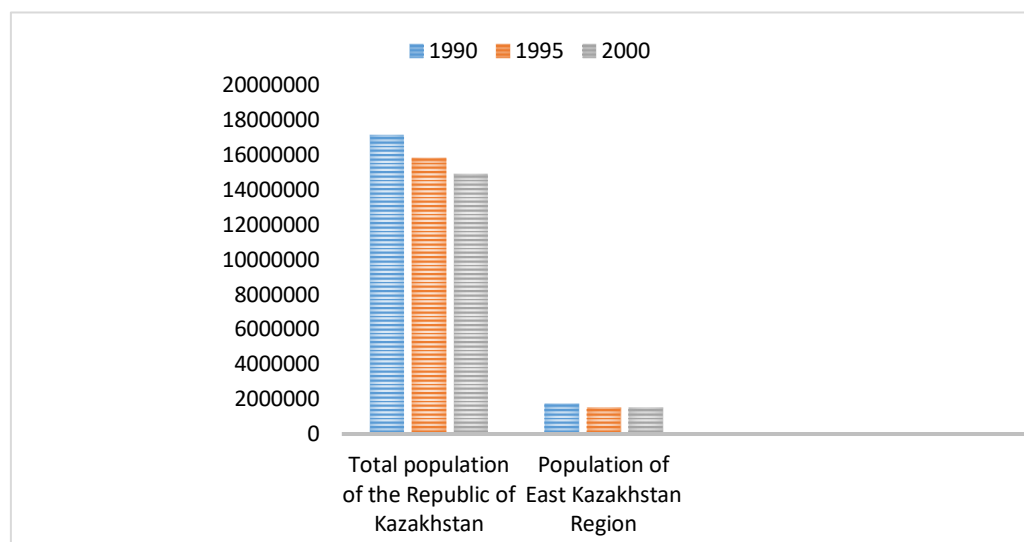
Germans	66,924	3,79	32,141	2,10
Ukrainians	35,702	2,02	15,969	1,04
Others (Azerbaijanis, Chechens, Uzbeks, etc.)	≈ 4,000+	≈ 2	≈ 3,000+	≈ 2

In the first quarter of the 21st century, labor migration in Kazakhstan acquired a new character, as the country simultaneously attracted labor and sent skilled specialists abroad. This phenomenon affected the internal labor market, regional balance, and social structure. The urbanization process, particularly in large cities such as Astana, Almaty, and Shymkent, has formed a new structure of demographic space. East Kazakhstan Region was no exception to this trend. Currently, the region is experiencing a sharp decline in the number of young people and an increase in the proportion of elderly residents. Thus, the demographic situation in East Kazakhstan demonstrates a pronounced aging trend. According to the 2023 Biletter Index, the region’s index value is -27.8 , indicating that the population under 15 years old is smaller than that over 50 years old. This indicator classifies the region as an “aging” area and reflects an imbalance in the demographic structure (Urmanov, 2023).

Moreover, the regional migration situation also contributes to demographic pressure. In the past year, 2,000 people left East Kazakhstan, which corresponds to approximately one-tenth of the region’s population over the last decade. Such persistent negative migration affects the stability of rural settlements and population numbers, disrupts the demographic structure, and may lead to the near depopulation of certain districts. These data demonstrate the long-term effects of the socio-economic crisis and migration processes of the 1990s, as well as clearly illustrate the specific characteristics of the region’s age structure.

Overall, the research findings indicate that the crisis of the 1990s altered the historical trajectory of demographic development in East Kazakhstan and generated structural changes that laid the foundation for the region’s current demographic situation. Nevertheless, the population of Kazakhstan demonstrated resilience in overcoming the consequences of the 1990s crisis. During this period, women delayed childbirth due to uncertainty, and a portion of the population particularly Slavs and Germans emigrated from the country in large numbers. Despite these challenges, by 2001, the total population of Kazakhstan amounted to only 14.8 million people (Urmanov, 2023). These data clearly illustrate both the severity of the demographic crisis in the region and the population’s capacity for endurance.

Figure 2 – Population Changes in 1990–2000 (Republic of Kazakhstan and East Kazakhstan Region)

This figure clearly illustrates the severity of the demographic crisis: from a high level in 1990, the population declined by approximately 1.2–1.3 million people by 2000. At the national level, several sources confirm the population figures for 1990 (danso.info). The discrepancy between sources arises from differences between the official census results and subsequently adjusted or

extrapolated estimates. Minor variations between the recorded population during the census and the projected estimates may occur. According to some data, while the population of the Republic exceeded 16.4 million according to the 1989 census, it decreased to 14.9 million according to the 1999 census (Musyrman, 2023). Therefore, around 1990, based on the 1989 census results, the population of East Kazakhstan was approximately 1.767 million. Although the 1995 regional population figures are not officially available, interpolation within the 1989–1999 data cycle suggests that it was around 1.53 million. According to the official estimate for 2000, the population of the region amounted to 1.516 million. This indicates a regional demographic decline alongside the overall national trend of population decrease (wikipedia.org).

Conclusion. The study results demonstrated that the socio-economic crisis of the 1990s had a significant impact on the demographic development of East Kazakhstan. During this period, population decline, the sharp drop in natural growth rates, and the increase in negative migration balances left long-term effects on the region's demographic structure. Specifically:

- The population dynamics decreased in line with the general national trend, while regional characteristics particularly the emigration of the working-age population intensified demographic changes.

- Birth and death rates shifted negatively during the crisis, leading to a decrease in natural population growth. This was a consequence of socio-economic instability, declining quality of medical services, and deterioration in living standards.

- Migration contributed to changes in the region's ethnodemographic structure and the reduction of youth and working-age groups, which had long-term implications for the socio-economic development of the region.

The historical-comparative, historical-statistical, causal, and regional methods employed in the study allowed for the integration of historical and quantitative data, facilitating an understanding of the structural nature of the 1990s demographic crisis. Furthermore, the analysis of research from Scopus and other scientific sources strengthened the study's scientific validity.

In conclusion, the 1990s crisis acted as a structural factor that altered the historical trajectory of demographic development in East Kazakhstan and laid the foundation for the current demographic situation. These findings underscore the importance of considering historical context in planning regional demographic policies and improving the socio-economic conditions of the population.

References

Aldashev and Dietz, 2014 – Alisher Aldashev, Barbara Dietz. Economic and spatial determinants of interregional migration in Kazakhstan. *Economic Systems*. Volume 38, Issue 3, 2014, Pp. 379-396. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2013.10.004>

An et al., 2017 – An G., Becker C.M., Cheng E. Economic Crisis, Income Gaps, Uncertainty, and Inter-regional Migration Responses: Kazakhstan 2000–2014. *The Journal of Development Studies*. №53(9). Pp. 1452–1470. <https://doi.org/10.1080/00220388.2016.1257118>

Becker et al., 2003 – Becker C.M., Musabek E.N., Seitenova A.G.S., Urzhumova D.S. Short-Term Migration Responses of Women and Men during Economic Turmoil: Lessons from Kazakhstan. *Eurasian Geography and Economics*. №44(3). Pp.228–243. <https://doi.org/10.2747/1538-7216.44.3.228>

Castles, 2014 – Castles S. International migration at a crossroads. *Citizenship Studies*. № 18(2). Pp. 190–207. <https://doi.org/10.1080/13621025.2014.886439>

Charles et al., 2005 – Charles M. Becker, Erbolat N. Musabek, Ai-Gul S. Seitenova, Dina S. Urzhumova. The migration response to economic shock: lessons from Kazakhstan. *Journal of Comparative Economics*. Volume 33. Issue 1, 2005. Pages 107-132. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2004.12.003>

Charles-Edwards, et al., 2019 – Charles-Edwards E., Bell M., Bernard A. Zhu Y. Internal migration in the countries of Asia: levels, ages and spatial impacts. *Asian Population Studies*. № 15(2). Pp. 150–171. <https://doi.org/10.1080/17441730.2019.1619256>

danso.info, 2024 – danso.info. Kazakhstan population 2024. 10/02/2024. URL: https://danso.info/en/dan-so-kazakhstan/?utm_source=chatgpt.com

enpf.kz, 2024 – enpf.kz. Unified Accumulative Pension Fund. 2023 zhyldyng korytyndysy boiynsha Qazaqstandagy demografiyalyq trendter, uzaq merzimdi syn-qaterler zhane olardyng zeynetaq zhuyesine aseri [According to the results of 2023, demographic trends in Kazakhstan, long-term challenges, and their impact on the pension system]. URL: <https://www.enpf.kz/upload/iblock/f70/1x6dddsyh1868n2pnyiuXe2u1v8mcj4c.pdf>. (In Kaz.).

- Hugo, 2013 – Hugo G. Migration and Development in Asia and a Role for Australia. *Journal of Intercultural Studies*. №34(2). Pp.141–159. <https://doi.org/10.1080/07256868.2013.781922>
- indexmundi.com, 2019 – indexmundi.com. Kazakhstan - Population, total. 28.12.2019. URL: https://www.indexmundi.com/facts/kazakhstan/indicator/SP.POP.TOTL?utm_source=chatgpt.com
- Krasinet, 1998 – Krasinet E. Migration of the Population. *Problems of Economic Transition*. № 40(11). Pp. 49–66. <https://doi.org/10.2753/PET1061-1991401149>
- Lapshyna and Düvell, 2015 – Lapshyna I. Düvell F. Migration, life satisfaction, return and development: the case of a deprived post-Soviet country (Ukraine). *Migration and Development*. № 4(2), Pp. 291–310. <https://doi.org/10.1080/21632324.2015.1022084>
- Laruelle, 2018 – Laruelle M. Why No Kazakh Novorossiya? Kazakhstan's Russian Minority in a Post-Crimea World. *Problems of Post-Communism*. №65(1). Pp.65–78. <https://doi.org/10.1080/10758216.2016.1220257>
- macrorends.net, 2025 – macrorends.net. Kazakhstan Birth Rate (1950-2025). URL: https://www.macrorends.net/global-metrics/countries/kaz/kazakhstan/birth-rate?utm_source=chatgpt.com
- Musyрман, 2023 – Musyрман, K. Ultyq sanak: Syry tereñ tsyfrlar [National Census: The Profound Meaning Behind the Numbers]. *Egemen Qazaqstan*, November 22, 2023. <https://egemen.kz/article/353208-ulttyq-sanaq-syry-tereh-tsifrlar>. (In Kaz.).
- sputnik.kz, 2025 – sputnik.kz. Qazaqstanda olimi-zhitim kórsetkishi 2,3%-ke artqan [In Kazakhstan, the mortality rate increased by 2.3%]. 06.03.2025. https://sputnik.kz/20250306/qazaqstanda-olimi-zhitim-korsetkishi-23-ke-artqan-51148355.html?utm_source=chatgpt.com. (In Kaz.).
- stat.gov.kz, 2025 – stat.gov.kz. Demografiyalıq statistika. Qazaqstan Respublikasy Strategiyalyq zhosparlau zhane reformalar agenttiginin ulttyq statistika byurosy [Demographic Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan – Bureau of National Statistics]. URL: <https://stat.gov.kz/>. (In Kaz.).
- Turbanbayev and Diener, 2018 – Turbanbayev Y. Diener A.C. Kazakhstan's evolving regional economic policy: assessing strategies of post-socialist development. *Eurasian Geography and Economics*. № 59(5–6). Pp. 657–684. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1586559>
- unfpa.org, 2025 – unfpa.org. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://kazakhstan.unfpa.org/ru>
- Urmanov, 2023 – Urmanov A. Naselenie Kazakhstana rastet: kakimi problemami eto chrevato [Population of Kazakhstan is Growing: What Problems Does It Pose]. 30.10.2023. URL: <https://www.caravan.kz/news/naselenie-kazakhstana-rastet-kakimi-problemami-echo-chrevato-965090/>. (In Russ.).
- Valenta, 2017 – Valenta M. A comparative analysis of migration systems and migration policies in the European Union and in the Gulf Cooperation Council Countries. *Migration and Development*. № 6(3). Pp. 428–447. <https://doi.org/10.1080/21632324.2016.1204804>
- wikipedia.org, 2025 – wikipedia.org. Vostochno-Kazakhstanskaya oblast [East Kazakhstan Region]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

- Aldashev and Dietz, 2014 – Alisher Aldashev, Barbara Dietz. Economic and spatial determinants of interregional migration in Kazakhstan. *Economic Systems*. Volume 38, Issue 3, 2014. Pp. 379-396. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2013.10.004>
- An et al., 2017 – An G., Becker C.M., Cheng E. Economic Crisis, Income Gaps, Uncertainty, and Inter-regional Migration Responses: Kazakhstan 2000–2014. *The Journal of Development Studies*. № 53(9). Pp. 1452–1470. <https://doi.org/10.1080/00220388.2016.1257118>
- Becker et al., 2003 – Becker C.M., Musabek E.N., Seitenova A.G.S., Urzhumova D.S. Short-Term Migration Responses of Women and Men during Economic Turmoil: Lessons from Kazakhstan. *Eurasian Geography and Economics*. №44(3). Pp.228–243. <https://doi.org/10.2747/1538-7216.44.3.228>
- Castles, 2014 – Castles S. International migration at a crossroads. *Citizenship Studies*. № 18(2). Pp. 190–207. <https://doi.org/10.1080/13621025.2014.886439>
- Charles et al., 2005 – Charles M. Becker, Erbolat N. Musabek, Ai-Gul S. Seitenova, Dina S. Urzhumova. The migration response to economic shock: lessons from Kazakhstan. *Journal of Comparative Economics*. Volume 33. Issue 1, 2005. Pages 107-132. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2004.12.003>
- Charles-Edwards, et al., 2019 – Charles-Edwards E., Bell M., Bernard A. Zhu Y. Internal migration in the countries of Asia: levels, ages and spatial impacts. *Asian Population Studies*. № 15(2). Pp. 150–171. <https://doi.org/10.1080/17441730.2019.1619256>
- danso.info, 2024 – danso.info. Kazakhstan population 2024. 10/02/2024. URL: https://danso.info/en/dan-so-kazakhstan/?utm_source=chatgpt.com
- enpf.kz, 2024 – enpf.kz – Біріңғай жинақтаушы зейнетақы қоры. 2023 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстандағы демографиялық трендтер, ұзақ мерзімді сын-қатерлер және олардың зейнетақы жүйесіне әсері. URL: <https://www.enpf.kz/upload/iblock/f70/1x6dddsyh1868n2pnyiuXe2u1v8mcj4c.pdf>
- Hugo, 2013 – Hugo G. Migration and Development in Asia and a Role for Australia. *Journal of Intercultural Studies*. № 34(2). Pp. 141–159. <https://doi.org/10.1080/07256868.2013.781922>
- indexmundi.com, 2019 – indexmundi.com. Kazakhstan - Population, total. 28.12.2019. URL: https://www.indexmundi.com/facts/kazakhstan/indicator/SP.POP.TOTL?utm_source=chatgpt.com

- Krasinet, 1998 – Krasinet E. Migration of the Population. Problems of Economic Transition. № 40(11). Pp. 49–66. <https://doi.org/10.2753/PET1061-1991401149>
- Lapshyna, Düvell, 2015 – Lapshyna I. Düvell F. Migration, life satisfaction, return and development: the case of a deprived post-Soviet country (Ukraine). Migration and Development. № 4(2), Pp. 291–310. <https://doi.org/10.1080/21632324.2015.1022084>
- Laruelle, 2018 – Laruelle M. Why No Kazakh Novorossiya? Kazakhstan’s Russian Minority in a Post-Crimea World. Problems of Post-Communism. №65(1). Pp.65–78. <https://doi.org/10.1080/10758216.2016.1220257>
- macrorends.net, 2025 – macrorends.net. Kazakhstan Birth Rate (1950-2025). URL: https://www.macrorends.net/global-metrics/countries/kaz/kazakhstan/birth-rate?utm_source=chatgpt.com
- sputnik.kz, 2025 – sputnik.kz. Қазақстанда өлімі-жітім көрсеткіші 2,3%-ке артқан. 06.03.2025. URL: https://sputnik.kz/20250306/qazaqstanda-olimi-zhitim-korsetkishi-23-ke-artqan-51148355.html?utm_source=chatgpt.com
- stat.gov.kz, 2025 – stat.gov.kz. Демографиялық статистика. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы. URL: <https://stat.gov.kz/>
- Turganbayev and Diener, 2018 – Turganbayev Y. Diener A.C. Kazakhstan’s evolving regional economic policy: assessing strategies of post-socialist development. Eurasian Geography and Economics. № 59(5–6). Pp. 657–684. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1586559>
- unfpa.org, 2025 – unfpa.org. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://kazakhstan.unfpa.org/ru>
- Valenta, 2017 – Valenta M. A comparative analysis of migration systems and migration policies in the European Union and in the Gulf Cooperation Council Countries. Migration and Development. №6(3). Pp.428–447. <https://doi.org/10.1080/21632324.2016.1204804>
- wikipedia.org, 2025 – wikipedia.org. Восточно-Казахстанская область. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мұсырман>
- Мұсырман, 2023 – Мұсырман К. Ұлттық санақ: Сыры терең цифрлар. Егемен Қазақстан // 22 Қараша, 2023. URL: <https://egemen.kz/article/353208-ulttyq-sanaq-syry-terenh-tsifrlar>
- Урманов, 2023 – Урманов А. Население Казахстана растет: какими проблемами это чревато. 30 Октября 2023. URL: <https://www.caravan.kz/news/naselenie-kazakhstana-rastet-kakimi-problemami-eh-to-chrevato-965090/>

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 101-112, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_101-112

THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Saidova Rakhima Ilkhomjonovna

Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Republic of Uzbekistan
Independent Researcher
<https://orcid.org/0009-0000-0645-9566>. E-mail: saidovrahima479@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026
© Saidova R.I., 2026

Abstract. *Introduction.* Due to its advantageous geographic and strategic location, Central Asia has been a key region of Eurasia since ancient times, a crossroads of civilizations. This explains why key trade routes, such as the Red Sea Route, the Royal Road, and especially the Great Silk Road, stretching from the East to the Mediterranean, passed through its territory. Along these routes, the countries of the region maintained close ties with the city-states and trading colonies of the Mediterranean. Historical sources indicate that the ancient centers of state in the territory of modern-day Uzbekistan played a significant role in international trade and cultural exchange. *Objectives and Tasks.* Over the past 34 years of independence, Uzbekistan has undertaken extensive work to shape its foreign policy and national diplomatic service, achieving notable results in the international arena. Global practice confirms that no state can successfully develop in isolation, especially in the context of globalization and integration. Therefore, from the first years of independence, the republic has consistently strived to actively integrate into the global community, relying on the principles of mutual respect and national interests. Its growing international prestige was ensured by its advantageous geographic location, economic reforms, investment, and the development of trade, tourism, and cultural ties. *Materials and Methods.* During the Soviet period, Uzbekistan lacked real sovereignty: its foreign policy and economic activity were controlled by Moscow, and the origins of this dependence date back to the Russian Empire's colonial conquests in Turkestan. After brief attempts at independence in the early 20th century, the republic ultimately fell under the control of the Union center until 1991. The turning point was the 1990 Declaration of Independence and subsequent laws, which enshrined Uzbekistan's right to independently determine its foreign policy and manage international relations. Since gaining independence, the country has embarked on a course of strengthening sovereignty, integrating into the global community, and implementing socially oriented market reforms, viewing foreign policy as a key factor in national development and stability. *Results.* After gaining independence, Uzbekistan quickly established a national system of foreign policy and foreign economic management: the Ministry of Foreign Affairs was reorganized, the National Bank for Foreign Economic Activity and the Ministry of Foreign Economic Relations were established, and diplomatic training was established. In 1992, the republic joined the OSCE and the UN, marking its full inclusion in the international community. An important step was the establishment of the University of World Economy and Diplomacy to train a new generation of specialists. The adoption of the Constitution on December 8, 1992, enshrined the legal foundations for an independent foreign policy based on the principles of international law and national interests.

Conclusion. The adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan on December 8, 1992, cemented the country's legal status as a full-fledged subject of international relations and defined the principles of its foreign policy, based on international law, sovereign equality, and the protection of national interests. In the first years of independence, the republic received recognition from approximately 160 states and established diplomatic relations with 60 countries. By 2008, 86 foreign embassies and trade missions were operating in Uzbekistan, and 48 diplomatic missions operated abroad, reflecting the country's growing international prestige thanks to a well-thought-out and independent foreign policy.

Key words: Principles of foreign policy, state sovereignty, Ministry of Foreign Affairs, personnel training, foreign policy

For citation: Saidova R.I. The Republic of Uzbekistan in the modern system of international relations // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 101-112. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_101-112

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕ

Саидова Рахима Ильхомжоновна

Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тәуелсіз зерттеуші

<https://orcid.org/0009-0000-0645-9566>. E-mail: saidovrahima479@gmail.com

Андатпа. *Kipicne.* Тиімді географиялық және стратегиялық орналасуына байланысты Орталық Азия ежелгі заманнан бері Еуразияның негізгі аймағы, өркениеттер тоғысы болды. Бұл Шығыстан Жерорта теңізіне дейін созылып жатқан Қызыл теңіз жолы, Корольдік жол және әсіресе Ұлы Жібек жолы сияқты негізгі сауда жолдарының оның аумағы арқылы өтуінің себебін түсіндіреді. Осы жолдармен аймақ елдері Жерорта теңізінің қала-мемлекеттерімен және сауда колонияларымен тығыз байланыста болды. Тарихи дереккөздер қазіргі Өзбекстан аумағындағы ежелгі мемлекет орталықтарының халықаралық сауда мен мәдени алмасуда маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. *Мақсаттар мен міндеттер.* Тәуелсіздіктің соңғы 34 жылында Өзбекстан өзінің сыртқы саясатын және ұлттық дипломатиялық қызметін қалыптастыру бойынша ауқымды жұмыстар жүргізіп, халықаралық аренада айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Әлемдік тәжірибе ешбір мемлекеттің, әсіресе жаһандану және интеграция жағдайында, оқшауланған түрде сәтті дами алмайтынын растайды. Сондықтан, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап республика өзара құрмет пен ұлттық мүдделер қағидаттарына сүйене отырып, әлемдік қауымдастыққа белсенді түрде интеграциялануға үнемі ұмтылды. Оның халықаралық беделінің артуы тиімді географиялық орналасуымен, экономикалық реформалармен, инвестициялармен, сауданың, туризмнің және мәдени байланыстардың дамуымен қамтамасыз етілді. *Материалдар мен әдістер.* Кеңес дәуірінде Өзбекстанда нақты егемендік болмады: оның сыртқы саясаты мен экономикалық қызметі Мәскеудің бақылауында болды, ал бұл тәуелділіктің бастауы Ресей империясының Түркістандағы отаршылдық жаулап алуларынан бастау алады. 20 ғасырдың басында тәуелсіздікке қысқа мерзімді әрекеттерден кейін республика 1991 жылға дейін Одақтық орталықтың бақылауына өтті. Бетбұрыс сәті 1990 жылғы Тәуелсіздік декларациясы және одан кейінгі заңдар болды, онда Өзбекстанның сыртқы саясатын өз бетінше анықтау және халықаралық қатынастарды басқару құқығы бекітілді. Тәуелсіздік алғаннан бері ел егемендікті нығайту, әлемдік қауымдастыққа интеграциялану және әлеуметтік бағдарланған нарықтық реформаларды жүзеге асыру бағытын таңдады, сыртқы саясатты ұлттық даму мен тұрақтылықтың негізгі факторы ретінде қарастырды. *Нәтижелер.* Тәуелсіздік алғаннан кейін Өзбекстан тез арада сыртқы саясат пен сыртқы экономикалық басқарудың ұлттық жүйесін

құрды: Сыртқы істер министрлігі қайта құрылды, Сыртқы экономикалық қызметтің Ұлттық банкі және Сыртқы экономикалық байланыстар министрлігі құрылды, дипломатиялық дайындық құрылды. 1992 жылы республика ЕҚЫҰ мен БҰҰ-ға қосылды, бұл оның халықаралық қауымдастыққа толық енуін белгіледі. Жаңа буын мамандарын даярлау үшін Әлемдік экономика және дипломатия университетінің құрылуы маңызды қадам болды. 1992 жылы 8 желтоқсанда Конституцияның қабылдануы халықаралық құқық қағидаттары мен ұлттық мүдделерге негізделген тәуелсіз сыртқы саясаттың құқықтық негіздерін бекітті. *Қорытынды.* 1992 жылы 8 желтоқсанда Өзбекстан Республикасы Конституциясының қабылдануы елдің халықаралық қатынастардың толыққанды субъектісі ретіндегі құқықтық мәртебесін нығайтты және халықаралық құқыққа, егемендік теңдікке және ұлттық мүдделерді қорғауға негізделген сыртқы саясатының қағидаттарын анықтады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында республика шамамен 160 мемлекет тарапынан танылып, 60 елмен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. 2008 жылға қарай Өзбекстанда 86 шетелдік елшілік пен сауда миссиясы, ал шетелде 48 дипломатиялық миссия жұмыс істеді, бұл елдің ойластырылған және тәуелсіз сыртқы саясатының арқасында халықаралық беделінің артуын көрсетеді.

Түйін сөздер: Сыртқы саясат қағидаттары, мемлекеттік егемендік, Сыртқы істер министрлігі, кадрларды даярлау, сыртқы саясат

Дәйексөз үшін: Саидова Р.И. Өзбекстан Республикасы қазіргі заманауи халықаралық қатынастар жүйесінде // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 101-112 бб. (Орысш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_101-112

РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Саидова Рахима Ильхомжоновна

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Независимый исследователь

<https://orcid.org/0009-0000-0645-9566>. E-mail: saidovrahima479@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Благодаря выгодному географическому и стратегическому расположению Центральная Азия с древних времён являлась одним из ключевых регионов Евразии, где пересекались цивилизации. Именно поэтому через её территорию проходили важнейшие торговые пути, такие как Красноморский путь, Царская дорога и особенно Великий шёлковый путь, простиравшийся от Востока до Средиземноморья. По этим маршрутам страны региона поддерживали тесные связи с городами-государствами и торговыми колониями Средиземноморья. Исторические источники свидетельствуют, что древние центры государств на территории современного Узбекистана играли значительную роль в международной торговле и культурном обмене. *Цели и задачи.* За прошедшие 34 года независимости Узбекистан провёл масштабную работу по формированию собственной внешней политики и национальной дипломатической службы, добившись заметных результатов на международной арене. Мировая практика подтверждает, что ни одно государство не может успешно развиваться в изоляции, особенно в условиях глобализации и интеграции. Поэтому с первых лет независимости республика последовательно стремилась к активному включению в мировое сообщество, опираясь на принципы взаимного уважения и национальных интересов. Рост её международного авторитета был обеспечен выгодным географическим положением, экономическими реформами, привлечением инвестиций и развитием торговли, туризма и культурных связей. *Материалы и методы.* В советский период Узбекистан не обладал реальным суверенитетом: его внешняя политика и экономическая деятельность контролировались Москвой, а истоки этой зависимости восходят к

колониальным завоеваниям Российской империи в Туркестане. После кратковременных попыток самостоятельности в начале XX века республика окончательно оказалась подчинена союзному центру вплоть до 1991 года. Переломным моментом стала Декларация независимости 1990 года и последующие законы, закрепившие право Узбекистана самостоятельно определять внешнюю политику и строить международные отношения. С обретением независимости страна взяла курс на укрепление суверенитета, интеграцию в мировое сообщество и проведение социально ориентированных рыночных реформ, рассматривая внешнюю политику как ключевой фактор национального развития и стабильности. *Результаты.* После обретения независимости Узбекистан в кратчайшие сроки создал национальную систему внешнеполитического и внешнеэкономического управления: были реорганизованы МИД, учреждены Национальный банк внешнеэкономической деятельности и Министерство внешнеэкономических связей, а также налажена подготовка дипломатических кадров. В 1992 году республика вступила в ОБСЕ и ООН, что ознаменовало её полноценное включение в международное сообщество. Важным шагом стало создание Университета мировой экономики и дипломатии для подготовки специалистов нового поколения. Принятие Конституции 8 декабря 1992 года закрепило правовые основы самостоятельной внешней политики, основанной на принципах международного права и национальных интересов. *Заключение.* Принятие Конституции Республики Узбекистан 8 декабря 1992 года закрепило правовой статус страны как полноценного субъекта международных отношений и определило принципы её внешней политики, основанные на международном праве, суверенном равенстве и защите национальных интересов. В первые годы независимости республика получила признание примерно 160 государств и установила дипломатические отношения с 60 странами. К 2008 году в Узбекистане функционировали 86 иностранных посольств и торговых миссий, а за рубежом действовали 48 дипломатических представительств Узбекистана, что отражает рост международного престижа страны благодаря продуманной и независимой внешней политике.

Ключевые слова: Принципы внешнеполитической деятельности, государственный суверенитет, Министерство иностранных дел, подготовка кадров, внешнеполитическая деятельность

Для цитирования: Саидова Р.И. Республика Узбекистан в современной системе международных отношений // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 101-112. (На Русс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_101-112

Введение. Национальная государственность узбекского народа имеет древнюю и богатую историю. Соответственно, уместно признать, что узбекская дипломатия также имеет глубокие исторические корни. Ведь, как отметил Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев: «С древних времен на территории нашей страны формировались дипломатические традиции, наши предки стремились жить в дружбе и сотрудничестве с ближним и дальним зарубежьем» (История узбекской дипломатии, 2019: 6).

Благодаря своему географическому и стратегическому положению, Центральная Азия является одним из наиболее удобных регионов Евразии, где издавна пересекались цивилизационные процессы. Неслучайно через этот регион проходили древние торговые пути, в частности, Красный море, Царский путь и Шелковый путь, сыгравшие важную роль в торговом и культурном обмене. В частности, Шелковый путь, начинавшийся на Востоке от Желтого моря и простиравшийся через Евразию до берегов Ближнего Востока и Средиземного моря, соединял страны Центральной Азии с городами-государствами, расположенными на берегах Средиземного моря (такими как Венеция, Генуя и Неаполь), и торговыми колониями.

Исторические источники свидетельствуют о том, что Узбекистан имеет многовековые традиции дипломатического, торгового, экономического и культурного сотрудничества с западными странами. Это объясняется тем, что города, где в древности располагались центры политической, экономической и культурной жизни существовавших царств (Юэчи, Кушан,

Кан, Кидари, Тохарское, Эфталитское, Тюркское каганатство), стали известны как торговые центры на международной арене.

Цели и задачи. Анализируя последние 34 года истории узбекского народа и государственности (1991-2025 гг.) на основе изучения имеющихся документальных источников и научной литературы, мы считаем необходимым перечислить обширную работу, проделанную руководством нашего правительства в формировании внешней политики и национальной дипломатической службы, а также результаты, достигнутые Республикой Узбекистан в этой области.

Мировой опыт показывает, что ни одно независимое государство, особенно те, которые только встали на путь самостоятельного развития, никогда не развивалось в изоляции. В этой связи в современных процессах глобализации, интеграции и информатизации укрепление двусторонних и многосторонних связей с развитым миром и влиятельными международными политическими и финансовыми структурами приобретает еще большее значение.

С первых лет независимой государственности правительство Республики Узбекистан последовательно проводило политику интеграции в мировое сообщество в целях экономического и культурного развития страны. Эта политика основывалась, по сути, на взаимном уважении и национальных интересах, а ее конечной целью было достижение экономического и культурного прогресса страны. Одновременно с этим, существует ряд исторических, социальных и культурных факторов, источников и основ для роста престижа и влияния Республики Узбекистан в мировом сообществе, которые проявились прежде всего в национальной независимости, благоприятном географическом положении, свободных экономических возможностях, привлечении иностранных новых технологий и устойчивых инвестиций в национальную экономику, туристической отрасли и инфраструктуре, международных торговых отношениях, историко-культурных основах страны (Рахимов, Абдимуминов, 2019: 299).

Материалы и методы. Следует признать, что в советские годы Узбекистан не был полностью независимым и суверенным государством, и его внешнеполитическая, экономическая и культурная деятельность была крайне ограничена. Узбекская ССР была «суверенным» государством лишь на бумаге, и решения по её внешней политике на протяжении многих лет принимались в кабинетах Кремля и Министерства иностранных дел СССР. Фактически, установление российского контроля над внешней политикой и экономической деятельностью туркестанских государств восходит к военным кампаниям Российской империи против государств Коканда, Бухары и Хивы в 1960-х и 1980-х годах и, как следствие, к созданию Туркестанского генерал-губернаторства (1867), которая включала значительную часть земель Туркестанского края, и преобразованию государств Бухары и Хивы в зависимые государства Российской империи (1873).

В результате военных кампаний Российской империи значительная часть Туркестанского края была напрямую оккупирована, а Бухарский эмират и Хивинское ханство оказались в полной зависимости от России. Это не только ограничило политические и дипломатические связи этих государственных структур с внешним миром, но и привело к резкому разрыву их существующих экономических и культурных связей с соседними странами (Афганистан, Индия, Иран, Китай, Османская империя) и их попаданию под прямой контроль колониальной державы (История узбекской дипломатии, 2019: 304).

Хотя возможности, созданные революционными преобразованиями, произошедшими в России в 1917 году, предоставили Туркестанской автономии, Бухарскому эмирату и Хивинскому ханству шанс проводить независимую внешнюю политику, это продолжалось недолго. В результате кровавого свержения Туркестанской автономии в феврале 1918 года, упразднения независимой государственности в Хиве и Бухаре в 1920 году и, наконец, создания Узбекской ССР в октябре 1924 года, внешнеполитическая, экономическая и культурная деятельность Узбекистана была полностью подчинена центру – Москве, и этот этап

продолжался до 31 декабря 1991 года - до появления на политической карте мира независимой и суверенной Республики Узбекистан.

Если сравнить с советскими годами, то до 1991 года в Министерстве иностранных дел Узбекской ССР работало 10-15 сотрудников, которые отвечали лишь за номинальные задачи, а именно за протокольные обязанности и организацию различных мероприятий, главным образом, приема иностранных гостей и делегаций. Тот факт, что чиновник, занимавший в то время пост министра иностранных дел, также возглавлял сектор коммунальных услуг, показывает, насколько поверхностно подходили к этому вопросу (Джураев, Файзуллаев, 2009: 581).

Основы независимой внешней политики, экономической и культурной деятельности в Узбекистане были заложены в последние годы существования так называемой «красной империи» СССР на исторической арене. Дело в том, что статьи 5, 6 и 7 «Декларации независимости Республики Узбекистан», принятой 20 июня 1990 года на 2-й сессии Верховного Совета Узбекской ССР, впервые гласят, что все вопросы, касающиеся внешней политики Узбекской ССР, находятся в компетенции государственных органов Узбекистана, что Узбекская ССР признает и уважает основополагающие принципы международного права, и что Узбекская ССР определяет и осуществляет свои политические, экономические, культурные и иные отношения с союзными республиками и другими государствами на основе договоров (Декларация независимости Узбекской ССР).

Историческое значение этого документа заключается в том, что он отражает исторический опыт узбекского народа в государственном строительстве и богатые традиции, сформировавшиеся за столетия, право нации определять свою судьбу, а также высшую цель обеспечения процветания каждого человека. Документ был принят с глубоким чувством исторической ответственности за будущее узбекского народа и основывался на нормах международного права, национальных и универсальных гуманистических ценностях и принципах демократии. Принятие этого документа в крайне сложных условиях начала 90-х годов прошлого века можно считать доказательством того, что узбекский народ, несмотря на все трудности, смог сделать смелые шаги к независимости, и что национальные интересы страны имеют первостепенное значение (Декларация независимости – торжество национальных интересов).

Отказ от наследия административно-командной системы и переход к построению основ демократическо-правового общества с социально ориентированной рыночной экономикой потребовали массовой мобилизации народа и решительных действий политического руководства страны. Ведь для независимых суверенных государств внутренняя и внешняя политика являются взаимосвязанными и взаимообусловленными составляющими организации социально-политической и государственной жизни (Нуриддинов, 2000: 27).

На начальном этапе формирования независимой Республики Узбекистан одной из главных задач ее развития стало провозглашение пути социально ориентированных рыночных отношений. В этой связи руководство страны разработало научно обоснованную, четкую и лаконичную программу экономических преобразований. Как показывает мировой опыт, результаты реформ и развитие страны в целом зависят от уровня эффективности внешней политики и внешнеэкономической деятельности, осуществляемой государством, и критериев ее проведения.

С первых дней независимости руководство Республики Узбекистан должно было решать крайне важные внешнеполитические вопросы и находить наиболее благоприятные пути для Узбекистана в сфере международных политико-экономических отношений. В частности, статья 13 Закона № 336-ХП «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан», принятого 31 августа 1991 года и действовавшего в качестве конституционного закона до 8 декабря 1992 года, отражала вопрос внешнеполитической деятельности и гласила, что «Республика Узбекистан устанавливает дипломатические, консульские, торговые и иные отношения с иностранными государствами, обменивается с ними полномочными представителями, заключает международные договоры и может стать членом международных

организаций» (Закон об основах государственной независимости Республики Узбекистан, 1991: 246). В свою очередь, следует отметить, что с первых лет развития независимой государственности главными целями внешней политики Узбекистана были укрепление независимости и суверенитета государства, защита национальных интересов, обеспечение безопасности и стабильности в регионе, формирование внешней политики, способствующей устойчивому развитию Узбекистана, и стабилизация международного авторитета государства (История международных отношений Республики Узбекистан: коллективная монография, 2017: 12).

В то же время, в этот крайне сложный и ответственный период в истории Узбекистана, перед руководством страны стояла важнейшая задача: прежде всего, создать благоприятные условия для решения сложных вопросов развития республики после кризиса, связанного с распадом бывшего Советского Союза, сохранить мир и стабильность в стране, а также определить направление подлинно свободной и независимой внешней политики, которая обеспечила бы активную и скорейшую интеграцию в систему мировых отношений (История узбекской дипломатии, 2019: 328).

Результаты. В после 1991 период, с целью проведения внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан в соответствие с путем самостоятельного развития, в короткие сроки была проведена полная реорганизация Министерства иностранных дел, создан Комитет по внешнеэкономическим связям, впоследствии Министерство внешнеэкономических связей, и ряд других государственных органов, а также создана система подготовки и переподготовки дипломатического персонала. В качестве отправной точки для такой работы, в соответствии с Законом «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан», в целях проведения независимой политики в сфере международных экономических отношений, обеспечения предоставления услуг внешнеэкономической деятельности и повышения ее эффективности, накопления валютных фондов республики и их использования по назначению, 7 сентября 1991 года был издан Указ Президента Республики Узбекистан № 244 «Об учреждении Национального банка внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан» (Указ Президента Республики Узбекистан № 244, 1991: 231). Для обеспечения выполнения этого указа в Ташкенте был вскоре создан Национальный банк внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан.

На следующем этапе, в целях дальнейшего развития и укрепления сотрудничества Республики Узбекистан с зарубежными странами, 20 сентября 1991 года было принято постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМҚ-239 «О мерах по улучшению деятельности Министерства иностранных дел Республики Узбекистан». В соответствии с данным постановлением на Министерство иностранных дел Республики Узбекистан была возложена задача дипломатико-правового обеспечения международных связей Республики (Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМҚ-239).

Также коллегии Министерства иностранных дел были поручены следующие задачи: в соответствии с Законом «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан» активизировать работу по установлению и развитию дипломатических, правовых, экономических, научно-культурных и иных связей с иностранными государствами; в месячный срок разработать и утвердить Положение о государственном протоколе Республики Узбекистан; в течение IV квартала того же (1991 г. – Р.С.) года проработать вопросы, связанные с выделением Республике мест в Министерстве иностранных дел СССР, а также в посольствах и генеральных консульствах СССР за рубежом для обеспечения дипломатического представительства Республики Узбекистан; разработать предложения по созданию республиканского учебного центра по подготовке дипломатических кадров и внести их на рассмотрение Кабинета Министров не позднее 1 декабря того же (1991 г. – Р.С.) года; до 1 января 1992 года согласовать с Министерством иностранных дел СССР и Информационным центром ООН в городе Москве вопрос о создании в городе Ташкенте

специализированной библиотеки ООН по проблемам международных отношений и международного права; оказывать министерствам и ведомствам, предприятиям, общественным и другим организациям методическую, консультативную и правовую помощь в разработке и реализации планов прямых экономических и научно-культурных связей с зарубежными партнёрами, а также в протокольном оформлении совместно проводимых мероприятий; в месячный срок, с учётом новых задач, разработать Положение о Министерстве иностранных дел Республики Узбекистан и внести его на рассмотрение Кабинета Министров (Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМҚ-239).

В продолжение курса на самостоятельное осуществление внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности Республики, а также в целях ведения единой внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан, обеспечения общегосударственных интересов на внешнем рынке, повышения эффективности экономического, технического и торгового сотрудничества с зарубежными странами, совершенствования управления в данной сфере и создания необходимых условий для эффективной деятельности участников внешнеэкономической деятельности на международной арене, 21 февраля 1992 года был издан Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-350 «О создании Министерства внешнеэкономических связей Республики Узбекистан» (Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-350, 1992: 202), а 26 марта 1992 года было принято постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМҚ-147 «Об организации деятельности Министерства внешнеэкономических связей Республики Узбекистан» (Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМҚ-147).

Согласно Указу Президента, в качестве основных задач и направлений деятельности Министерства внешнеэкономических связей были определены: формирование и реализация государственной внешнеэкономической политики на основе определения приоритетных для Республики направлений сотрудничества с зарубежными странами, а также разработка мер по стимулированию внешней торговли; государственное регулирование внешнеэкономической деятельности и контроль за соблюдением установленного порядка её осуществления участниками внешнеэкономической деятельности, действующими на территории Узбекистана; представление и защита внешнеэкономических интересов Республики как на территории страны, так и за её пределами; создание организационно-правовых и экономических условий для развития внешнеэкономических связей; активное вовлечение Узбекистана в мировые хозяйственные связи с целью удовлетворения потребностей народного хозяйства и населения Республики в продукции зарубежных стран; развитие комплекса инфраструктуры внешнеэкономических связей, включая создание информационных систем, обеспечение транспортно-экспедиторских услуг, выдачу сертификатов на экспортируемые и импортируемые товары; разработка предложений по наращиванию экспортного потенциала Республики; привлечение иностранных инвестиций в экономику Республики и обеспечение их эффективного использования, а также рациональное размещение республиканских средств за рубежом; защита интересов участников внешнеэкономической деятельности Узбекистана как на территории Республики, так и за рубежом, обеспечение согласованности действий в вопросах внешнеэкономических связей с государствами - участниками Содружества Независимых Государств, а также с другими зарубежными странами (Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМҚ-147)

В свою очередь, в постановлении Кабинета Министров, с дальнейшей конкретизацией задач Министерства внешнеэкономических связей, в частности, были определены следующие функции: разработка предложений по стратегическим вопросам развития внешнеэкономических связей Республики Узбекистан, а также проектов международных договоров; обеспечение ведения единой внешнеэкономической деятельности, осуществление государственного управления внешнеэкономической деятельностью на территории Республики, контроль за соблюдением министерствами, ведомствами, внешнеэкономическими организациями, предприятиями всех форм собственности интересов Узбекистана и

выполнением обязательств, вытекающих из международных договоров Республики Узбекистан; представление от имени Республики Узбекистан в сфере внешнеэкономической деятельности и защита государственных интересов, участие в работе международных экономических организаций и объединений, межправительственных комиссий по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству с иностранными государствами, а также координация деятельности соответствующих министерств и ведомств Республики в рамках указанного сотрудничества; взаимодействие с ведомствами государств - участников Содружества Независимых Государств при проведении согласованной политики в сфере внешнеэкономических связей; регистрация предприятий и организаций, расположенных на территории Республики, в качестве участников внешнеэкономических связей, аккредитация иностранных фирм, компаний и организаций; совместно с Национальным банком внешнеэкономической деятельности и Комитетом по определению перспектив развития Узбекистана - определение объёмов и направлений товарно-финансовых кредитов, порядка их обслуживания, а также крупных инвестиционных средств на основе принципов валютной самокупаемости, контроль за использованием кредитов; организация аудиторской службы для проверки деятельности совместных предприятий и других участников внешнеэкономических связей, проведение независимой экспертизы экспортно-импортных товаров, крупных внешнеэкономических проектов и программ, а также осуществление контроля за целевым и эффективным использованием иностранных инвестиций. Осуществление руководства деятельностью торговых представительств Республики Узбекистан за рубежом; организация проведения экспортно-импортных операций по номенклатуре товаров общереспубликанского значения, закреплённой за министерством, а также разработка предложений по совершенствованию структуры экспорта и импорта; организация подготовки кадров для внешнеэкономической деятельности в Республике и за рубежом, а также их стажировки; ведение коммерционно-информационной и рекламной деятельности, организация проведения международных и зарубежных выставок и ярмарок в Республике и за её пределами - были определены в качестве соответствующих направлений деятельности.

В целом, первый квартал 1992 года занимает важное место в этапе формирования внешней политики Республики Узбекистан на национальной основе. Именно в этот период Узбекистан стал членом авторитетных международных организаций, занимающихся укреплением мира и защитой прав человека в мире, - Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (февраль 1992 года) и Организации Объединённых Наций (2 марта 1992 года) (Новейшая история Узбекистана, 2018: 380). Итальянская Республика, являющаяся одним из основных объектов данной диссертационной темы, также признала независимость Узбекистана именно на этом этапе - 24 марта 1992 года (Жураев, Файзуллаев, 2009: 587).

Одним из важных мероприятий, осуществлённых на начальных этапах становления внешнеполитической деятельности независимого государства, стало также принятие мер по подготовке высококвалифицированных кадров в сфере мировой экономики, межгосударственных отношений и дипломатии. С учётом необходимости эффективного использования новых возможностей, возникших в результате вхождения Республики Узбекистан в международное сообщество, установления дипломатических, экономических, торговых и культурных связей с зарубежными странами, 23 сентября 1992 года был издан Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-474 «О создании Университета мировой экономики и дипломатии» (Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-474, 1992: 440), а 24 октября 1992 года было принято постановление Кабинета Министров № ВМК-491 «О мерах по организации деятельности Университета мировой экономики и дипломатии» (Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № ВМК-491).

В соответствии с Указом Президента на базе Института политологии и управления города Ташкента был создан Университет мировой экономики и дипломатии (Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1992: 440), а в качестве его основных задач были определены: подготовка высококвалифицированных специалистов в области мировой

экономики, межгосударственных отношений, дипломатии, права и международной журналистики; развитие и укрепление научных, культурных и иных практических связей с университетами зарубежных стран аналогичного профиля, заключение с ними долгосрочных договоров о сотрудничестве и взаимной помощи; сотрудничество с учебными заведениями, государственными, общественными и частными структурами, фирмами и банками других стран в целях подготовки высококвалифицированных кадров по указанным специальностям; обеспечение повышения квалификации студентов и сотрудников за рубежом; подготовка специалистов широкого профиля в сфере международных отношений на основе практических связей с посольствами, консульствами, другими представительствами и организациями иностранных государств, изучение и использование мирового опыта; широкое привлечение иностранных учёных, специалистов и деловых кругов с организацией на договорной основе различных школ, курсов, семинаров, методических и консультационных пунктов по профилю университета; создание, в том числе на договорной основе, научных центров, советов и лабораторий для проведения многосторонних исследований и разработок в области мировой экономики и бизнеса, межгосударственных отношений, дипломатии, международного права и журналистики (Жураев, Файзуллаев, 2009: 587).

Заключение. Наряду с вышеупомянутыми практическими мерами, принятие Конституции Республики Узбекистан от 8 декабря 1992 года имело большое значение для формирования основ внешнеполитической деятельности молодого независимого государства на национальном уровне и для определения направлений внешнеполитической, экономической и культурной деятельности (Газета «Слово народа», 1992: № 243). В частности, статья 17 Конституции гласит: «Республика Узбекистан является полноправным субъектом международных отношений. Ее внешняя политика основывается на принципах суверенного равенства государств, неприменения или угрозы применения силы, нерушимости границ, мирного урегулирования споров, невмешательства во внутренние дела других государств и других общепризнанных нормах международного права. Республика может в целях обеспечения высших интересов, благополучия и безопасности государства и народа заключать союзы, вступать в содружества и другие межгосударственные структуры, а также выходить из них» (Конституция Республики Узбекистан, 2018: 6), тем самым укрепляя правовые основы внешнеполитической стратегии, служащей экономическому и культурному развитию Узбекистана.

В результате мер, принятых в первые годы независимости, государственная независимость Республики Узбекистан была признана примерно 160 странами в короткий срок, то есть к 1993 году, и были установлены дипломатические отношения с 60 странами мира (Национальный архив Узбекистана, фонд М-7, опись 2, сборный том 26, лист 56). В то же время, до 1991 года в Республике Узбекистан не было посольств ни одного иностранного государства или представительств международных организаций. К 2008 году в Узбекистане было аккредитовано 86 иностранных посольств и торговых миссий, а также действовало 48 дипломатических миссий Узбекистана в зарубежных странах (Жураев, Файзуллаев, 2009: 581). Стоит отметить, что в последние годы эти показатели еще больше выросли. Благоприятное геополитическое положение Узбекистана, его всесторонняя, продуманная, независимая и последовательная внешняя политика, которая в первую очередь учитывает национальные интересы, обеспечили признание нашего государства мировым сообществом и рост его престижа на международной арене.

Литература

История узбекской дипломатии, 2019 — История узбекской дипломатии (от древних времен до наших дней). Том 6. Ташкент: Узбекистан, 2019. С. 6, 304, 328.

Рахимов, Абдимуминов, 2019 — Рахимов М.А., Абдимуминов О.Б. Установление и развитие отношений между Узбекистаном и ООН в первые годы независимости // История достижения Узбекистаном независимости: социально-политические, экономические и культурные факторы в 1980–1990-х годах: научный сборник / ред. М. Рахимов, О. Абдимуминов. Ташкент: «ТУРОН-ИКБОЛ», 2019. С. 299.

- Джуроев, Файзуллаев, 2009 — Джуроев Н., Файзуллаев Т. История независимого Узбекистана. Ташкент, 2009. С. 581, 587.
- Декларация независимости Узбекской ССР, 1990 — Декларация независимости Узбекской ССР. URL: <https://www.lex.uz/acts/185391> (дата обращения: 17.02.2026).
- Декларация независимости – торжество национальных интересов, 1990 — URL: <https://isrs.uz/uz/maqolalar/mustakillik-deklaraciya-millij-manfaatlar-tantanasi> (дата обращения: 17.02.2026).
- Нуриддинов, 2000 — Нуриддинов Е. Внешнеэкономическая деятельность Республики Узбекистан // История Узбекистана. 2000. № 4. С. 27.
- Закон об основах государственной независимости Республики Узбекистан, 1991 — Вестник Верховного Совета Республики Узбекистан. Ташкент, 1991. № 11. Ст. 246. URL: <https://lex.uz/acts/127899> (дата обращения: 17.02.2026).
- История международных отношений Республики Узбекистан, 2017 — История международных отношений Республики Узбекистан: коллективная монография / ред. Р. Фармонова. Ташкент: УМЕД, 2017. С. 12.
- Указ Президента Республики Узбекистан № 244, 1991 — «О создании Национального банка внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан» // Вестник Верховного Совета Республики Узбекистан. № 11. Ст. 231. URL: <https://www.lex.uz/en/docs/188592> (дата обращения: 17.02.2026).
- Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № VMQ-239, 1991 — «О мерах по улучшению деятельности Министерства иностранных дел Республики Узбекистан» // URL: <https://lex.uz/docs/1024801> (дата обращения: 17.02.2026).
- Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-350, 1992 — «О создании Министерства внешнеэкономических связей Республики Узбекистан» // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан. № 4. Ст. 202.
- Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № VMQ-147, 1992 — «Об организации деятельности министерств внешнеэкономических связей Республики Узбекистан» // URL: <https://lex.uz/docs/404863> (дата обращения: 17.02.2026).
- Новейшая история Узбекистана, 2018 — Новейшая история Узбекистана: учебник / ред. д.и.н., проф. М.А. Рахимова. Ташкент: «Искры литературы», 2018. С. 380.
- Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-474, 1992 — «О создании Университета экономики, экономики и дипломатии» // Вестник Верховной Рады Республики Узбекистан. № 11. Ст. 440.
- Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № VMQ-491, 1992 — «О мерах по организации деятельности Университета мировой экономики и дипломатии» // URL: <https://lex.uz/docs/508090> (дата обращения: 17.02.2026).
- Газета «Слово народа», 1992 — Газета "Слово народа", 15 декабря 1992 г., № 243 (494).
- Конституционная Республика Узбекистан, 2018 — Ташкент: Узбекистан, 2018. С. 6.

References

- Constitutional Republic of Uzbekistan, 2018 — Constitutional Republic of Uzbekistan. Tashkent: Uzbekistan, 2018. P. 6. (In Russ.).
- Declaration of Independence – Triumph of National Interests, 1990 — Declaration of Independence – Triumph of National Interests. URL: <https://isrs.uz/uz/maqolalar/mustakillik-deklaraciya-millij-manfaatlar-tantanasi> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).
- Declaration of Independence of the Uzbek SSR, 1990 — Declaration of Independence of the Uzbek SSR. URL: <https://www.lex.uz/acts/185391> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).
- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № 244, 1991 — Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. 244 "On the Establishment of the National Bank for Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan" // Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan, 1991. No. 11. Article 231. URL: <https://www.lex.uz/en/docs/188592> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).
- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № PF-350, 1992 — Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-350 "On the Establishment of the Ministry of Foreign Economic Relations of the Republic of Uzbekistan" // Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan, 1992. No. 4. Article 202. (In Russ.).
- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № PF-474, 1992 — Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-474 "On the Establishment of the University of Economics, Economy, and Diplomacy" // Bulletin of the Verkhovna Rada of the Republic of Uzbekistan, 1992. No. 11. P. 440. (In Russ.).
- History of International Relations of the Republic of Uzbekistan, 2017 — History of International Relations of the Republic of Uzbekistan: A Collective Monograph / Ed. R. Farmanova. Tashkent: UMED, 2017. P. 12.
- History of Uzbek Diplomacy, 2019 — History of Uzbek Diplomacy (from Ancient Times to the Present Day). Vol. 6. Tashkent: Uzbekistan, 2019. P. 6, 304, 328.
- Juraev, 2009 — Juraev N., Fayzullaev T. History of Independent Uzbekistan. Tashkent, 2009. P. 581, 587.
- Law on the Fundamentals of State Independence of the Republic of Uzbekistan, 1991 — Law on the Fundamentals of State Independence of the Republic of Uzbekistan // Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 1991. No. 11. Article 246. URL: <https://lex.uz/acts/127899> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).
- Modern History of Uzbekistan, 2018 — Modern History of Uzbekistan: Textbook / Ed. Doctor of Historical Sciences, Prof. M.A. Rakhimov. Tashkent: Iskra literature, 2018. P. 380.

National Archives of Uzbekistan, 1992 — National Archives of Uzbekistan, collection M-7, inventory 2, collection volume 26, inventory 56. (In Russ.).

Nuriddinov, 2000 — Nuriddinov E. Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan // History of Uzbekistan. 2000. No. 4. P. 27.

Rakhimov, 2019 — Rakhimov M.A., Abdimuminov O.B. The Establishment and Development of Relations between Uzbekistan and the UN in the Early Years of Independence // History of Uzbekistan's Independence: Sociopolitical, Economic, and Cultural Factors in the 1980s–1990s: Research Collection / Editors: M. Rakhimov, O. Abdimuminov. Tashkent: TURON-IKBOL, 2019. P. 299.

Resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan № VMQ-239, 1991 — Resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan No. VMQ-239 "On Measures to Improve the Activities of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan". URL: <https://lex.uz/docs/1024801> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).

Resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan № VMQ-147, 1992 — Resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan No. VMQ-147 "On the Organization of the Activities of the Ministries of Foreign Economic Relations of the Republic of Uzbekistan". URL: <https://lex.uz/docs/404863> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).

Resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan № VMQ-491, 1992 — Resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan No. VMQ-491 "On Measures to Organize the Activities of the University of World Economy and Diplomacy". URL: <https://lex.uz/docs/508090> (date of access: 17.02.2026). (In Russ.).

Published in the Republic of Kazakhstan

Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 1, pp. 113-124, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_113-124

THE PROBLEM OF TEACHING THE NATIONAL IDEA OF THE EARLY 20TH CENTURY IN MODERN RUSSIAN HISTORY (BASED ON THE RESEARCH OF ACADEMICIAN K. NURPEIS)

Aigul M. Smanova

Kazakh National Women's Teacher Training University

(Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of historical sciences, Associate professor

<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2025

© Smanova A.M, 2026

Abstract. *Introduction.* According to the scientific research of academician Kenes Nurpeis, the article examines the struggle and national ideas of representatives of the Kazakh intelligentsia of the early 20th century for the creation of an autonomous state, and their teachings in modern national history. *The purpose of the study* is to show the importance of the scientific works of the scientist Kenes Nurpeyisuly, who deeply studied the main national ideology of the «Alash» movement, the political program of the movement, the struggle and role of its leaders on the path to national independence, in the teaching of national history. *Results.* There are enough «blank spots» in our history, suppressed by ideology, repressed, and then hidden under the sign of «secrecy» when the Soviet government ruled. One of the most important of them is, of course, the «Alash Orda». The goal is to awaken the political and national self-consciousness of the Kazakh people: «Wake up, Kazakh!», the scientific research of Kenes Nurpeisovich, who was one of the first to study the struggle for independence of our national intelligentsia, recognized in the country as the «Alash movement», was discussed. The issue of the revival and rewriting of our history after our country gained independence and its teaching in national history was differentiated. *Conclusions.* The history and principles of political movements, political parties of the early twentieth century are an important issue both for our nation and for our national history, as well as for our nationality and even the future of our nation. That is why academician Kenes Nurpeyisuly Nurpeys occupies a special place, having scientifically comprehensively studied the works of intellectuals who laid the foundations of the national idea, Kazakh history, Kazakh science for the future of the nation, who made a great contribution to the formation of national consciousness.

Keywords: Alash movement, academician Kenes Nurpeis, scientific heritage, national history, historical knowledge, struggle for independence

For citation: Smanova A.M. The problem of teaching the national idea of the early 20th century in modern Russian history (based on the research of academician K. Nurpeis) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 113-124. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_113-124

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ТАРИХТА ОҚЫТЫЛУ МӘСЕЛЕСІ (АКАДЕМИК К. НҮРПЕЙІСТІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ МЫСАЛЫНДА)

Сманова Айгуль Молдалиевна

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми зерттеулері бойынша, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялы қауым өкілдерінің автономиялы мемлекет құру жолындағы күресі мен ұлттық идеяларының қазіргі ұлттық тарихта оқытылу мәселесі туралы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты* – Алаш қозғалысының негізгі ұлттық идеологиясын, қозғалысының саяси бағдарламасын, қайраткерлерінің ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі мен рөлін терең зерттеген ғалым Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбектерінің ұлттық тарихты оқытудағы маңыздылығын көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Тарихи таным әдістемесі құрылымының элементтерін сипаттайтын академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұраларындағы ақиқатқа ұмтылу, проблеманы шешу, мақсат қою, объективтілік, эмпиризм, тарихи-теоретизм, жаңашылдық әдістерін қолдану мақаламыздың әдіснамалық негізін құрайды. *Нәтижелер.* Кеңестер билік құрған тұста идеологиямен тұншықтырылып, қуғын-сүргінге ұшыраған, одан қала берді «күпия» белгімен жасырып тастаған тарихымыздың «ақтаңдақ» беттері жетерлік. Солардың ішіндегі маңыздыларының бірі, әрине ол – зиялы қауым өкілдері. Қазақ халқының саяси және ұлттық санасын оятуды мақсат етіп қойған, «Оян қазақ!» деп ұрандатқан, елімізде «Алаш қозғалысы» деп танылған ұлттық интеллигенттеріміздің тәуелсіздік жолындағы күрескерлігін алғашқылардың бірі болып зерттеген Кеңес Нұрпейісұлының «Алаш һәм Алашорда» монографиясы басшылыққа алынды. Еліміз тәуелсіздігін алғалғаннан кейінгі тарихымыздың қайта жаңғыруы мен қайта жазылуы және оның ұлттық тарихта оқытылу мәселесі сараланды. *Қорытынды.* XX ғасырдың басындағы саяси қозғалыстардың, саяси партиялардың тарихы мен ұстанымдары ұлтымыз үшін де, ұлттық тарихымыз үшін де, ұлтжандылығымыз, тіпті ұлтымыздың болашағы үшін де маңызды мәселе. Сондықтан ұлттық идеяның, қазақ тарихының, қала берді қазақ ғылымының іргетасын қалаған зиялы қауым өкілдерінің ұлт болашағы үшін атқарған жұмыстарын ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеген, ұлттық сананы қалыптастыруға зор үлесін қосқан академик Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейістің орны ерекше.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, академик Кеңес Нұрпейіс, ғылыми мұра, ұлттық тарих, ұлттық таным, тәуелсіздік жолындағы күрес.

Дәйексөз үшін: Сманова А.М. XX ғ. басындағы ұлттық идеяның қазіргі отандық тарихта оқытылу мәселесі (академик К. Нұрпейістің зерттеулері мысалында) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 113-124 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_113-124

ПРОБЛЕМА ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ НАЧАЛА XX В. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ (НА ПРИМЕРЕ ИССЛЕДОВАНИЙ АКАДЕМИКА К.НУРПЕЙСА)

Сманова Айгуль Молдалиевна

Казахский национальный женский педагогический университет
(д-114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республики Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

Аннотация. *Введение.* По данным научных исследований академика Кенеса Нурпейса, в статье рассматриваются борьба и национальные идеи представителей казахской интеллигенции начала XX века за создание автономного государства, и их учение в современной отечественной истории. Цель исследования – показать значение научных трудов учёного Кенеса Нурпейсулы, глубоко изучившего основную национальную идеологию движения Алаш, политическую программу движения, борьбу и роль его деятелей на пути национальной независимости, в преподавании национальной истории. Результаты. Достаточно «белых пятен» нашей истории, подавленных идеологией, репрессированных, а затем скрывавшихся под знаком «секретности», когда правило советское правительство. Одна из самых важных из них – это, конечно же, «алашордынцы». *Цель* пробудить политическое и национальное самосознание казахского народа: «Оян казак!» («Проснись, казак!» – авт.), были обсуждены научные исследования Кенеса Нурпейсовича, который одним из первых исследовал борьбу за независимость нашей национальной интеллигенции, признанной в стране «движением Алаш». Дифференцирован вопрос возрождения и переписывания нашей истории после обретения нашей страной независимости и ее преподавания в отечественной истории. *Выводы.* История и принципы политических движений, политических партий начала двадцатого века являются важным вопросом как для нашей нации, так и для нашей национальной истории, а также для нашей национальности и даже будущего нашей нации. Именно поэтому особое место занимает академик Кенес Нурпейсулы Нурпейс, научно всесторонне изучив труды интеллектуалов, заложивших основы национальной идеи, казахской истории, казахской науки для будущего нации, внесших большой вклад в формирование национального сознания.

Ключевые слова: движение Алаш, академик Кенес Нурпейс, научное наследие, отечественная история, историческое познание, борьба за независимость

Для цитирования: Сманова А.М. Проблема преподавания национальной идеи начала XX в. в современной отечественной истории (на примере исследований академика К. Нурпейса) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. С. 113-124. (На Каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_113-124

Кіріспе. Тарих дегеніміз, әрине ол халықтың жадын жаңғыртып, өткенін, бүгінін және болашағын байланыстыратын ғылым саласы екені бәрімізге аян. Ал «ұлттық идеяны насихаттай отырып» тарихи білім беру – ұлттың ұлт болып қалыптасуын, тұтастығын, ұлттық таным идеясының құндылықтарын, отаншылдық рухани болмысты нақты жеткізе біледі. Сондықтан өскелең ұрпақтың бойында ұлттық құндылыққа деген адамгершілік қасиеттердің сақталуын, еліне деген патриоттық рухта тәрбиелеу мақсатында да тап осы тарих маңызды құрал болып табылады. Жасыратыны жоқ, ғасырлар бойы отаршылдықтың, қала берді кеңестік идеологияның құрбаны болған, тәуелсіздігін кеш алған еліміз үшін тарихи сананы қайта жаңғыртып, ұлттық идеямызды ұлықтай түсуіміз керек. Тарихты зерделеу арқылы жас ұрпақ халқымыздың басынан өткен қиындықтарды түсініп, ұлттық құндылықтарды бойына

сіңіріп, жауапкершілікті сезініп, елі мен жерін қорғауға деген сезімді нығайтады десекартық емес.

Тап осы тарих саласының, дәлірек айтқанда ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының аса маңызды мәселелерін зерттеуге сүбелі үлес қосып, ұлттық тарих саласындағы іргелі зерттеулерге белсене қатысқан көрнекті тарихшы Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы мысалында ұлттық идеялардың ұлт тарихында қалай зерделенгенін түсіндіру. Мәселен, Кеңес Нұрпейістің өзі ғылыми ізденісін үзбей жалғастырып, үлкен нәтижелерге қол жеткізген ғалым. Көптеген монографиялар мен мектеп оқушыларына арнап орасан зор оқулықтар шығарған академик Кеңес Нұрпейісұлы жалпы тарихнамалық мәселелермен қатар, еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихын, ұлттық-мемлекеттік құрылысты, ХХ ғасырдағы Қазақстанның саяси және қоғамдық өмірінің өзекті мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалым болып табылады.

Тәуелсіздік тізгінін қолымызға алған аз ғана уақыт ішінде елдің өткен тарихына үңіліп, ақдандықтардың ақиқатын анықтау мәселесі мемлекеттік деңгейдегі маңызды міндеттердің қасында тұрды. Ғалым үшін бұл жаңа жағдай ғылыми белсенділігін арттырып, қаламынан көптеген құнды еңбектердің тууына себепші болды. Жалпы, ғылыми зерттеулерде Кеңес Нұрпейіс айқындаған негізгі бағыттар: ұлт-азаттық қозғалысының тарихын, 1917 жылғы Қос революцияны, азаматтық соғысты, Қазақстанның аграрлық мәселелерін, сонымен бірге ХХ ғасырдағы саяси қуғын сүргін тарихын жанжақты зерттеуге көпкөңіл бөлді. Отандық тарихының әркезеңдеріндегі қоғамдық-саяси өмірдің мәселелері де назарынан тыс қалған жоқ. Осы мәселелер төңірегінде Кеңес Нұрпейіс 400-ден астам ғылыми еңбектер жазып қалдырған, оның ішінде 20 дан астам монография, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер жазды.

Академик Кеңес Нұрпейіс – ірі ғалым болумен қатар, ірі ағартушы-педагог. Ол тарих ғылымының жоғары маманданған бірнеше буынын тәрбиелеуге үлкен үлес қосты. Ғалым осы салада өзіндік мектебін қалыптастырып, ел тарихы бойынша оннан астам ғылым докторлары мен қырықтан астам ғылым кандидаттарына жол көрсетіп, ғылым жолына түсірді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ұлттық тарихымыздың ең күрделі де түйінді нысаны болған – ХХ ғ. бірінші жартысындағы еліміздегі саяси және рухани мәселелердің айрықша кезеңі белгілі деңгейде зерттелген, зерттеліп те жүр. Ал біз концептуалды тұрғыдан алғанда, ХХ ғасырдың басындағы ұлттық идеяның қазіргі тарихта оқытылу мәселесі қалай жүргізіліп жатқанын Кеңес Нұрпейіс зерттеулері мысалында қарастырып отырмыз. Дегенмен де, ғылыми зерттеу бағыттарын алдыңғы қатарға шығарып отырған тарихи үдерістердің себеп-салдарын, қарым-қатынастары мен өзіндік байланыстарын, заңдылықтары мен ерекшеліктерін тағы да нақтылай түсу барысында теориялық-әдіснамалық тәсілдерді қолданып, жаңашылдық әдістерін игеруді қажет етеді. Сондықтан, мақаламызда кеңестік кезеңдегі одақтық көлемде «талқыланған» пленумдардың құжаттық материалдары тәуелсіздіктен кейінгі Кеңес Нұрпейіс еңбектерімен салыстыра қарастырылды. Атап айтқанда, «РКП (б)-ның V жалпықазақ конференциясы», «1930 жылғы 17–21 желтоқсандағы Бүкілодақтық коммунистік (б) партиясы мен Бүкілодақтық коммунистік (б) Орталық Комитеті мен Орталық бақылау комиссиясының бірлескен пленумының қорытындылары», «13-шақырылымдағы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің 3 сессиясындағы Қазақ КСР Орталық Атқару Комитетінің есебінің материалдары», «Ауылдар мен деревнялардағы партия жұмысының есебі туралы материалдар», «Қазақстан Коммунистік партиясы съездері, конференциялар мен пленумдардың қаулылары мен шешімдері (192–1937 жж.)» сияқты құжаттық материалдардың кейбір аспектілері пайдаланылды.

Академик Кеңес Нұрпейістің «Алаш һәм Алашорда» кітабы баспадан жарияланбас бұрын, ғалым Алашорда үкіметінің тарихы және оның қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы қоғамдық-саяси қызметтері туралы халықаралық деңгейдегі теориялық-тәжірибелік конференциялар мен симпозиумдарда баяндамалар жасап, жоғары оқу орындарында «шебер сыныптар» өткізіп, «Алаш» мәселесіне қатысты деректі қойылымда кеңесші де болған. Осылайша, академиктің «Алаш һәм алашорда» кітабының тұсауы кесіліп,

жарықа шығуы алдын ала қоғамдық талқылаулардан өтті. Алаш қозғалысын зерттеуге кеңес заманында ресми түрде тыйым салынды және тарихтың «ақтаңдақ» беттерінің бірі болып саналды.

Алаш қозғалысын зерттеуге кеңестік кезеңде ресми түрде тыйым салынды және тарихтың «ақтаңдақ» беттерінің бірі болып саналды. Академик Кеңес Нұрпейстің «Алаш һәм Алашорда» монографиясында «Алаш» 1913 ж. бастап жалпыұлттық биресми газет ретінде, 1917 ж. «Қазақ» газетінде жарияланған дереккөздерде «Алаш» партиясының құрамдас бөлігі ретінде, сонымен бірге ұлт зиялы қауым өкілдерінің идеялары, сол кезде жүргізген саясаттары мен ұстанымдарына байланысты дерек ретінде «Жас Азамат», «Бірлік Туы», «Сарыарқа», «Ұлы Түркістан», «Жас Түркістан», «Еңбекшіл қазақ», «Үш жүз» газеттері мен журналдарының материалдары бір бірімен салыстыра отырып зерттелген.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының даму үдерісі барысында қалыптасқан қағидаттар мен академик Кеңес Нұрпейіс зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелерді, жаңаша ойлаудың тұжырымдамасы ретінде қарастыру басшылыққа алынды. Қазіргі кезде ұлттық тарихымызды зерттеу әдіснамасы жақсы даму жолына түсіп келеді, кеңестік замандағы сияқты идеологияға ғана бағынатын, қатып қалған теориялық-әдіснамалық жүйеден әлдеқашан арылып, әр өңірлерде, тіпті әр оқу орындарында өзіндік тарихи мектептер қалыптасты десек артық емес. Ал біздің қарастырып отырған мәселеміз үшін Кеңес Нұрпейстің ғылыми-зерттеулеріндегі ұлттық зиялы қауым өкілдерінің тәуелсіздік жолындағы күрескерлігі мен ұлттық идеяларына қатысты тұжырымдамалық пікірлерінің нәтижесі маңызды. Сондықтан әдіснамалық бағытымыз кеңестік және отандық мектептердің ой-тұжырымдарын сыни тұрғыдан талдай отырып, салыстыру әдісі арқылы қандайда бір нәтижеге қол жеткізу. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы оқиғаларды жаңаша жариялаған ұлтымыздың интеллигенттері, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов Мұхамеджан Тынышпаев, Сералы Лапин, Мағжан Жұмабаев және т.б. еңбектеріндегі тарихи таным мен ұлттық ұстанымдардың орны ерекше. Кеңестер кезінде «халық жауына» айналған бұл ұлтжандыларымыздың ендігі кезекте жеке адамның өмірін бағалайтын, тарихи таным мен ұлттық сананы, елінің тәуелсіздігін жоғары бағалайтын құндылықтар жүйесі тұрғысында қарастыру басшылыққа алынды.

Талқылау. Ұлт тарихымыздың іргесін жаңалап, тарихи таным мен ұлттық сананы қайта жаңғыртуда алдымызға қойған ең маңызды нысанының бірі, әрине ол «Алаш қозғалысының» тарихы. ҚР Президенті Қ-Ж. Тоқаевтың «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Тәуелсіздік мерейтойы аясында біз осындай біртуар тұлғаларды есте сақтап, олардың мұраларын жастарымызға және бүкіл әлемге көрсетуіміз керек. Сонымен қатар, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың жұмыстарын да қолдау және бағалау қажет. Алаш арыстандарының асыл мұрасын дамыту жалға беруі тиіс», – деген болатын (Тоқаев, 2021: 1).

ХХ ғ. соңында елімізде қоғамдық-саяси, мәдени-рухани салалары бойынша болып жатқан өзгерістер Отандық тарих ғылымында үлкен бетбұрыс кезеңіне жол салды. Ол кезде ХХ ғ. басындағы «Алаш» партиясы мен «Алашорда» тарихы қолға алынып, белсенді зерттеле бастайды. Ал осы бастаманың көшбасшыларының бірі – тарих ғылымдарының докторы, профессор Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс болатын. Ғалым жинақтаған деректеріне кең көлемді талдау жүргізіп, ой-тұжырымдарын «Алаш һәм Алашорда» монографиясында жариялады. Ал әріптестері болса, Кеңес Нұрпейіске «Алаш ұлт-азаттық қозғалысының және «Алашорда» автономиясының тарихын зерттеумен айналысатын «Алаштану» ғылыми мектебінің негізін қалаушылардың бірі деп бағасын берген болатын. Монографияда «қозғалыстың» жетекші қайраткерлері – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Тынышпаев, Халел Досмұхамедов, Жаханша Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Сералы Лапин және т.б. сияқты ұлт зиялы қауым өкілдерінің шығармалары мен атқарған қызметтеріне қатысты құжаттар ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архиві құжаттары негізінде талданған.

XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларымыздың тәуелсіздік жолындағы күрескерлігі мен ұлттық идеялары еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жан-жақты зерттеле бастады. Архив қойнауында «күпия» болып жатқан құжаттар айналымға шығып, ғалымдар арасында талқылана бастады. Осылайша, «тыйым салынған» тақырыптардың қыр-сыры ашылып, қайта саралау мүмкіндігі пайда болды. Бұл туралы академик М.Қ. Қозыбаевтың: «...егерде біз тарих ғылымының алдында тұрған міндеттерді бетбұрыс кезеңі талаптары тұрғысынан ажырататын болсақ, онда тарихшылардың өз халқы алдындағы борышы маңызды екені белгілі болады. ... тарих ғылымы субъективизмнің тоқырау идеологиясымен, сосын ...психологиялық шырғада болып келді. ..бұл тұжырымды мен тарихшылардың талай ұрпағын ақтау үшін келтіріп отырғаным жоқ», – деп (Қозыбаев, 1992: 45) айтқан тұжырымы осының дәлелді айғағы деп түсінеміз. Ғалым «Ақтандақтар ақиқатында» «Алаш» партиясының бағдарламасы мен бүкілқазақтық ІІ-ші съездің құжаттық материалдарын талдай келе, кеңес дәуірінде бұл партияны «ұлтшыл саяси ұйым» деп кінәлаудың қаншалықты негізсіз екендігі баса айтылды (Қозыбаев, 1992: 272). Мәселен, осы тұжырымымен Ә. Тәкенов, Кеңес Нұрпейіс, Мәмбет Қойгелдиев сияқты ғалымдарымыз да келісіп, қазақ зиялылары мен «Алаш» партиясының Ақпан төңкерісіне дейінгі тарихын шатастыруға болмайды, қазақ зиялылары негізінен ағарту мәселелерімен айналысып, Ресей үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шықты деген қорытынды жасайды. Академик К.Н. Нұрпейіс: «әртүрлі әлеуметтік ортадағы қазақ зиялылары саяси күрес сахнасына шыққан либералды демократиялық партиялар ментоптар жағына шықты, сонымен қатар, олар қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде пайда болған Ресей мұсылмандарының саяси қызметінде тікелей араласты», – деп (Нұрпейісов, 1992: 256) орынды тұжырымын айтқан болатын. Сонымен бірге, ғалым кейбір зерттеушілердің «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» кадет партиясының филиалы ретінде бағалауын орынсыз деп санайды, «Алаш» партиясының жетекші қайраткерлері қазақстандық кадет бөлімшесін құруға тырыспағанын, бірақ кадет үлгісіндегі ұлттық саяси партия құруға ниетті екенін түсіндірді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамдық-саяси қызметке, яғни тілге, елге, тарихқа, болмыс пен бостандыққа ұмтылған қазақ зиялыларының мұрасы зерттеле бастады. Бұл туралы М.Қ. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» (Қойгелдиев, 2008: 480) құжаттар жинағы, Т. Омарбековтың «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» (Омарбеков, 2008: 404) көмекші оқу құралын, Д.А. Аманжолованың «Алаш исторический смысл демократического выбора» (Аманжолова, 2013: 400) монографиясын, Д. Махаттың «Қазақ зиялыларының қасіреті» атты (Махат, 2001: 304) сөздігін, Х.М. Әбжанов пен Ә. Әлпейісовтің «Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы» (Әбжанов, Әлпейісов, 1992: 125) ғылыми зерттеулерін, М. Құл-Мұхаммедтің «Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы» (Құл-Мұхаммед, 1998: 360) және т.б. зерттеулер ғасырлар тоғысында қазақ зиялы қауым өкілдерінің күрескерлік қызметі мен ұлттық көзқарасымыздың қалыптасуына байланысты жасаған идеялары қарастырылған.

XX ғасырдың соңғы ширегінде В.К. Григорьевтің «Кадеттер жолын ұстаған партия» (Григорьев, 1990: 62–69), К.Н. Нұрпейістің «Саяси партия болып санала ма?» (Нұрпейісов, 1990: 69–75) және Т. Кәкішевтің «Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы» (Кәкішев, 1990: 75–83) деп аталатын мақалалары «Қазақстан коммунисті» журналында арнайы «Алаштың ақиқатын кім айтады» деген тақырыппен мақалалар жинағы жарық көрді, онда мақала авторлары осы тақырыпта «Алаш» партиясының құрылуын талдап, оның көшбасшылары мен Қазақ қауымдастығындағы әлеуметтік жағдайына ерекше назар аударады. Осылайша, Нұрпейіс Кеңесі «Алаш» партиясының жарғысын, бағдарламасын және ресми құрылымдарын талдады.

Ал енді мақаламыздың тақырыбына нақтырақ тоқталар болсақ, XX ғасырдың басындағы ұлттық идеяның қазіргі ұлттық тарихта оқытылу мәселесі алдымен «Алаш қозғалысының» көшбасшылары кімдер болғанын, олардың алдына қойған мақсаттарын, ең бастысы ұлттық идеялары басшылыққа алынғанын, мәселен, қозғалыстың көсемдеріне «буржуазияшыл ұлтшылдар», «буржуазиялық-либералдар», «ұлтшылдар» деп айдар тағылуының себеп-

салдарын аша отырып, олардың қоғам дамуындағы саяси қызметтерінің бағытын айшықтау. Бұл тұрғыдан алғанда академик Кеңес Нұрпейстің ғылыми зерттеулеріндегі «Алаш» пен «Алашорда» тарихының неше түрлі аспектілеріндегі жекелеген тұлғаларға, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов Мұхамеджан Тынышпаев, СералыЛапин, Мағжан Жұмабаев, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермековжәне т.б. көптеген қайраткерлеріміздің өмірі мен атқарған қызметінің белгісіз беттерін ашып түсіндіру. XX ғасырдың бірінші жартысында «ұлттым» деп ұрандатқан, ұлттық идеяны басшылыққа алып, күрескерлік жолды таңдаған ұлт зиялыларының басшылыққа ала отырып, «Алаш қозғалысының» әлеуметтік табиғатын танып-білу мақсатында, оның қоғамдық-саяси бағдарын зерделеу.

Нәтижелер. Ұлттық тарихымыздың кеңестік дәуірі көптеген оқиғаларға толы кезеңнің бірі болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңы Ресей жерінде Ақпан және Қазан революцияларына ұласып, нәтижесінде жетпіс жылдан астам уақытқа созылған кеңестік қатаң идеологияның қысымына ұласты. Ал қазақ Даласының арыстары осы қатаң идеологиядан азат болуға ұмтылудың дара жолын салып, негізін қалады десек артық емес. Әрине, біз мұны ойдан шығарып тұрған жоқпыз, еліміз тәуелсіздігін алған жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде студент болып жүрген кезімізде Кеңес Нұрпейстің «Алаш һәм Алашорда», Манаш Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты», Мәмбет Қойгелдиев пен Талас Омарбековтың «Тарих тағылымы не дейді?» сияқты зерттеулерді алғаш оқығандардың қатарында болдық (авт.). Осы өтпелі кезеңде біз марксизм-ленинизм ілімі негізінде қалыптасқан, ал тарихты идеялогиялық саясатқа айналдырған кеңестік жүйеден арыла бастаған отандық тарихымыздың толығымен өзгеріске ұшырап жатқан кезінің куәсі болдық.

XX ғасырдағы орын алған оқиғалардың тарихи бағыттарын Элвин Тоффлердің (Alvin Toffler, 1980: 544) сөзімен айтқанда «...ескі қоғам жаңасымен ауыстырылып, «ақпараттық» немесе «постиндустриалы» қоғам, яғни стратегиялық жоспарларын өзгерту мүмкіндігі туралы ескертсе, Збигнев Бжезинский (Zbigniew Brzezinski, 1971: 308) «мәдени, психологиялық, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан технология мен электроника, әсіресе компьютерлер мен коммуникациялар саласында дамыған «технотрондық» қоғам туралы. Ал Юрген Хабермас (Хабермас, 2003: 416) теориясындағы орталық ұғым «коммуникативті әрекетке» жету және оның мақсаты белгілі бір жағдайда бірлескен нәтижеге жетуге еркін келісімі, Сэмюэль Хантингтонның (Хантингтон, 2022: 640) «өркениеттер-тартысты» бүтінгі күннің саяси шындығын қайта қарастырып, бүкіл өркениеттің жаһандық дамуының болжамын жасауы біздің зерттеуіміздің теориялық-әдіснамалық негізінің бастауы болмақ.

Ресейдегі 1905-1907 жж. бірінші орыс революциясының, Еуропада басталған 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыстың, 1916 жылғы еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстың, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясының, 1917 жылғы Қазан социалистік революциясының, қала берді интервенция, «ақтар ісі», «Азамат соғысының» нәтижелері қазақ Даласының, нақтырақ айтқанда Қазақстанның қоғамдық-саяси даму бағытын айқындап берген болатын. Осыкезде «шоқ жұлдыздай» жарқ етіп көрінген тағы бір оқиға Алаш һәм Алашорда туы астында еліміздің бірлігін нығайту мен автономиялы мемлекет құру жолындағы «алашордашы» зиялыларымыздың күрескерлік идеялары еді.

Кеңес үкіметі әбден «атқа мініп» тізгінді өз қолына алғаннан кейін, авторитарлық биліктің күшеюімен шынтуайттық тарихи оқиғалар бұрмаланып, тарихи зерттеулер үлкен дағдарысқа ұшырады. Бұл біздің «алаштықтарымызды» да айналып өткен жоқ. Елім-жерім деп күрескен интеллигенттеріміздің ұлттық ұстанымдарына Кеңестік диктат қарсы шығып, «буржуазияшыл-ұлтшылдық идеологияға» қарсы күрес деп жариялады. Төңкеріске дейінгі (Қазан революциясы – авт.) «Алаш қозғалысының» «революциялық рөлі», кеңестер билікке келгеннен кейін «контрреволюциялық» болып қайта «жаңғырып», қарсыластықтың қағидатына айналды. Кеңестік марксизм-ленинизм идеологтары «Алаш қозғалысының» тарихын «контрреволюцияның мәнін ашып көрсету, оның қазақ қоғамындағы жиіркенішті де

жексұрын рөлін жою» деп жаза бастады. Ал 1935 ж. С.Х. Брайнин мен Ш.Ш. Шафиرونның «Очерки по истории Алаш-Орды» (Брайнин, Шафиро, 1935: 152) атты зерттеулері жарияланып, қазақ Даласындағы болып жатқан «Алаш қозғалысын», 1916 ж. көтерілісті, Алаш интеллигенттері және олардың «ұлтшыл контрреволюциялық үкіметінің» тарихы туралы таптық көзқарасқа негіздеп көрсетті. Осы кезеңнен бастап 1991 жылға дейін ұлттық тарихымыз ғана емес, бүкіл кеңестік тарих ғылымының бастаулары мен ұстанымдары, нәтижелері мен қорытындылары деректердің молдығына қарамастан, ғылыми ойлаудың идеологиялық тоқырауының құрбанына айналды. Тек еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Алаш һәм Алашорда туы астындағы зиялыларымыздың күрескерлік тарихының жаңа кезеңі басталды. «Алаш қозғалысын» зерттеу жаңа ойдың жандануына ықпал етті, ал жаңа деректер қоры жұмыстың сапасын жақсартты. Алаш тарихының әртүрлі аспектілері халықаралық конференциялар мен симпозиумдарда, «дөңгелек үстелдер» мен ғылыми семинарларда айтыла бастаса, озық ойлы ғалымдарымыз монографиялар, энциклопедиялық сөздіктер, оқулықтар мен әдістемелік құралдар жазып, оны жоғарғы оқу орындарының студенттеріне дәріс түрінде оқи бастады.

Ал бұл жерде Мұстафа Шоқайдың «біз кімді ұлттық интеллигенция деп атаймыз» деген ойын жеткізу үшін «Тандамалы» (Шоқай, 1998: 512) шығармасынан үзінді айта кетсек «...егер біз білім беруде көрген барлық адамдарды «зиялылар» деп атауға және «ұлт зиялылары» қатарына жатқызуға «болады» деп ойласақ, қателесеміз. Зиялылар – бұл белгілі бір идеалды мақсаттардың басында тұрған және осы танымал идеалдардың айналасында бірігетін «интеллигенция өкілдері» деп айтуға болады. Ұлтымыздың зиялы қауым өкілдері өз халқының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуына нақты қызмет ете алатындарды ғана қамтуы мүмкін», - деген болатын (Шоқай, 1998: 174). Бұл туралы Қыздар университетінің доценті Е.Т. Берлібаев: «...біз, зиялы қауым өкілдері өз ұлты мен халқына қызмет жасаудың, сонымен қатар қоғамның әртүрлі мүшелерімен қарым-қатынас орнатудың ең тиімді де мағыналы жолдарына табуы керек деген идеяның қазіргі заманның талаптарымен қалай араласатынын көреміз», - деп (Берлібаев, 2025: 15) ойын ортаға сала келе, «Өткенімізді бұрмаламай түзетудің жалғыз жолы – бір кездері бүкіл өмірін халқымыздың болашағы үшін күресте өткізген ұлт зиялы қауым өкілдерінің рухани мұрасын зерттеу және ұрпақтан-ұрпаққа беру», - деп қорытындылайды (Берлібаев, 2025: 17–19).

Академик Кеңес Нұрпейіс «Алаш қозғалысының» Қазақстан тарихындағы рөлін және қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру үдерістеріне байланысты мәселелерді де талдады. ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани және саяси өмірін терең зерттеген ғалым, артынан көптеген монографиялар, оқулықтар мен оқу-құралдарын және ғылыми мақалалар жазып қалдырды, дегенмен оның басты зерттеу миссиясы «Алаш қозғалысына» қатысты еді. Ғалым «Алаш қозғалысының» тарихи және ұлттық маңыздылығы мен идеологиясын ескере отырып зерттеп, сол кездегі «ұлттық-демократиялық қозғалыстың идеялары» мен «тәуелсіздік жолындағы күресін» ғылыми тұрғыдан айқындап көрсеткен болатын. Зерттеулерінен «Алаш Орда» үкіметінің алдына қойған мақсатын, атап айтқанда тәуелсіздік үшін күрескерлігі мен қозғалыс жетекшілерінің ұлттық идеяларына кеңінен талдау жүргізгенін байқаймыз. Сонымен бірге ғалым «Алаш қозғалысының» мәнін аша түсу үшін Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов және Мұстафа Шоқай сияқты ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының еңбектеріне де ғылыми тұрғыдан баға берген. Осылайша, Кеңес Нұрпейіс «Алаш партиясы», «Алаш автономиясы» және оның «саяси бағдарламасы» мен «ұлттық идеяларын» зерттей келе, «Алаш Орданың құрылу тарихын» қазақ халқының алғаш рет мемлекеттілікке, тәуелсіздікке ұмтылысы ретінде баға берді. Нәтижесінде «Алаш қозғалысы» ғылыми негізделгеннен кейін «Алаш һәм Алашорда», «Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойындамуы (ХХ ғасырдың басы)», «Алаш қозғалысы: идеялар ментағырлар» атты ғылыми зерттеулері дүниеге келіп, «Алаштанушылар» мектебінің іргесін қалаушылардың біріне айналды.

Міне, көріп отырғанымыздай Кеңес Нұрпейіс «халық жауларын» ақтап, «ақтаңдақтарды» анықтап, «құпияланған», «бұрмаланған» кеңестік идеологияның қылмысын әшкерелеуге ат

салысты деуге толық негіз бар. Ал біздің міндетіміз (авт.) ғалым зерттеп, жазып қалдарған Алаш идеяларының тәуелсіз Қазақстан үшін қаншалықты бірегей екенін айта отырып, жоғарыда айтылған Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Қазақстанның кеңестік кезеңі», «Ұлттық элита және ұлт мәселесі», «Алаш және Алашорда тарихы» және т.б. пәндер бойынша дәріс оқып, болашақ жас зерттеушілер үшін өзектілігін насихаттау болып табылады.

Осы аталмыш «Алаш қозғалысы» мәселесіне қатысты қазіргі таңда жоғарғы оқу орындарының студенттері мен магистранттарына (Тарих факультеттерінде терең қарастырылады – авт.) «Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Қазақстанның кеңестік кезеңі», «Ұлттық элита және ұлт мәселесі», «Алаш және Алашорда тарихы» және т.б. пәндер мен арнаулы курстар өткізіледі. Отандық тарихымыздың дамуына үлкен үлес қосқан белгілі алаштанушы ғалым, академик Кеңес Нұрпейіс Алаш қозғалысының мәні туралы: біріншіден, Алаштың саяси партия болып құрылуы, екіншіден, Алаш автономиясының мемлекеттік құрылымы, үшіншіден, автономияны басқау үшін Алаштың ордасы деген үш ұғымды атап өтеді. Ал отандық ғалым-тарихшыларымыздың тұжырымдамасы бойынша да 1905 жылғы бірінші орыс революциясынан бастау алған «Алаш қозғалысы» ұлттық идеялар аясында «Алаш партиясының» соданкейін «Алаш автономиясының» жариялануы мен «Алашорда үкіметінің» құрылуына жол салды.

Сонымен, 1989 жылдан бастап Қазақстанда «Алашорда» тақырыбы бойынша, мәселен, құрылуы, қызметі, жойылуы сияқты мәселелер төңірегінде пікірталастар басталады. Д.А. Аманжолованың «Казахский автономизм в России. История движения Алаш» атты «Алаш қозғалысы» тарихына арналған алғашқы монография Ресейде жарияланғаны белгілі (Аманжолова, 1994: 216). Ал көп ұзамай алғаш рет қазақ тілінде Кеңес Нұрпейіс өзінің «Алаш һәм Алашорда» (Нұрпейісов, 1995: 256) атты монографиясын шығарды. Сонымен бірге Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Мұстафа Шоқай, Әлімхан Ермеков және Тұрар Рысқұловтың өмірлері мен шығармалығы туралы құжаттық материалдарды жариялап, «Алаш ұлт-азаттық қозғалысы» тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі болғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Ал бүгінгі таңда зерттеушілерімізге еліміздің тәуелсіздігі архив қорларын молынан пайдалануға үлкен серпін беріп жатқандықтан «Алаш» тақырыбын басқа да тарихшылар, филологтар, философтар, әлеуметтанушылар, заңгерлер және т.б. саласының мамандары айналысып жүр. Дегенмен, зерттеушілер Кеңес Нұрпейістің Алаштың ұлттық-территориялық автономиясын іске асыру кезеңін (1917 ж. желтоқсан – 1920 ж. наурыз) бөліп көрсете отырып, Алаштың дербес республика ретінде өмір сүру фактісіне тарихи-құқықтық талдау жүргізудегі ерекше рөлін мойындайды (Балтабаева, 2025: 62–67).

Бүгінгі таңда елімізде болып жатқан өзгерістерді, бұрыннан келе жатқан қазақи оптимизмді, патриотизмді, менталитетті күйзеліс пен қуаныштың сабақтастығы тұрғысынан қарастырылу барысында Алаш қайраткерлерінің күрескерлігін, ұлттық идеялары мен ұстанымдарын, қалдырған мұраларын тәжірибеде қолданбау мүмкін емес.

Ал енді осындай тамаша дүниелерді зерттеп, артынан үлкен ғылыми мұра қалдырған Кеңес Нұрпейісұлы туралы зерттеуші-ғалым, профессор Бүркітбай Аяған: «...әр азаматтың өмірінде жаман да, жағымсыз да адамдар бар. Менің өмірімде кездестірген бір адал азаматым болды. Ол менің ұстазым академик, белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісұлы», – деп ұстазын еске түсіріп отырып: «Қазіргі заман мен гуманитарлық ғылымдардың қазақстандық тарихшылары үшін МанашҚабашұлы, КемелАқышев, ХалелАрғынбаев, КеңесНұрпейіс озық идеялармен жол салып берді. 1990–2000 жылдары бұрынғы ғалымдардың арасында «марксизм-ленинизм» принципінен бас тартқан азаматтар болды. Жаңа озық азаматтар қазақстандық ғылымды тығырықтан шығарып, қазақстандық тарих ғылымын дамытты», – деп (Аяған: 2025: 6–9)] сөзін аяқтады.

Кеңес Нұрпейістің тағы бір шәкірті, белгілі тарихшы, профессор Тұяқбай Рысбеков ұстазы туралы: «...белгілі тарихшы-ғалым, жарқын жүзінен ізгіліктің шуағы төгілген ермінез азамат – Кеңес Нұрпейісұлын ғылым жолын алғашатпаған аспирант кезімізден біледі екенбіз. Осы бірнар тұлғалы, күлгенде көзінен шуақ шашқан ймаңдай, абзал, Кеңес ағамыз туралы өткеншақта жазу біз үшін өте қиын», – деп (Рысбеков, 2025: 9–11) еске алады. Сонымен

бірігі «Алашорда тарихы – ғалым-тарихшы Кеңес Нұрпейісұлының зерттеулерінің негізгі бағыттарының біріне айналды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін республикамызға белгілі ғалымдар «Алашорда» тарихының «өзектілігін» ашуға араласа бастады. Бір кездері осы тақырып бойынша марксистік-лениндік кеңестік тарихнаманың өкілдері тарихи шындықтан өте алыс тұжырымдар жасады. Осылайша, монокоммунистік идеологиялық нұсқа. Бұл мәселе бойынша нақты ғылыми ойдың қоғамдық санада орын луына жол бермегені түсінікті. Бостандықтың өсуі жаңа мәліметтер негізінде тарихғылымында зерттеуге «тыйым салынған» тарихи оқиғалардың мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Алашорда мен оның жекелеген мемлекет қайраткерлері де бұл мәселені қайта қарауды талап етті. Отан тарихындағы осындай авторлардың ішінде белгілі ғалым Кеңес Нұрпейісұлының бірегей қолтаңбасы бар. Тәуелсіздіктің басында біздің ғалым ағамыз біздің туған тарихымызға ешкім қол тигізе алмайтын алқаптың «Алашорда тарихын» зерттей бастады. Ол алғашқылардың бірі болып Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының рөлімен орнын мұқият және қатаң ажыратқан ғалым», – деп өз ойын ортаға салды (Рысбеков, 2025: 9–11).

Тарихшы-ғалым А.Т. Капаева: «Кеңес Нұрпейіс экспедицияларға шығып, материал жинап, тарихи оқиғалардың қатысушылары мен куәгерлерінен сұхбат алған. Ол республиканың әртүрлі аймақтарында алты экспедицияда болып, мемуарлар, естеліктер мен тарих бойынша әртүрлі құнды материалдар жинақтаған», – деп келтірген (Капаева, 2025: 19–22). Ал, доцент Жанат Ахметова: «көрнекті ғалым Кеңес Нұрпейісұлы «Алаш һәм Алашорда» монографиясында архивтік материалдарды пайдалана отырып, халқымыздың, ұлттық-мемлекеттілігіміздің қамын ойлап, жандарын қиған асылазаматтарына таңылған жаланы ақтап, көптеген ғылыми жұмыстар жүргізген. Сонымен бірге Кеңес аға отандық тарихтың күрделі мәселелерін, атап айтқанда ХХ ғ. басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын, қосреволюция кезіндегі Алаш партиясының жетекшілік еткен Қазақ автономиясының тарихын объективті түрде зерттеген ғалым», – деп атап өтеді (Ахметова, 2025: 32–34). Ал академик Кеңес Нұрпейіс туралы ойын қорытындылаған Ж.К. Ахметова: «...жан дүниесі нұрға толы Кеңес ағаның шәкірттеріне берген білімі мен тәрбиесі теңдесі жоқ дүние. Өйткені, «Тәрбиемен берілген білім – өлшеуі жоқ қазына...» деп атам қазақ айтқандай, бойында адами қасиеті биік Кеңес ағаның берген білімі соңынан ерген шәкірттері үшін бағажетпес байлық екені рас. Сондықтан да, мен Кеңес ағайдың шәкірті болғанымды үнемі мақтанышпен, құрметпен айтып жүремін. Ол – менің басыма қонған бақ деп білемін».

Қорытынды. ХХ ғасырдың басындағы «Алаш қозғалысы» деген атпен танымал Алаш ардақтыларының негізгі ұлттық идеологиясын, еліміздің тәуелсіздігі жолындағы күресі мен рөлін терең зерттеген ғалым Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбектерінің ұлттық тарихты оқытудағы маңыздылығы көрсетілді. Академиктің еңбектері «Алаш қозғалысының» ұлттық идеологиялық мұрасын терең түсіне отырып, отандық тарихтың маңызды кезеңдерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан да академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми зерттеулері қазіргі ұлттық тарихымызды оқытуда, әсіресе ХХ ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің идеологиясын басшылыққа ала отырып, тарихи таным мәселесін түсінуде маңыздылығы өте жоғары деп айтуға болады. Сонымен бірге тәуелсіз еліміздің саяси, мәдени даму бағыттарында жаңа көзқарастар қалыптастыруда маңызы зор. Өйткені, мұндай ұлттық болмысымызды дәріптейтін Алаш зияткерлерінің ұлттық идеяларын дәріптеу тұрғысынан алып қарағанда қазіргі кездегі стратегиялық маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан, ғалымның ғылыми мұралары өскелең ұрпаққа құнды мәлімет беретін бірегей еңбектердің қатарында. «Алаш қозғалысын» ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалым оның нәтижелері туралы мол еңбектер жазып, Қазақстанда «алаштану» ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі ретінде тарихта қалды. Тарихи сананы жаңғырту мәселесінің өзекті түйіні *ұлттық идея*.

Әдебиеттер тізімі

- Аманжолова, 2013 — Аманжолова Д.А. Алаш исторический смысл демократического выбора. Алматы: Таймс, 2013. 400 с.
- Ахметова, 2025 — Ахметова Ж.К. Адами қасиеті биік, жан дүниесі нұрға толы Кеңесаға // «Тарихи жад және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: Қыздар университеті, 2025. Б. 28–31. <https://qyzpu.edu.kz/>
- Аяған, 2025 — Аяған Б.Ф. Ұстазым Кеңес аға туралы // Тарихижад және ұлттық бірегейлік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. Алматы: Қыздар университеті, 2025. Б. 6–9.
- Балтабаева, 2025 — Балтабаева К.Н. Государственное преследование и репрессии лидеров и сторонников Алаша (в свете новых архивных источников) // «Историческая память и национальная идентичность» материалы международной научно-практической конференции. Алматы: Қыздар университеті, 2025. С. 62–67.
- Берлібаев, Семжанова, 2025 — Берлібаев Е., Семжанова С. Қазақ зиялыларының орны мен рөлі және академик Кеңес Нұрпейіс еңбектерінің ғылыми құндылығы // «Тарихи жад және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Қыздар университеті, 2025. Б. 15–19.
- Брайнин, Шафино, 1935 — Брайнин С.Х., Шафино Ш.Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. Алма-Ата: Казахстанское краевое издательство, 1935. 152 с. URL: <https://rev-lib.com/ocherki-po-istorii-plash-ordy/> (дата обращения: 11.02.2025).
- Григорьев, 1990 — Григорьев В.К. Кадеттер жолын қуған партия // Қазақстан коммунисті. № 5. 1990. Б. 62–69.
- Әбжанов, Әлпейісов, 1992 — Әбжанов Х.М., Әлпейісов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы (құжаттық тарихи зерттеулер). Алматы: Қазақ университеті, 1992. 228 б.
- Капаева, 2025 — Капаева А.Т. История Казахстана XX в (первой половины) в трудах академика К. Нурпейіса // «Историческая память и национальная идентичность» материалы международной научно-практической конференции. Алматы: Қыздар университеті, 2025. С. 19–22.
- Кәкішев, 1990 — Кәкішев Т. Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы // Қазақстан коммунисті. №5. 1990. Б. 75–83.
- Қозыбаев, 1992 — Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университетінің баспасы, 1992. 272 б.
- Қойгелдиев, 2008 — Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп толықтырылған екінші басылым. Алматы: «Мектеп» баспаханасы, 2008. 480 б.
- Құл-Мұхаммед, 1998 — Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлерінің саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. Алматы: Атамқра, 1998. 360 б.
- Махат, 2001 — Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті (ғылыми басылым). Алматы: «Сөздік-словарь», 2001. 294 б.
- Нұрпейісов, 1990 — Нұрпейісов К. Саяси партия болып санала ма? // Қазақстан коммунисті. № 5. 1990. Б. 69–75.
- Нұрпейісов, 1995 — Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 256 б.
- Омарбеков, 2001 — Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының мәселелері (көмекші оқу құралы). Алматы: Қазақпарат, 2001. 403 б.
- Рысбеков, Шынтемірова, 2025 — Рысбеков Т., Шынтемірова Б. Кісілігі мол кесек тұлға // «Тарихи жады және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Қыздар университеті, 2025. Б. 9–11.
- Тоқаев, 2023 — Тоқаев Қ. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» // Egemen Qazaqstan. 20 қазан, 2023. URL: <https://egemen.kz/article/351434-prezident-tauelsizdik-%E2%80%93-barinen-qymbat> (қаралған уақыты: 12.02.2025).
- Хабермас, 2003 — Хабермас Ю. Философский дискурс модерне / Пер. с нем. М.М. Беляева. Москва: Изд. «Весь Мир», 2003. 406 с.
- Хантингтон, 2022 — Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева. М.: Издательство АСТ, 2022. 640 с.
- Шоқай, 1998 — Шоқай М. Таңдамалы. II-томдық / Құрастырған А.Нүсіпхан. Алматы: Қайнар, 1998. 512 б.
- Brzezinski, 1971 — Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. New York: William Morrow and Company, 1971. 308 p. URL: <https://archive.org/details/B-001-003-798> (accessed: 30.01.2025).
- Toffler, 1982 — Toffler Alvin. The Third Wave. New York: William Morrow and Company, 1982. 544 p. URL: https://ia801200.us.archive.org/9/items/TheThirdWave-Toffler/The-Third-Wave_-_Toffler.pdf (accessed: 30.01.2025).

References

- Amanjolova, 2013 — Amanjolova D.A. Alaş istoricheski smysl demokraticeskogo vybora [Alash historical meaning of democratic choice]. Almaty: Taimas, 2013. 400 p. (In Russ.).
- Ahmetova, 2025 — Ahmetova J.K. Adami qasietu biik, jan dūniesi nurğa toly Keñes aға [Kenes aға, a man with high human qualities and a soul full of light] // «Tarihi jad және ulttyq biregeilik» atty halyqaralyq ғылыми-tajiribelik konferensianyuñ materialdar jinaғы. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 28–31. (In Kaz.).

- Aiağan, 2025 — Aiağan B.Ğ. Ūstazym Keñes aға turaly [About my teacher Kenes aga] // «Tarihi jad jāne ulttyk biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jinağy. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 6–9. (In Kaz.).
- Äbjanov, Älpeisov, 1992 — Äbjanov H.M., Alpeisov A. Qazaq inteligensiasy men mädeniet turaly [About Kazakh intelligentsia and culture]. Almaty: 1992. 228 p. (In Kaz.).
- Baltabaeva, 2025 — Baltabaeva K.N. Gosudarstvennoe presledovanie i repressii liderov i storonnikov Alaşa (v svete novyh arhivnyh istochnikov) [State persecution and repression of Alash leaders and supporters (in light of new archival sources)] // «İstoricheskaia pämat i nasionalnaia identichnöst» sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 62–67. (In Russ.).
- Berlibaev, Semjanova, 2025 — Berlibaev E.T., Semjanova S.A. Qazaq zialylarynyñ orny men röli jāne akademik K.Nurpeis enbekterinin ğylymi qundylyğy [The place and role of Kazakh intellectuals and the scientific value of the works of academician K. Nurpeis] // «Tarihi jad jāne ulttyq biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jinağy. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 15–19. (In Kaz.).
- Brainin, Şafiro, 1935 — Brainin S.H., Şafiro Ş.Ş. Ocherki po istorii Alaş Ordy [Essays on the history of Alash Orda]. Alma-Ata: Kazahstanskoe kraevoe izdatelstvo, 1935. 152 p. URL: <https://rev-lib.com/ocherki-po-istorii-alash-orde/> (data obraşenia: 11 fevralä 2025 g.).
- Brzezinski, 1971 — Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. New York: William Morrow and Company, 1971. 308 p. URL: <https://archive.org/details/B-001-003-798> (accessed: January, 30, 2025).
- Grigorev, 1990 — Grigorev V.K. Kadetter jolyn kugan partia [The party that followed the Cadet path] // Qazaqstan komunisi. №5. 1990. 62–69.
- Kapaeva, 2025 — Kapaeva A.T. İstoria Kazahstana XX v. (pervoi poloviny) v trudah akademika K. Nurpeisa [History of Kazakhstan XX century (first half) in works of Academician K. Nurpeis] // «İstoricheskaia pämat i nasionalnaia identichnöst» sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 19–22. (In Russ.).
- Kakişev, 1990 — Kakişev T. Şyndyqty bürmalamai, jülmalamai aitaiyqşy [Let's tell the truth without distorting it or tearing it apart] // Qazaqstan komunisi. №5. 1990. 75–83. (In Kaz.).
- Qoigeldiev, 2008 — Qoigeldiev M.Q. Alaş qozğalysy. Bırınşı tom. Ondelip tolyqtyrylğan ekinşi basylym [Alash movement]. Almaty: «Mektep» baspasy, 2008. 480 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1992 — Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqiqaty: Oqu quraly [The truth about white people]. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 272 p. (In Kaz.).
- Qul-Mühammed, 1998 — Qul-Mühammed M. Alaş kairatkerleri saiasi kuqyqtyq kozqarastarynyñ evolüsiyası [The evolution of the political and legal views of Alash figures]. Almaty: Atamūra, 1998. 360 p. (In Kaz.).
- Mahat, 2001 — Mahat D. Qazaq zialylarynyñ qasireti [The plight of Kazakh intellectuals]. Almaty: Sözdik-slovär, 2001. 304 p. (In Kaz.).
- Nürpeisov, 1995 — Nürpeisov K. Alaş häm Alaşorda [In Alash and Alashor]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Nürpeisov, 1990 — Nürpeisov K. Saiasi partia bolyp sanala ma? [Is it considered a political party?] // Qazaqstan komunisi. 1990, №5. 69–75. (In Kaz.).
- Omarbekov, 2001 — Omarbekov T. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының мәселелері (көмекші оқу құралы) [Current issues of the history of Kazakhstan in the 20th century: an auxiliary textbook]. Almaty: Mektep baspasy, 2001. 403 p. (In Kaz.).
- Rysbekov, Şytemirova, 2025 — Rysbekov T.Z., Şytemirova B.Ğ. Kısılğı mol kesek tulga [A person with a lot of personality] // «Tarihi jad jāne ulttyq biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jinağy. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 9–11. (In Kaz.).
- Toqaev, 2023 — Toqaev Q. «Tauelsizdik barinen qymbat» [Independence is more precious than anything] // Egemen Qazaqstan. 20 qazan, 2023. URL: <https://egemen.kz/article/351434-prezident-tauelsizdik-%E2%80%93-barinen-qymbat> (qaralğan uaqyty: 12 aqpan 2025). (In Kaz.).
- Toffler, 1982 — Toffler Alvin. The Third Wave. New York: William Morrow and Company, 1982. 544 p. URL: https://ia801200.us.archive.org/9/items/TheThirdWave-Toffler/The-Third-Wave_-_Toffler.pdf (accessed: January, 30, 2025).
- Habermas, 2003 — Habermas İ. Filosofski diskurs o moderne [Philosophical discourse on modernity] / Per. s nem. M.M. Beläeva. M.: Ves Mir, 2003. 416 p. (In Russ.).
- Hantington, 2022 — Hantington S. Stolknovenie sivilizasi [Clash of civilizations] / Per. s angl. T. Velimeeva. M.: İzdatelstvo AST, 2022. 640 p. (In Russ.).
- Şoqai, 1998 — Şoqai M. Tañdamaly [The Chosen Ones]. 2 tomdyq / Qurastyrgan A. Nüsıphan. Almaty: Qainar, 1998. 512 p. (In Kaz.).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 125-143, 2026
Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_125-143

A VICTIM OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S AND 1930S: THE SCIENTIST AND AGRONOMIST SMAGUL KAZBEKOV

Aliya Toymakhanovna Suleimenova

¹Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026
© Suleimenova A.T., 2026

Abstract. Introduction. The history and essence of the political repressions carried out in Kazakhstan in the 1920s and 1930s, the course of the collapse of the Bolshevik power against representatives of the Kazakh intelligentsia, the mechanisms of the policy of political repression carried out by the Soviet authorities were shown. Goals and objectives of the study. Study of archival documents and publications about the life and socio-political activities of Smagul Suleimenovich Kazbekov, the first agronomist, scientist of Kazakh origin, who held a leadership position in the early 1920s in Petropavlovsk province, Aday uyezd, his exile with Alash figures in 1929, his execution in 1938, the consequences of family members. *Methods and materials.* New methodologically studied archival data and scientific research were considered as research materials. An analysis of archival data and published scientific works was carried out. The archive of the president of the Republic of Kazakhstan October Revolution, Goloshchekin *Results.* The "party purges", political repressions carried out by the Bolshevik authorities, the mass repressions of the Kazakh leaders, literate citizens with an open mind, were revised through archival documents and factological data. The collected issues of the 1920s-1930s, such as "Kazakh nationalism", "participated in the creation of counter-revolutionary organizations", "engaged in destructive work in industrial areas", etc., as well as works on accusations, archival data, objective and subjective aspects of answers in investigative cases, should be evaluated in a new way. *Conclusions.* A historical assessment of the process of arrest and exile of the "forty judges of Alash" in 1929, one of the main campaigns of the "little Kazan" revolution, undertaken by F. Goloshchekin in 1925-1933, was given. In the course of this campaign, an examination of the life and activities of S. Kazbekov and his wife M. Kazbekova, son Erden and daughter Elke were carried out as victims of political repression.

Keywords: agronomist, political repressions, Kazakh nationalism, Small October Revolution, S. Kazbekov, A. Kenzhin, M. Tulepov, F. Goloshchekin

Acknowledgements. the article was prepared in accordance with the plan of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan for the implementation of the fundamental scientific project «Irn:BR24993057 fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full justification».

For citation: Suleimenova A.T. A victim of political repressions in Kazakhstan in the 1920s and 1930s: the scientist and agronomist Smagul Kazbekov // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 125-143. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_125-143

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНДЕР ҚҰРБАНЫ – ҒАЛЫМ, АГРОНОМ СМАҒҰЛ ҚАЗБЕКОВ

Алия Тоймахановна Сулейменова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қ. Филиалы
(Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Қазақстандағы 1920–1930-жылдарда жүргізілген саяси қуғын-сүргіндердің жүргізілуі, большевиктік биліктің қазақ зиялы қауым өкілдеріне қарсы жүргізген қуғындау барысының тарихы мен мәні, кеңестік билік органдары жүзеге асырған саяси-қуғын-сүргіндер саясатының механизмдері көрсетілді. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* 1920–1930-жылдардағы партиялық тазалаулар мен саяси қуғын-сүргіндерге қатысты деректерді ғылыми айналымға енгізу. Қазақтан шыққан алғашқы агроном, ғалым, Петропавл губерниясында, Адай уезінде 1920-жылдардың басында басшылық қызмет атқарған Смағұл Сүлейменұлы Қазбековтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі, 1929 жылы Алаш қайраткерлерімен бірге қуғындалуы, 1938 жылы ату жазасына кесілуі, отбасы мүшелерінің бастан кешкен зардаптары жайындағы архивтік құжаттар мен жарияланымдарды зерделеу. *Әдістері мен материалдары.* Жаңа методологиялық тұрғыдан зерделенген архивтік деректер мен ғылыми ізденістер зерттеудің материалдары ретінде қарастырылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. *Нәтижелер.* Большевиктік билік жүргізген «партиялық тазалаулар», саяси қуғын-сүргіндер қазақтың бас көтерер қайраткерлерінің, көзі ашық сауатты азаматтардың жаппай қуғын-сүргінге ұшырауы архивтік құжаттар мен фактологиялық деректер арқылы қайта қарастырылды. 1920–1930-жылдардағы «қазақ ұлтшылдығы», «контрреволюциялық ұйымдарды құруға қатысты», «өнеркәсіп орындарында бүлдіру жұмыстарымен айналысты» және т. б. айыптаулар жайлы жазылған еңбектер, архив деректері, тергеу істеріндегі жауаптардың объективтік және субъективтік қырлары сияқты қордаланған мәселелер жаңаша бағалануы тиіс. *Қорытындылар.* 1925–1933-жылдары большевиктік эмиссар Ф. Голощекин қолға алған «Кіші Қазан» революциясының негізгі науқандарының бірі – 1929 жылғы «Алаштың қырық төресінің» тұтқындалуы, қуғындалуы процесі барысына тарихи баға берілді. Аталған науқанды жүргізу барысындағы саяси қуғын-сүргін құрбаны Смағұл Қазбеков пен зардап шегуші ретінде оның жұбайы Мағрифа Қазбекованың, ұлы Ерден мен қызы Елкенің өмірі мен қызметіне сараптама жасалды.

Түйін сөздер: агроном, саяси қуғын-сүргіндер, қазақ ұлтшылдығы, Кіші Қазан революциясы, С. Қазбеков, А. Кенжин, М. Төлепов, Ф. Голощекин.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН:BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» іргелі ғылыми жобаны жүзеге асыру жоспарына сай дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сулейменова А.Т. Қазақстандағы 1920–1930-жылдардағы саяси қуғын-сүргіндер құрбаны – ғалым, агроном Смағұл Қазбеков // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 125-143 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_125-143

ЖЕРТВА ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1920-1930-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: УЧЕНЫЙ, АГРОНОМ СМАГУЛ КАЗБЕКОВ

Алия Тоймахановна Сулейменова

Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Астане
(Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

Аннотация. *Введение.* История и сущность политических репрессий в Казахстане в 1920-1930-х годах, проводившихся большевистской властью против представителей казахской интеллигенции, отражены механизмы политико-репрессивной политики, проводимой советскими органами власти. *Цели и задачи исследования.* Изучение архивных документов и публикаций о жизни и общественно-политической деятельности первого казахского агронома, ученого, занимавшего руководящие должности в Петропавловской губернии, Адайском уезде в начале 1920-х годов, изгнании с деятелями Алаш Орда в 1929 г., расстреле в 1938 г., переживаниях членов семьи. *Методы и материалы.* Новые методологически изученные архивные данные и научные изыскания рассматривались как материалы исследования. Проведен анализ архивных данных и опубликованных научных работ. Также использовались общенаучные методы (анализ, синтез, обобщение, индукция, дедукция). *Результаты.* «Партийные чистки», политические репрессии, проводимые большевистской властью, были пересмотрены с помощью архивных документов и фактологических данных о массовых репрессиях казахских деятелей, интеллигенции дореволюционного периода. В 1920–1930-е гг. появились такие обобщенные вопросы, как труды об обвинениях в «казахском национализме», «в создании контрреволюционных организаций», «занимался подрывными работами на производствах» и др., Данные архива, объективные и субъективные аспекты ответов в следственных делах. *Выводы.* В 1925–1933 годах была дана историческая оценка хода процесса ареста, изгнания «сорока главарей Алаша» 1929 года, одной из основных кампаний «Малой Казанской» революции, предпринятых Ф. Голощекиным. В ходе проведения данной акции была проведена экспертиза жизни и деятельности жертвы политических репрессий С. Казбекова и его супруги М. Казбековой, сына Эрдена и дочери Эльке.

Ключевые слова: агроном, политические репрессии, казахский национализм, революция Малый Октябрь, С. Казбеков, А. Кенжин, М. Тулепов, Ф. Голощекин

Благодарность. Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Сулейменова А.Т. Жертва политических репрессий 1920-1930-х годов в Казахстане: ученый, агроном Смагул Казбеков // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 125-143. (На Каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_125-143

Кіріспе. Алаш зиялылары «Кіші Қазан» науқаны кезінде алғашқылардың қатарында большевиктік билік басындағы Ф. Голощекиннің қаһарына ілікті. Алаш қозғалысының қайраткерлері, белсенділері, қазақ оқығандары, зиялы қауым өкілдері «буржуазиялық ұлтшыл», «контрреволюционер», «буржуазиялық мемлекеттердің агенттері» және «халық жауы» деп айыпталды.

Репрессия құрбандарын толық ақтауға байланысты құрылған комиссияның мүшесі ретінде Алаш тұлғаларына байланысты әлі де шешімін таппаған мәселелер бар ма? деген тілші

сұрағына берген жауабында академик-ғалым М. Қойгелдиев: «Мақсат – халқына лайық таңдаған жолы үшін кінәлі саналып, жазаланған тарихи буынның қызметіне, бүгінгі ұрпағының көзқарасы мен ұстанымын білдіру. Яғни, біріншіден, өткен ғасырдың басында антифеодалдық және антиколониалдық сипатта өмірге келіп, қызметін ағартушылықтан бастап, халқын мемлекеттік ұлт деңгейіне көтеру ісін қолға алған Алаш буыны бастаған қозғалысты қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы ретінде тану. Екіншіден, оның мақсатты қызметі нәтижесінде өмірге келген Алашорда үкіметі мен Алаш автономиясы қазақ мемлекеттілігін жаңғырту әрекеті есебінде мойындау. Үшіншіден, осы жалпыұлттық азаттық қозғалысты бастап жүргізген оның басшылары мен қолдаушыларын азаттық қозғалыстың қаһарман тұлғалары ретінде мойындау. Осы ұсыныста табиғи тілектен артық нәрсе бар ма? Меніңше, жоқ. Бұл – біздің буын айтуға тиісті ақиқат» (Қойгелдиев: 2024).

Жұмыстың жаңалығы. Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметі қйраткерлерінің ұлттық мемлекет құру, ғылым мен білімді дамыту жолындағы істерін жалғастырушы, мемлекет және қоғам қайраткері Қазбеков Смағұл Сүлейменұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне қатысты ғылыми айналымға жаңадан енгізілген құжаттар сарапқа салынды. Саяси қуғын-сүргін құрбаны ретінде тізімге іліккен С. Қазбековтың А. Кенжин, М. Төлепов, С. Сәдуақасов және т. б. қатарында тізе қоса еңбек еткені айқындалды. 1922 жылы Петропавл, Ақмола уездерінде жергіліктендіру, қазақтарды жерге орналастыру жұмысын жүзеге асыру барысында «ұлтшылдықпен» айыпталып, қызметтен босағаны, Адай уезінде болған қақтығыстарды басу үшін республика басшылығы тарапынан арнайы жіберілгені анықталды. Жаңадан ғылыми айналымға енгізілген 1929–1938 жылдардағы тергеу істерінің деректеріне сүйене отырып оның академик Н. Вавиловтың ғылыми экспедициясының құрамында Америка Құрама Штаттарында болғаны, агрономия, дәнді дақылдарды өсіру, тұқымдарды асылдандыру мәселелерімен айналысқаны көрсетілді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі фактілер мен тарихи оқиғаларды нақты жағдайға сәйкес, олардың өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік берген объективті қамту принципі болды. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Мақалада жарияланған мәліметтер дереккөздерге, саяси қуғын-сүргіндер мен ұлтшылдыққа, өндіріс орындарында террористік іс қимыл жүргізді деген айыптау мәселелеріне қатысты елеулі еңбектерге сүйенеді. Қазақстан Республикасы Президенті Архивіне сақтауға берілген ПХК, МҚК ведомстволарының арнаулы архивтерінің № 352 қорының 1928–1938-жылдардағы қылмыстық істері, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Қазақ АКСР Бақылау комиссиясы – Жұмысшы-Шаруа инспекциясының № 44-қорының 1930–1935-жылдардағы істері қаралып, құжаттары сарапқа салынды.

Нәтижелер. Қазіргі уақытқа дейін зерттеушілер назарынан тыс қалып келген, көпшілігінің «құпия» айдарына сәйкес пайдалануға шектеу қойылған арнаулы архивтердің құрамындағы қылмыстық істердің деректері ғылыми талдау нысанына алынды. Ресей, Татарстан елдеріндегі саяси қуғын-сүргіндердің жүргізілуі, құрбандар мен зардап шеккендердің өмірі мен қызметі зерделенді. Үлкен террор, партиялық тазалаулар, В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық Ауыл шаруашылық академиясы (ВАСХНИЛ) Қазақстандық бөлімінің зерттеу жұмыстарына С. Қазбеков, Ш. Күсепқалиев және т. б. қатысуы сирек қорлар қатарындағы ғылыми еңбектер арқылы айқындалды. Қылмыстық істердің тергеу хаттамаларында келтірілген ауыл шаруашылығын отырықшыландыру, байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу, Қарсақпай кен орны мен Шымкент қорғасын зауытындағы қазақ жұмысшыларының жағдайы және т. б. қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық тақырыптарына қатысты ғылыми, ғылыми көпшілік әдебиеттер ғылыми-зерттеушілік мақсатта сарапталды.

XX ғасырдың аумалы-төкпелі 20–30-жылдарының оқиғасын баяндайтын құжат елге елеусіз қалған тұлғаның сұлбасын көрсетеді. Сұлбасы дейтініміз ол туралы деректер әлі де жанама күйде қалып отыр. Революцияға дейінгі кезеңде білім алған сауатты, білікті азаматтар большевиктік биліктің әкімшілік органдарында қызмет етуге тартылғандығы, 1929 жылғы тазалауларға іліккенге дейін Алаш қозғалысына қатысқандар билік басында отырғандығы мәлім. 1920–1946 жылдардағы халық комиссарларының құрамына зер салсақ, Алаш партиясының мүшелерімен қатар, ұлттық идеямен қаруланған қайраткерлер ел ертеңі жолында қызметке кірісті. Атап айтқанда А. Байтұрсынов (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 96, 97) оқу ағарту халық комиссары, Ғұбайдолла Әлібеков (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 89) әділет халық комиссары, Ш. Бекмұхамедов әділет халкомы (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 108), Есенғали Қасаболатов қаржы халық комиссарының орынбасары (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 267), Қалменов Атлаш жергілікті өнеркәсіп халық комиссары (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 28), Жер ісі халық комиссариатын әр жылдары, Ә. Әлібеков (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 88) басқарды. А. Кенжин (Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 237) оқу ағарту комиссарының орынбасары (1922), Ішкі және сыртқы сауда халық комиссары (1924–1928) және т.б. соңынан барлығы дерлік халық жауы ретінде ату жазасына кесілді.

Большевиктік биліктің басқару органдарында қызмет еткендердің көпшілігі Алаш қозғалысына тікелей қатыспаса да, оның идеясын өмірінің ұстанымына айналдырып, қоғамдық-саяси қызметінде берік ұстын етіп өтті. Ж. Мыңбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі жайлы зерттеу еңбектің авторы Ә. Спан: «Жалау Мыңбайұлы туралы «Алаштың» жастар арасындағы тірегі, филиалы» деген қорытындыға келеді. 1914 жылы алғаш Омбыда құрылған, ұйымдастырушыларының қатарында Асылбек, Мұратбек Сейітовтер, Мұхтар Саматов, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Сәдуақасов, Ахмет Баржақсин, Шахмардан Әлжановтар, 1917–1918 жылдар ұйым қатарына Ә. Байділдин, А. Сейдалин, Қ. Кемеңгеров, Ғ. Тоғжановтар толықтырды. 1917 жылы 1–4 қазанда «Бірліктің» кеңейтілген мәжілісі болып, оған 100-ге жуық өкіл қатысады деген мәлімет береді (Спан: 2000, 56). Орталық Қазақстанда өріс алған жастардан құралған «Бірлік» тобының мүшесі, жүздің қатарында Қазбеков Смағұл Сүлейменұлы да болды.

Смағұл Сүлейменұлы Қазбеков 1937 жылғы 21 маусымдағы тергеу хаттамасындағы жауабында: «Колчактың Далалық соты кеңестік биліктің пайдасына үгіт жүргізгенім үшін ату жазасына кесілдім, қашып құтылдым» деп көрсетеді (Алашорда ісі: 6 том, 269). Бұл мәлімет қосымша дерекпен анықталып отыр. ІХК Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша 3-бөлімінің анықтамасында 1914–1937 жылдар аралығында революцияға дейінгі уақытта Омбы қаласында өмір сүрген «Бірлік» деп аталатын ұлтшыл жастар үйірмесінің мүшесі болғандығы аталып өтеді (Алашорда ісі: 6 том, 273).

РК (б) П Қазақ облыстық комитетінің өңірлердегі органдарында да жергілікті қазақ оқығандары қызмет атқарды. Омбы қаласында ауыл шаруашылық уичилищесін бітірген Смағұл Сүлейменұлы Қазбеков те алғашқылардың қатарында жүрді. Бұл жөнінде архив деректері баян етеді.

Семей, Ақмола өңірлеріндегі губкомдардың жұмысын тексеруге барған уәкілетті өкілдер С. Сәдуақасов, А. Кенжиннің жергілікті жерлердегі билікті таратып, олардың орнына қазақ оқығандарын алып келуі жоғары партия билігі тарапынан қатаң сынға ұшырады. Ұлтшылдық ретінде айыпталды. Мәселелері арнайы қаралды да. ҚР Президентінің Архивінде сақталған төмендегі құжатта 1922 жылы Ақмолада болған оқиғаны баяндайды.

Орынбор қаласында РК(б) П Қырғыз (Қазақ) обкомы, Қырғыз (Қазақ) ОАК уәкілетті мүшесі Кенжиннің Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасы Қарақұтовтың өлтірілуі бойынша істі толық тергеу үшін жаңа комиссияны жіберу мәселесі бойынша ерекше пікірі бар өтініші 1922 жылы 13 маусымда жасалды. А. Кенжин аталған өтініште РК (б) П губерниялық комитетінің шешімін мүлде дұрыс емес деп есептей отырып, себептерін нақтылап көрсетеді:

1. Төлепов, Куценко, Наймуш жолдастардан тұратын уәкілетті комиссияның тексеру материалы губерниялық комитет отырысында хабарланбады, осыған байланысты

губерниялық комитет мүшелері комиссия жинаған материалдың мазмұнымен толық таныса алмады.

2. Иманәлі болысының атқару комитетінің төрағасы Қарақұтовтың зорлықпен өлтірілуі оқиғасын нақтылау дерегін комиссия толығымен табысты жүргізді деп есептеймін, бұл Қарақұтов ісіне тікелей немесе жанама түрде қатысы бар адамдардан алынған жауаптардан көрінеді, сонымен қатар тергеу азаматтың қандай негізде өлтірілгенін жеткілікті деректермен анықтап қана қойған жоқ. Қарақұтовтың өлімі, ал Мальцев пен Новокрещеневтің өлтірілуі жүйелі террордың нәтижесі екені сөзсіз анық.

3. Қарақұтовтың ісін тергеу барысында оның зорлық-зомбылықпен өлтірілуіне қатысты іске қатысқан адамдардан жауап алу кезінде нақтыланған басқа да қылмыстар анықталды және оларды комиссия жеткілікті түрде қамтыды.

4. Материалдың қаншалықты назар аударуға лайық екендігі туралы Революциялық трибуналдан қорытынды болған жоқ.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып және РК (б) П губерниялық комитетінің сот тергеу органы болып табылмайтынын айта отырып, комиссияны губерниялық комитет пен губерниялық атқару комитеті Иманәлі болыстық атқару комитеті төрағасы азамат Қарақұтовтың кісі қолынан қаза табу фактісін анықтау мақсатында ғана жіберген және мұндай факті толық анықталған. Кісі өлтіруге сыбайластардың: Сорокиннің, Лебедевтің, Ивановтың және басқалардың бірқатар айғақтары, сондай-ақ бірқатар куәгерлердің айғақтары дәлелдегендей, мен РК (б) П губерниялық комитетінен басқа комиссия жіберуді мүлдем қажеті жоқ деп есептеймін, өйткені істі одан әрі қарай бағыттау трибуналдың материалды тергеуіне байланысты болуы керек. Сондай-ақ осы іске қатысуға тиіс басқа адамдарды тарту қажет.

Партия қатарын нығайту мәселесіне келсек, губерниялық комитеттің коммунистік ячейкаларға нұсқау беру, тексеру және олардың жұмысын жақсарту бойынша жұмысты ұйымдастыру үшін мықты жолдастарды жіберуі қажет еді, комиссияның жұмысына қарағанда жергілікті жердегі сауатты мамандардың жұмыс істегені әлдеқайда тиімді әрі дау-дамайсыз жүргізілетін еді» деп көрсетеді.

А. Кенжин мен М. Төлеповтың комиссиясына сенім артқан жергілікті тұрғындар орын алған бассыздықтар туралы өтініштер, арыз-шағымдар жасағандығын архив деректері көрсетеді. Петропавл уезі Жамантұз болысы № 1 ауыл тұрғыны Т. Найманбаев 1922 жылы 22 маусымда А. Кенжинге қылмыстық істі тергеу және материалдық шығынды өтеу туралы өтініші назар аудартады. Орысша сауатсыз Телтай Найманбаевтың хатын орысшаға Мағжан Жұмабаев аудартады, оның орнына Уәлиахмет Исатаев қол қояды.

«Мен, Найманбаев, сәуір айында Көкшетау қаласына іс бабымен бардым, үйге келген соң мынадай оқиғаны білдім.

Столыпинский болысының Самохваловка поселкесінің азаматтарының бірінен 2 жылқы ұрланған екен, олардың ізі менің ауылымның жанынан өтіп кеткен. Жоғарыда аталған ауылдың жылқы іздеген азаматтары Явленский ауылынан келген, қарақшыларды ізін кесіп жүрген КомЧОН жасағымен кездеседі.

Осы отрядпен бірге Самохваловка поселкесінің азаматтары Лаврентий Лимор, Захар Лимор, Тихон Самохвалов, Митрофан Лимор және Петр Афанасьев ауылға келіп, барлығын тінтіп, қаруларын оқтап, ауылдың барлық азаматтарын соққыға жығып жазалайды. Нәтижесінде Қасым Тұндыбаевтың киіз үйінен екі тері тапқан: бірі қасқыр шауып өлтірген жылқының, екіншісі ірі қараның терісін тауып алған, содан кейін олар өздерінің жылқыларының терілері деп мәлімдеген. Олар төсегінде ауырып жатқан Тұндыбаевты камшымен ұрып, тұтқынға алады, өздерімен бірге Тұндыбаевқа тиесілі екі бұқаны алып кетеді. Тұндыбаевтан және осы ауылдың тағы бір азаматынан Самохваловка поселкесіне бір сауын сиыр немесе қозылы бес қой ауылға жеткізуді талап етеді. Содан олар менің киіз үйіме кіріп, 200 миллион сом тұратын түрлі бағалы заттарды алып кетеді.

Шамамен айтқанда менің бір биемді, ер-тұрмандары мен арбаларымен қолды етіп алып кетті. Столыпинский поселкесіне жете бергенде биені қайтарды, азамат Тұндыбаев қашып кетті деген желеумен атылады. Кейін белгілі болғандай, Самохваловкадан келген жылқыларды

Таранғұл болысына қарасты №4 ауылдың қырғыздары Нұрғажы Шамсутдинов пен Байбосын Алдабергенов ұрлап кеткен. Мен Петропавл қаласының маңында ұстаған кезімде Нұрғажы Шамсутдинов пен Байбосын Алдабергенов қылмыстық әрекеттер жасағанын мойындады. Бұл барымташыларды бір жылқымен (екіншісін сатып жіберген) Явленскідегі халық сотына тапсырдым. Бірнеше бұқа мен жылқыны иелеріне қайтарып берді. Халық сотының үкімімен түрмеге түскен екі барымташының бірі қамаудан қашып құтылса, екіншісі шартты түрде бостандыққа шықты. Маған келтірілген материалдық шығынды бұрын айтқанымдай халық соты қараған жоқ. Губерниялық атқару комитетінің төрағасы жолдас Қазбеков Губерниялық тергеу басқармасының бастығына тиісті тапсырма берді. Губерниялық тергеу агенті халық сотының шешімімен шартты түрде бостандыққа шыққан барымташыны ұстап, Петропавл қаласына КомЧОН басшысы Карягин мен оның хатшысы Сироткинді жауапқа шақырады. Маған жеткен мәлімет бойынша, мені ауылымда милиция өкілдері іздеп жүр. Егер мен олардың қолына түссем, онда мен де мергендердің қолынан құтылмаймын деп ойлау керек.

Мұндай жағдайлар қырғыз (казак) даласында жиі кездеседі. Милиция агенттері мен түрлі жасақтар (отрядтар) әлдебір қаракшыларды қуамыз деген желеумен жергілікті халықпен араласып, қиянат жасайды. Қырғыздарды заңсыз, сотсыз жолмен атып, мал-мүлкін тонап жатыр. Жоғарыда айтылғандарды айта келе, Кенжин жолдас, осы істі тергеп-тексеруді, кінәлі тұлғаларды қатаң жауапкершілікке тартуды, мені жергілікті биліктің зорлық-зомбылық әрекеттерінен қорғауды және менің материалдық шығынымды өтеу үшін жергілікті атқарушы органдарға тиісті ұйғарым шығаруыңызды сұраймын».

Алаш ардақтылары А. Кенжин мен М. Жұмабаевтың құжат арқылы кездесуін осы архив деректері айғақтайды (Сүлейменова: 2012, 96, 190, 191).

Ұзақ сонар бұл ақпарат С. Қазбеков басшылық еткен Петропавл уезінде орын алған оқиғаның баяндайды. 1922 жылғы 26 маусымда Қазбековті қызметінен босату туралы шешімге қарсылық білдірген РКП(б) Қырғыз обкомы, Қырғыз ОАК уәкілетті өкілдері Кенжин мен Төлеповтің ерекше пікірі бар мәлімдемесі де Петропавл уезіндегі орын алған бассыздықтарды ауыздықтау әрекетін көрсетеді. Олар өздерінің қарсылықтарын бірнеше тармақтарға бөліп, дәлелдеуге тырысады.

«Қазбековті губерниялық атқару комитетінің төрағасы қызметінен босату туралы губерниялық комитет бюросының қаулысымен келіспейміз және оны келесі себептер бойынша түбегейлі дұрыс емес деп санаймыз:

1. Біздің ойымызша, Қазбеков жолдас губерниялық комитеттің пленумының қаулысына өз пікірін білдіруде айыпты ештеңе жасаған жоқ. Бюроның қабылдауға болмайтын, әдепсіз және т. б деп санайтын кейбір сөздері тек жүйке толқуы мен асығыс тұжырымның нәтижесі болуы мүмкін. Ал оның бюродағы түсіндірмесінен кейін бұл ұйғарымдарды біз қажетсіз деп санаймыз.

2. Губерниялық комитет бюросының бұл мәселені талқылауға деген көзқарасын да дұрыс емес деп санаймыз: Қазбековтың кандидатурасын талқылау кезінде мәселенің іскерлік жағы ескерілмеді. Сұрақтың ресми-құқықтық тұрғыда қойылуымен келіспейтін болсақ (мысалы: Қазбековтың арызға қол қоюы туралы талап: «Өз пікірінің қателігін түсінуі» жайлы мәлімдемесі және т. б.), біз қазіргі уақытта губерниялық атқару комитетін өзгертуге жол бермеу туралы өз ойымызды, өз пікірімізді ұсынамыз.

3. Бұған қоса, бұл мәселеге губерниялық атқару комитеті төралқасы мен басқа органдар тарапынан барынша күш-жігер мен қаражат жұмсауды талап ететін қайта сайлау науқаны күтіп тұр. Бұған қоса, Кеңестердің губерниялық съезі келе жатыр, онда атқару комитетінің жылдық жұмысы туралы егжей-тегжейлі, толық есеп беру, тәжірибені ескере отырып, өткен жұмыстың кемшіліктерін жою қажет. Осыған орай, төрағаның ауысуы мен басқасын таңдау есеп беруде көрініс табатыны сөзсіз.

4. Қазбековтың губерниялық атқару комитетіндегі көп жылғы төрағалық қызметінің нәтижесінде бөлімдермен берік, іскерлік байланыс орнатылды және нығайтты және белгілі бір бөлімнің белгілі бір аймағындағы мемлекеттік жұмыстың толыққанды жүргізілуіне қол жеткізді. Губатоком төрағасын басқа адаммен алмастыру жүргізіліп жатқан жүйелі, жоспарлы

жұмысқа түбегейлі нұқсан келтіреді және жаңа адам айтарлықтай уақытын губерния кеңесінің жұмысымен жалпы танысуға жұмсайды.

5. Соңында, Қырғыз (Қазақ) обкомы, Қырғыз (Қазақ) ОАК директиваларын Ақмола губерниясының аумағында орындау барысында біздің қызметіміздің жүзеге асырылу қарқынын, тәртібі мен егжей-тегжейлерін жаңадан тағайындалған адам мүлдем білмейді, жаңа адам болады деген ұстаныммен ешбір жағдайда келісе алмаймыз. Соның салдарынан науқаннан хабарсыз қалу біздің болашақтағы барлық жұмысымызды айтарлықтай әлсіретеді. Сондықтан бюродан өз шешімін қайта қарап, Қазбековті губерниялық атқару комитетінің төрағасы қызметінде қалдыруды сұраймыз.

Әйтпесе, РК (б) П өлкелік комитеті атынан санкция мәселесіне қатысты арнайы пікіріміз телеграф арқылы жеткізілген өлкелік комитет пен Орталық Атқару Комитетінен үзілді-кесілді жауап алғанша, сіздің шешіміңіздің орындалуын тоқтата тұруды ұсынып отырмыз».

Губерниялық атқару комитетінің төрағасы Қазбеков 1922 жылы 6 шілдеде Қырғыз (қазақ) өлкелік әскери комиссариатқа, көшірмесін Қырғыз (қазақ) обкомына, Қырғыз (қазақ) ОАК төрағасы Меңдешевке, ХКК төрағасы Мырзағалиевке жіберуді өтіне отырып, жергілікті биліктің заңсыз әрекеттері туралы жеделхат жолдайды. Жеделхатта ол Петропавл уезінің аумағында әртүрлі желеулермен қырғыздардың (қазақтардың) өлтірілуі жиілеп кеткендігін атап өтеді. «ГПУ қызметкерлерінің Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасын белгісіз себептермен тұтқынға алып, қашуға әрекет жасады деп атып өлтіргендігі жайлы ақпаратты маусымның басында алған. Ұлттық негізде осыған ұқсас адам өлімінің орын алуы және мұндай қылмыстардың ұлғаюының алдын алу мақсатында губком төрағасының рұқсатымен қабылданған губатком төралқасының қаулысы негізінде Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасының өліміне байланысты тергеу үшін құрамында Қырғыз (қазақ) Обкомы уәкілетті өкілі Төлепов, губмилиция бастығы мен губревтрибунал төрағасы Куценко бар ықпалды (авторитетный) төтенше уәкілетті тергеу комиссиясы жіберілді. Комиссия Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасының өлімі және оның алдында жасалған үш қылмыс деректері алдын-ала жасалған жоспар бойынша жүзеге асырылғандығын анықтады. Бұл қылмыстардың бастамашысы губком мүшесі Вороновтың санкциясымен жұмыс жүргізген. Комиссия жұмыс істеген кезде Петропавл уезінің қазағы, өлім орын алған ауданда тұратын Воронов үйінде демалыста болған. Осындай хабарлама алған соң Губком төралқасының қаулысымен Воронов қамауға алынады, комиссия қайтып кеткен соң губком мүшесі Сафроновтың талап етуімен, комиссияның баяндамасы мен Вороновты тұтқындау туралы мәселе губком пленумының мәжілісінің қарауына ауыстырылады. Тіптен басқа нәрсе болып шығады. Жауапты хатшы Данилов пен мүшелері Сафронов, Баталовтардың талап етуімен орын алған қылмыстарды қайта тергеу үшін басқа комиссия құрылады. Осылайша жоғарыда көрсетілген абыройлы комиссияның губком қаулыларына қарағанда күшінің жоғарылығына қарамастан сенімсіздік білдірілді, тергеу ісі тоқтатылды, қылмыскерлер сайран салып жүр. Мұндай қаулыға Қырғыз (қазақ) ОАК уәкілетті өкілдері Кенжин, Төлепов және губкомның басқа мүшелері қарсылық танытқанымен, аз ғана басым дауыспен ол қаулы қабылданып кетті. Мұндай қысымда жұмыс істеу мүмкіндігі жоқ деп есептеп, губатком төрағасы лауазымынан босату және менің орныма басқа біреуді тағайындау туралы арыз жазуға мәжбүр болдым» (ҚР ПА.139-қ. 1-т. 266 а-іс. 90–94-п.).

Қазбековтың арызы губком төралқасының мәжілісінде Данилов, Сафронов, Баталов, Бейсенев, Межня және шешуші дауыс құқығымен Кенжин, Төлеповтардың қатысуымен қаралды. Бірінші үш дауыспен Қазбеков губатком төрағасы лауазымынан алынып, оның орнына Шәріпов тағайындалды. Қазбеков бұл қаулының күші жоқ екендігін, Орталық бекіткен лауазымынан Қырғыз (қазақ) ОАК, Қырғыз (қазақ) обкомының арнаулы нұсқауынсыз қызметті тапсырудан бас тартатынын, одан әрі қандай қадамдар жасау жайлы нұсқау күтетіндігін мәлімдеді. Орталықтың тарапынан шұғыл шаралар қолданылмаса, азық-түлік салығы науқаны, жаңа жер реформасы және т. б. маусымдық тапсырмалар өз уақытында орындалмай қалуы мүмкін екендігін, жауап күтетіндігін ескертеді.

Орынбор қаласында 1922 жылғы 16, 17 шілдеде өткен РК (б) ПҚырғыз (қазақ) облыстық комитеті төралқасының мәжілісі Ақмола партия ұйымындағы келеңсіз құбылыстар туралы мәселені қарады.

Қатысушылар: Асылбеков, Меңдешев, Полозов, Бақылау комиссиясының төрағасы Яковлев, облыстық жастар комитеттің хатшысы Алексеев, Қырғыз(қазақ) обкомы, Қырғыз (қазақ) ОАК уәкілетті өкілдері: Кенжин, Төлепов және Сәдуақасов. Қостанай губерниясынан: Тараненко және Банк. Ақмола облысынан: Шәріпов, Қазбеков, Катченко, Бейсенов және Шаповалов.

Мәжілісте Қырғыз (қазақ) облыстық комитет пен Орталық Атқару Комитетінің уәкілетті өкілдерінің жұмыс туралы есебі тыңдалды.

Ақмола облысы бойынша Кенжин баяндайды: «Ақмола губерниясында болған кезінде губерниялық атқару комитетінің барлық губерниялық бөлімдері тексеріліп, нұсқау берілді. Бөлімдерден жазбаша есептер қабылданып, мұқият тексеріліп, жауапты басшылармен бірге талқыланды. Жалпы кемшіліктерден мыналар анықталды: халық комиссариаттарының несиелерді уақтылы ашпауы, банкноталардың тіптен болмауы және жергілікті салықтардың түсімдерін қоспағанда, мұндай ақшаның 4 ай бойы болмауы орын алды. Кейбір бөлімдер Орынбор қаласына қарағанда Сібір революциялық комитетімен тығыз байланыста. Барлық бөлімдердің ортақ кемшілігі де басшылардың жиі ауысуы.

Өңірлермен, сондай-ақ Орталықпен, Орынбор қаласымен байланысы әлсіз. Көптеген бөлімдер бір мезгілде 3 орталықтың: Мәскеу, Н-Николаевск және Орынбордың бұйрықтарын басшылыққа алады. Жергілікті жерлерде партиялық жұмыстың жағдайы әлсіз; аудандар өз міндеттерін мүлде білмейді немесе елестетпейді. Партия ұяларында одан да нашар; партияның тапсырмалары туралы шамалы болса да түсінік жоқ. Партиялық тәртіп те, Жарғы деген ұғым да жоқ. Полиция мен сот-тергеу органдарының қызметіне партия мүшелерінің және жалпы ұялардың анархиялық араласу құбылыстары бар.

Мәжілісте сөз алған Шәріпов: Кенжин жолдастың айтқан кемшіліктерін жоққа шығаруға болмайды. Оларға өткізілген көптеген іс-шаралар туралы айтылады, бірақ мұның қалай жүзеге асырылғанына ешқандай шектеулер жоқ, сондықтан мұның барлығын іс жүзінде жоқ уәкілетті адамдар жасаған сияқты. Губерниялық комитет олар келгенге дейін-ақ жалпы, атап айтқанда қырғыз (қазақ) кедейлері арасындағы жұмыстың жоспарын жасап, қабылдап, іс жүзінде жүзеге асыру үшін губерниялық атқару комитетіне берілді. Кейбір бөлімдерде олар келгенге дейін қырғыз (қазақ) жұмысшылар енгізілді.

Каулин жолдас: Ақмола губерниясында дау-дамайлардың болуын жоққа шығаруға болмайды. Бұл бүкіл ҚКСР-ге тән құбылыс. Ұйымның партиялық құрамы негізінен ұсақ буржуазиялық. Бірақ ол дау-дамайдың алдын ала алмаған уәкілдердің көзінше басталып кеткенін, ал [бұл үшін] уәкілдердің өздері кінәлі екенін айтады.

Шәріпов жолдас: Сафроновқа және басқа жолдастарға көптеген айыптар тағылды. Қазбеков пен Бейсеновтің өзі оны губерниялық комитеттің жауапты хатшылығына ұсынып, Сафроновты жақтап, губерниялық комитет мүшелерінің пәтерлерін аралап, енді оны отарлаушы деп айыптайды. Келіспеушіліктер, тіпті, пролетарлық деп аталатын, Құмашев қарақшылары және соларға ұқсас басқалар қатысқан Қырғыз (қазақ) конференциясынан кейін туындайды. Губерниялық комитет те жер саясаты үшін айыпталды.

Губерниялық комитет губерниялық атқару комитетіне жер бөлімін ұйымдастыру жоспарын берді; соның ішінде Қазбеков бар қырғыздар (қазақтар) жұмыс істеп жатыр, егер ештеңе жасалмаса, онда губерниялық комитет кінәлі емес.

Катченко жолдас: бұл жағдай жауапты қызметкерлер Шаповалов, Қазбеков және тағы басқалардың бұзақылығын, бұзықтығын, маскүнемдігін көрсетеді.

Қазбеков жолдас: Мен құрмаған топтар құрды деп айыпталып отырмын. Сафронов жолдасты губерниялық комитеттің хатшылығына ұсынуға келсек, бұл уақытша шара ретінде Чернядьев жолдасты бекіткенге дейін жүзеге асырылуы тиіс еді.

Сәдуақасов жолдас: Жауапты қырғыз (қазақ) жұмысшыларына тәртіп бұзды, маскүнемдік жасады деп тағылған айыптардың бәрі өздері спирттік ішімдіктерді дайындаумен айналысатын орыстармен қарым-қатынастың жемісі.

Дунаев пен Полозов: Олар уәкілетті өкілдердің жұмыс барысында тікелей міндеттерінен алшақтап кеткенін атап көрсетеді. Жарыссөзде Ишков пен Бейсенов сөз сөйледі.

Шешім қабылданды: 1. Халық комиссариаттарында қызметкерлердің жоқтығын ескере отырып, Кенжин мен Төлепов жолдастардың өкілеттіктері аяқталды деп саналады.

2. Ақмола партия ұйымының ахуалын жақсарту мақсатында кезектен тыс губерниялық конференция шақырылсын, оған облыстық комитет басшылығының қатысуы жеткілікті.

3. Ақмола губерниясының жауапты қызметкерлері арасында жол беруге болмайтын келіспеушіліктердің болуы танылсын және қажетті табандылықты, әдептілік пен ұстамдылықты сақтай отырып, оны жою үшін шешуші шаралар қабылдау губерниялық комитетке жүктелсін.

4. Губерниялық комитеттің назарын губернияның кейбір аудандарында жекелеген азаматтарды өлтіруден көрінген қылмыстық анархо-партиялық әрекетке аударып, губерниялық комитетті бұл құбылысты аяусыз жоюға міндеттелсін.

5. Ақмола губерниялық комитетіне өлкелік комитеттің үзілді-кесілді, анық және нақты циркулярына қайшы, Петропавл қаласында алкогольдік ішімдіктерді сатумен жаппай мерекелеуге рұқсат бергені үшін сөгіс жариялансын.

6. Қырғыздар (қазақтар) арасындағы, әсіресе халқы негізінен қырғыздар (қазақтар) тұратын губерниядағы жұмыстың ерекше және бірінші кезектегі маңыздылығын ескере отырып, губерниялық комитетке жұмыстың қарқыны мен көлемін жан-жақты арттыруға, қырғыздар (қазақтар) арасында облыстық комитет белгілеген бағдарламаға сәйкес әрі қарай жұмыс жүргізуге және жергілікті жерде айтылған барлық жағдай мен қажетті жұмыстарды бірінші ретпен қамтамасыз етуге міндеттелсін. Қырғыз (қазақ) халқының ана тілінде іс жүргізуін тиімді қамтамасыз ету, қырғыз (қазақтар) еңбекшілерін барлық басқару органдарына тарту және қырғыз (қазақтар) кедейлерінің мүдделерін кеңінен қорғау үшін барлық шаралар қабылдансын.

7. Ақмола губерниясынан Баталов пен Сафроновты кері шақырту расталсын.

8. Данилов жолдастың Мәскеуге, РКП Орталық Комитетінің қарауына кетуі расталсын.

9. Чернядьев жолдас Ақмола губкомының хатшысы болып бекітілсін» деген 16 тармақтан тұратын қаулы қабылданды.

Сонымен қатар жергілікті қаржының түсуінің елеулі еместігі мен шамалылығын ескере отырып, қырғыздарды (қазақтарды) милиция қатарына тарту саласындағы реформаны тез арада жүргізу үшін Ақмола губерниялық атқару комитетіне қысқа мерзімде ашаршылықтан азат аудандарда милиция және командалық құрамды қырғыздардан (қазақтардан) дайындау бойынша шағын мерзімдегі курстарды ашу үшін қорлар құру жайында өкілеттілік берілсін, қырғыз (қазақ) халқын оқытуға жеңілдетілген курстар жүргізу құқығы берілді (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 769-іс. 4–6, 8-п.).

Бұл құжаттардан белгілі болғандай, С. Қазбеков басшылық жасаған уақытта орын алған тәртіпсіздіктер, келеңсіздіктер бүкіл Қазақ Республикасында орын алған. Ұлы державалық шовинизм мен ұлтшылдық белең алып, жаңа мен ескінің күресі шиеленсікен кезең еді.

Ресейдегі үлкен террор тақырыбына қатысты тарихнамалық еңбегінде А. Литвин «террор» терминінің Роберт Конквесттің «Большой террор» кітабы орыс тілінде шыққаннан кейін танымал болғандығын көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, көптеген тарихшылар мен публицистер бұл терминді ең алдымен 1930-жылдардағы қуғын-сүргінге қатысты қолданады. Кеңестік Ресейде «үлкен» немесе «кіші» террор болған жоқ, бірақ 1918 жылы Үкіметтің Жарлықтарымен заңдастырылған соттан тыс аруды енгізу туралы (18 ақпан), қызыл террор (5 қыркүйек) және т. б. азаматтарға қарсы мемлекеттік террорды ең үлкен зардаптың қатарына жатқызады. Сталин Лениннің 1918 жылы негіз салып беріп кеткен репрессиялар жүйесін тоталитарлық жүйеге айналдырды, адам ойына келмейтін ұйымшылдықпен жүзеге асырылған жауыздық 1918 жылғы бастаманың жалғасы еді. А. Литвиннің есебінше 1918–1922 жылдары

1,5 миллионға жуық ресейліктер қызыл және ақ террордың құрбаны болды. Бұл көрсеткіш Үлкен террордың көрсеткіші емес пе? Әрине, 1930-жылдары адамдар соғыс құрбаны болған жоқ, «бейбіт» жағдайда жойылды.

Мемлекеттік қауіпсіздік органдары қылмыстық жауапкершілікке тартқан азаматтардың саны туралы статистикалық мәліметтер (КСРО-да «саяси қылмыстар» үшін жауапкершілік Қылмыстық кодекспен анықталды) 1930–1950-жылдары қуғын-сүргін күшейе түскендігін көрсетеді. 1918–1953-жылдары тек қауіпсіздік органдары 4 308 487 адамды тұтқындады, оның 835 194-і атылды (төртіншісінің біреуі дерлік). Көпшілігі – 3 778 234 адам –1930-жылдары – 1950-жылдардың басында қамауға алынды, олардың 786 098-і атылды (Литвин: 1997, 546–575).

Жоғарыда еңбегіне сілтеме жасалған ресейлік тарихшы А. Литвин тергеу істері жайындағы ғылыми еңбегінде 1930-жылдардағы саяси мотивпен айыпталғандарға жасақталған тергеу істері мен кеңестік биліктің сот және соттан тыс процесстеріне талдау жасайды. «Қатігез заңдар, оларды өз бетінше түсіндіру, қорқынышқа толы пікірлер, үштік құрылымдардың тергеушілері мен басқа да қызметкерлерінің шаласауаттылығынан тергеу хаттамалары бір тектес сарында құрастырылды. Олардың барлығы тұтқындалғандарды «терроршыл», «ұлтшылдық» немесе «шпиондық» қызметке айыптауды жүзеге асырды. Оларда қылмыстарды бұлтартпайтын заттай айғақтар болған жоқ, тұтқындарды оның өзінің «көрсетулері, доностар мен сговорлар негізінде соттады. 1930-жылдардағы саяси негізде айыпталушылардың (РКФСР ҚК 58-10-бабы) тергеу істері көптомдық болды. Олардың ішінде тергеу хаттамалары, тұтқындау және пәтерлерін тінту жөніндегі ордерлер, бетпе-бет кездесу материалдары, арыздар, «айыпталушылардың «мойындаулары», «куәгерлердің доностары мен откровениялары, үкімдер, көпшілігінде ату жазасының орындалғаны жөніндегі анықтамалар бар. Белгілі қоғам қайраткерлеріне қатысты болғанда (Татарстанда, мысалы жазушы Ибрагимовтың, тарихшы Х. Атласовтың және т. б.) айыптау томдарына құпия қызметкерлер (сексот), ПХК тартқан күдіктінің жақын айналасындағы адамдарынан жеткізілген донесениялар енгізілген бақылау істері жасақталатын. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауға байланысты қылмыстық құрамының болған болмағандығы жайлы құжаттардан тұратын жеке іс құрастырылды. Ату жазасына кесілуі жылдам орындалғанымен, ақтау процесі ұзақ жүргізілді. Бұл еңбегінде автор «Үлкен террордың кезіндегі тергеу істері ресей тоталитаризмінің тарихи дереккөзі, оның жауыздығының, шексіз қатігездігінің, адам мен адамзаттың қандай да бір құқығын мойындамағандығының айғағы» деп көрсетеді (Литвин: 1995, 170–176).

Отыз жыл бұрын саяси қуғын-сүргін құрбандарының 1920–1950-жылдардағы тергеу істерін ғылыми айналымға енгізуді ресейлік тарихшылар қолға алған еді. Қазақстандық тарихшылар еліміз егенмендік алған кезде ішін-ара тергеу істеріне сілтеме жасауға мүмкіндік алды. Ал 2020 жылы 1920–1950-жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі арнайы комиссия құрылған соң арнаулы архивтердегі тергеу материалдарына санаулылардың ғана қолы жете алды. Мемлекеттік комиссияның бағдарламасымен шығарылған іргелі фактологиялық еңбек 2023 жылы зерттеушіге жол тартты.

«Алашорда ісі» атауымен жарияланған он екі томдық арнаулы архивтердегі сақталған қылмыстық істердің жинағы жоғарыда аты аталған Қазбеков жайлы біршама ақпарат береді. Аталған жинақтың 9-томы «Алашорда жағындағы дәулеттілер» деген атаумен Алашорда үкіметінің қызметіне белсене араласып, қаржылай, рухани, ұйымдастырушылық демеушілікте болған, кеңес өкіметі мен большевизм идеяларын қабылдамаған дәулетті адамдар (байлар) туралы ғылыми айналымға еңбеген арнаулы архивтерде сақталған құжаттармен топтастырылған. Жинақтың құрамына енгізілген қылмыстық атқару істеріндегі тергеу хаттамаларында жеке тұлғалардың жауаптары бар. Кенжин мен Төлеповтың комиссиясының қарауына ілінген Қазбеков (Қазбеков) жайлы мәлімет назар аудартады. 1937 жылғы 19 сәуірде Б. Қарсақпаевтың қосымша тергеу хаттамасында: «Қазбеков Смағұл менің алыс туысым, ол да мен секілді «ибескі» атасынан шыққан, кішкентай кезімнен танымын. Ол Атбасарда және Петропавлда оқыды. 1920 жылы кездестім. Сол жылы Қазбеков Смағұл Жезқазғаннан

Қарсақпайға келді және өзімен бірге 12 адам қызыләскерді ертіп келді. Енді есіме түсті, 1919 жылы Атбасар уездік ревкомының нұсқаушысы Шоқан Нұрымовпен бірге Жезқазғанға келіп, аудандық комитеттің төрағасы ишан Ахмет Оразовты қызметінен босатып, оның орнына Ыбырай Толысбаевты сайлап кеткен болатын. Қазбеков Қарсақпайға 1920 жылы келгенде жүн, шикізат және түйе разверсткасын жүргізіп, мен соған көмектескен болатынмын. 1920 жылдың қысында Қазбеков Атбасарға кетіп қалды, 1927 жылға дейін көрген жоқпын» деген ақпарат береді (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том: 2023, 384, 385).

1937 жылы жүргізілген контр-ұлтшыл ұйымдардың қызметі туралы тергеу материалдарында М. Жылқыайдаров деген азаматқа қойған сұрағында тергеуші өзіңіздің контрреволюциялық ұйымдармен байланысыңызды 1922 жылдан бастап айтып беріңіз деген талап қояды. «Ысмағұл Қазбековпен жастайымыздан байланыстамыз. Біз екеуміз бір ауданнанбыз, революцияға дейін бастауыш мектепте бірге оқыдық. 1921 және 1922 жылдары Қазбеков Ақмола губаткомының төрағасы болды. Сол кездің өзінде Қазбеков ұлтшыл болатын. Ол сәдуақасовшылдардың ықпалында болды. Онымен тұрақты түрде байланыс жасап тұрды. Губаткомның төрағасы қызметін өзінің пайдасына пайдаланып жүрді, ақ гвардияшылар Асанқожа Қошамбаев пен Мұхамедия Бұрханов және ишан Әлім Байғазинді қуғындаудан құтқарып, жасырынып қалуына көмектесті. 1922 жылы Қазбеков губатком төрағасы қызметінен босатылып Орынборда адайлар мен түркмендердің арасындағы жанжалды реттеу жөніндегі уәкіл болып тағайындалды. Адай округіне барудың орнына Қазбеков 1922 жылы мамырда Орынбордан Мәскеуге ұлтшылдар Сәдуақасовпен және Бөкейхановпен кездесуге кетіп қалды. Бұл кездесу алдын-ала келісілген болуы мүмкін. Бөкейханов ол кезде Семей губаткомының төрағасы болатын, Сәдуақасов Қырғыз (Қазақ) ОАК хатшылығынан ұлтшылдық қызметі үшін лауазымынан алынған еді. Орынборға мен Қазбековпен бірге келдім де оның шақыруымен Мәскеуге бірге жолға шықтық. Мәскеуде Сәдуақасов пен Абдул Бөкейханов тоқтаған қонақүйге тоқтадық. Ол жерде 15 күндей тұрдық. Осы уақыт ішінде бірнеше рет әңгімелестік, Сәдуақасов оны үнемі аңдып жүретініне шағымданды, контр-революциялық пікірлер айттық. Төртеуіміздің пікіріміз Қазақстаннан орыстарды қуу керек және орыстардың ықпалын жою керек деген бағытта тоқайласты. Бұл уақытта Қазбеков, Бөкейханов және Сәдуақасов Рысқұловпен бірнеше рет кездесті. Осындай кездесулердің біріне мен де қатыстым. Бір күні маған қонақүйге Рысқұлов келетіндігін хабарлады. Кешке Рысқұлов келді. Ұлтшылдық рухта оған Қазақстандағы жағдай туралы ақпарат берілді, Сәдуақасовты қызметтен босатып, партиядан шығарды, ұлтшылдарға қарсы бір науқан жүргізіліп жатыр деген сарында ақпарат жасалды» деп жауап берді. Жылқыайдаров Қазбековпен тағы бір кездесуі жайлы айтты. Қазбековтың Танашевпен, Мұстафа Шоқайдың тапсырмасымен келген Чайкинмен кездесулері жайлы баяндап береді. «Осыдан соң Қазбеков 1925 жылға дейін Мәскеуде бұрынғы Петровско-Разумовский академиясында оқыды да, шетелге ғылыми іссапарға кетті. 1926 немесе 1927 жылы Қазбеков шетелден оралды, 1927 жылы Қарсақпай ауданындағы Ақшұқыл немесе Қызыл тұрма өңіріндегі, Ағыбаевтардың және Түйебаевтардың ауылына келді. Ағыбаевтардың үйінде Қазбеков байлардың контрреволюциялық жиналысын өткізді, оған Хасен Қасқабаев, Ахметбек Баймендиев (ол қазір Қарсақпай ауданында малшылықпен айналысуда), Батырбек Баймендин, Нұрмұхамед Оразалин (соңғы екеуі қайтыс болды) қатысты. Осы жиналыста Қазыбаев кеңес билігіне қарсы күресті күшейту туралы мәселені көтерді. Қазбеков Ағыбаевтардың немере інісі болатын. Оның келуіне орай және Ағыбаевтардың ұлына қыз айттыруына орай арнайы контрреволюциялық жиын өткізу үшін той ұйымдастырылды. «Қазақтарда фабриканттар мен помещиктер жоқ, қазақтардың кәмпескелейтін түгі де жоқ, қазақтар малсыз өмір сүре алмайды, сондықтан кәмпескеге қарсылық көрсету керек, малды бермеу керек, көтеріліс ұйымдастыру арқылы бағынбау керек» деген үгіт насихат жүргізді. Осы ұйымның ісі бойынша 40-тан астам адам тұтқынға алынды» деп көрсетеді. Сонымен қатар Жылқыайдаровтың көрсетуінше Қазбеков 1928 жылы тұтқыннан қашып құтылады да, екеуі Қызылорда қаласында тұрады, Қазбеков Қазақ су шаруашылығы, немесе Жер ісі жөніндегі халық комиссариатында, Жылқыайдаров Қорғаушылар алқасында қызмет етіп жүріп жиі

араласып тұрады. Осы уақытта екеуі кеңестік билікпен күрес жүргізу керектігі туралы жиі талқылап отырады. Әңгіме барысында Қазыбеков шетелге барған кезінде Шоқаевпен кездескені жайында айтты деп көрсетеді. Шоқаев сол кезде оған шетелдерден қолдау іздеу және кеңестік билікпен белсенді түрде күрес жүргізу туралы тапсырма берді деп айтады. Тергеушінің «Қызылордада сіздер кіммен байланыс жасадыңыздар деген сұрағына «контрреволюциялық келіссөздерімізді екеуміз ғана бір-бірімізбен жүргіздік, одан әріге бармадық. Бірақ Қазбеков Қазақорман шаруашылығы тресінің меңгерушісі Аспандияр Кенжин мен Камал Ысқақовпен жақсы араласып тұрды» деген сипатта жауап береді (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том: 2023, 388–390).

Ә. Байділдинның 1929 жылғы 25 шілде – 1 тамыз аралығында берген тергеу хаттамасында С. Сәдуақасовтың Семей, Қостанай өңіріндегі ұлтшылдық істері жайлы баяндап береді. Сонымен қатар ақмолалық уәкілетті өкілдер Кенжин мен Төлеповтың да осындай жағдайға ұшырағандарын атап өтеді. «Олар біздің жақтастарымыз Қазбеков, Бейсенов, Ж. Садуақасов (Кеңестердің III съезі кезінде бізден айырылып кетті), Сейдалин, Мұхамедов, Айбасов және тағы басқалардың көмегімен колонизаторларға қарсы күресті бастадық. Олар алашордашыларды белсенді түрді қатарымызға қосып алды. М. Жұмабаевты губерниялық аштықпен күрес комитеті басшысының орынбасары, Тілеулинді губерниялық денсаулық сақтау комитетіне және т. б. жұмысқа алды. Осындай әрекеттері үшін оларды обком кері шақырып алды, ал Қазбеков партиядан шығарылды» деп көрсетеді. (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том: 2023, 454-б.).

Д. Әділевтың 1928 жылы 27 желтоқсандағы жауап алу стенограммасында көрсетілгендей: «Иә, кешірім сұраймын, мен ол кезде әлі большевикше ойлана алмайтын едім, нағыз ұлтшыл болатынмын. Бөкейханов Алаш партиясының ұйымдастырған бағдарламасын дамытты. Оған қарсы ол кезде медицина мектебінде оқитын Әлжанов қарсы шықты. Ол орта жастағы адам болатын. Әлжановты Мұқан Әйтпенев және, қателеспесем кейіннен чехословактар Петропавлда атып өлтірген Қазбеков қолдады» деген мәлімет қалдырады (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 206].

Е. Байғаскин 1929 жылғы 4 желтоқсандағы тергеу ісіндегі жауабында: «1921 жылдың соңы және 1922 жылдың басында кеңестік биліктің барлық шараларында алашордашылар басқа сипатта және басқаша ұйымдастырушылық түрінде жұмыс жүргізді. Ақмола, Семей губернияларындағы атқару комитеттері мен губкомның ұйымдастыру бөлімдерінің барлығының басшылығында алашордашылар отырды. Семей губерниясында Абдулла Бөкейханов, Ақмолада – Қазбеков Смағұл отырды. Атқару комитеттерін басқарып отырған осылар тек қана қазақ қызметкерлер қатысатын қазақ жиналыстарын өткізетін. Осы мәжілістерде қазақ тұрғындардың арасында жүргізілетін саяси іс-шаралар мен олардың жүргізілу әдістері талқыланатын және шешімдер қабылданатын. Осы жиындарда қабылданған шешімдер партия және кеңес органдарының басшылары арқылы жүзеге асырылатын. Осы сияқты жиындар уездік, болыстық және ауылдық көлемде төменгі тармақтарда өткізілуі тиіс болды, бірақ ол жүзеге аспады. Аталған жиындарды өткізу туралы баспасөз бетінде ашық жарияланып отырды. Осы тақырып туралы Ғаббас Тоғжановтың мақаласы «Еңбекші қазақ» газетінде 1922 жылы жарияланған болатын (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 473-б.).

Д. Әділевтың 1928 жылғы 28 желтоқсандағы жауабында Бірімжанов, Битлеуов, Қазбеков, Танашевтердің шетелге кеткені жайлы айтады. Оларға ақша, шетелдік мандат, рұқсаттамалар беріліп, Берлинге кетті (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том; 2023, 188-б.).

Ал шетелге оқуға аттанған төртеудің бірі Дамулла Битілеуов 1929 жылғы 3 қаңтардағы жауабында: «Ташкент қаласына келгенімде шетелге оқуға студенттерді жіберіп жатқанын естідім. Менің оқуға қатты әуесім кетті, бірақ ешқандай дайындығым жоқ еді. 4 қазақты жіберу туралы қаулы шығарылғанымен, баратын адам жоқ болғандықтан арыз жаздым да, Алматыға ашыққандарға көмек көрсету ұйымына аттандым, онда ұсақ малды ірі қараға айырбастаумен айналысатын уәкіл болдым. Осы уақытта мен Ташкенттен барлық істі

тапсырып, Германияға сапарға кету үшін Ташкентке келу туралы жеделхат алдым. Үйге соқпадым. Қобалжып тұрсам да баруға шешім қабылдадым. Менімен бірге Бірімжанов, Қожановтың әйелінің інісі Мұнайтпасов болды. Бұл екеуінен басқа менімен бірге Қазбеков барды. Германияға келген соң Бірімжанов ауылшаруашылық факультетіне, Қазбеков те соған түсті. Бізбен бірге өз қаржысымен барған Танашев деген біреу болды. Ол Фрейбург қаласында былғары өндеу мектебіне түсті. Екі айдан кейін оқуын тастап қайтып кетті (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 302-б.).

Тергеу істеріндегі жауаптардан белгілі болғандай С. Қазбеков бірнеше рет шетелде болғаны айқындалуда. Шетелде болған уақытын: «1929 жылғы ақпаннан қараша аралығында Дәнді дақылдар тресінің бағыты бойынша дәнді дақылдар шаруашылығын зерттеу үшін Америка Құрама Штаттарында ғылыми іссапарда болдым, Нью-Йорк, Чикаго және АҚШ-ң басқа штаттарында болдым, сонымен қатар жол-жөнекей Варшава, Берлин және Парижге соқтым. Варшавада бір тәулік, Берлинде 1–1, 5 аптадай, Парижде 7 күнге жуық болдым. «Шетелде таныстарыңызды кездестірдіңіз бе» деген сауалға «ешкімді кездестірмедім, тек Берлинде Сауда өкілдігінде істейтін омбылық танысым Березовскийді жолықтырдым» деп көрсетеді.

Анықтамалық еңбектерде Смағұл Сүлейменұлының академик Вавиловтың экспедицияларының құрамында болғандығы туралы деректер бар. Ал атақты генетик ғалым, академик Н. Вавилов Түркістан қаласында болғанда С. Қазбековтың онымен кездеспеуі мүмкін емес. 1933 жылғы 13, 14 мамырда Түркістан қаласында каучук шаруашылықтарын аудандастыру жөніндегі комиссия отырысы өткізілген. Облыстық мемлекеттік архивте сақталған құжатта осылай аталған жиналысқа академик Н. Вавилов төрағалық еткен. Облыстық газет тілшісі Л. Ковалева әлемге әйгілі ғалымның ғылыми ботаникалық-агрономиялық 6 елге жасаған экспедициялары Парсы еліне, Түркістанға және таулы Тәжікстаннан басталғандығын ерекшелеп атап өту қажет деген байлам жасайды (Ковалева: 2018).

1937 жылғы 21 маусымдағы хаттамада «Контрреволюциялық ұйымның мүшесі ретінде тұтқындалғаныңызды қабылдайсыз ба» деген сауалға, «жоқ қабылдамаймын» деп жауап береді. 1 тамызда Қазбековтың контрреволюциялық ұйым туралы көрсететіндігі жайлы акт құрастырылған. «Егер менен айыптауларды алып тастаса, және тұтқыннан босатуға сөз беретін болса, мен контрреволюциялық ұйым туралы айтып беремін» деп айтты (Алашорда ісі. 1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6 том: 2023, 269-б.).

«1922 жылы жерге орналастыру мәселесі бойынша таптық принципті есепке алмастан, ауылдың ішінен байларға жер бөліп берді, орыстар мен басқа ұлт өкілдерін шығарып жіберді, осылайша ұлтараздықты қоздырды», «1927–1928 жылдары ғылыми іссапар түрінде контрреволюциялық ұйымдардың тапсырмасымен шетелге барып, ақ эмигрант, контр-ұлтшыл ұйымның жетекшісі Шоқаев Мұстафамен кездесті, оған Қазақстандағы контрреволюциялық жұмыстардың барысын баяндады, сөйтіп одан Қазақстанда контрреволюциялық жұмыстарды жалғастыру туралы тапсырма алды. КСРО-ға қайтып келген соң контрреволюцияшыл ұлтшыл ұйымның жетекшілері Рысқұлов, Нұрмақов, Қожановтарды хабардар етті», «1928 жылы байларды тәркілеу кезінде Қарсақпай ауданының Ақшұкыл деген жерде Ағбаев, Х. Қасқабаев (хан, қазір Ауғанстанда эмигрант) және т. б. кездесіп, контрреволюциялық жиналыс өткізді, осы жиында кеңес билігімен ұйымдасқан күрес жүргізуге, контрреволюциялық жұмысты күшейтуге үгіттеді», Контрреволюциялық жұмысын Шымкент қаласында жалғастырып, контрреволюциялық ұйымның мүшелері Баймұқан Бигенов, Қарсақпаевпен байланыс орнатып, олармен контрреволюциялық жиналыс өткізді», «1936 жылы Ащысай полиметалл комбинаты мен Шымкент қорғасын зауытында диверсиялық-бүлдіру тобын Жылқыайдаров арқылы ұйымдастырды. Онымен байланысты шпион Бекарысов арқылы жүргізді», «Контрреволюциялық ұйымға 28 адамды тартты» деген айып тағылды

1938 жылы 19 ақпанда Қазбековты РКФСР Қылмыстық-атқару кодексінің 319, 320 баптарын басшылыққа ала отырып, РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-7, 58-8 және 58-11-баптарында көрсетілген қылмысты жүзеге асырды деп ең ауыр жаза – атуға

үкім шығарды. Үкім сол күні Шымкент қаласында орындалды (Алашорда ісі.1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6-том: 2023, 273-б.).

Әрбір құжаттың, әрбір есімнің артында бір әулеттің, бір елдің тұтас тарихы хатталып жатыр. Тергеу материалдарының әрбір дерегін архив құжаттарымен дәйектеу арқылы, XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ қоғамының дамуын зерделеуге мүмкіндік беріледі.

Ғалым, агроном, саяси қуғын-сүргін құрбаны жайлы өмірбаяндық деректер энциклопедиялық сөздіктер мен анықтамалықтарда кездеседі.

Олар: Қарағанды облысының энциклопедиясында: «Смағұл Сүлейменұлы Қазбеков (1897–1938), қазақтан шыққан алғашқы агроном, биолог-генетик ғалымдардың бірі, академик Н.И.Вавиловтың шәкірті. Жезқазғанның түлегі. Мәскеудегі Тимирязев атындағы ауыл шаруашылық академиясын бітірген (1922). 1920-жылдар аяғында Солтүстік және Оңтүстік Америкада Н. И. Вавиловтың ботаника-агрономдық экспедициясының құрамында болған. 1925 жылы ҚазАКСР-да құрылған жер шаруашылығы халық комиссариатында жұмыс істеген. 1925–1926 жылдары Англияға тәжірибе алмасу үшін барған топтың құрамында болды. 1937 жылы тұтқындалды. 1938 жылы ату жазасына кесілді» деп қысқаша қайырады (Қарағанды. Қарағанды облысы. Энциклопедия, 2006).

Ал Алматы қаласының Азалы кітабында «1897 жылы туылған. Қарағанды облысы Қарсақпай ауданының тумасы, қазақ, ҚКСР Жер шаруашылығы Халық комиссариатының тұқым тану бөлімінің меңгерушісі. Алматы қ. Тұрған 1938 жылы 19 ақпанда КСРО Жоғарғы Соты Әскери Алқасының Көшпелі соты тұтқынға алған. Атылған. 1957 жылғы 21 желтоқсанда КСРО Жоғарғы соты Әскери Алқасының қаулысымен ақталған» деп көрсетілген. (Книга Скорби – Азалы Кітап).

Сонымен қатар интернет желісіндегі деректер базасы мен сайттарда да мәліметтер бар. «Центр Азия Казахстан» сайтында: «Казбеков Исмагул Сулейманович. 1897 жылы туылған, 1938 ж. қайтыс болған. Қарсақпай болысында дүниеге келген қазақ. Омбы ауылшаруашылығы орта училищесін (1912), Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясын (?) бітірген. Адай уездік атқару комитетінің төрағасы (08.1921–), Ақмола губерниялық атқару комитеті төрағасының орынбасары (10.1921), Ақмола губерниялық атқару комитетінің төрағасы (17–26.06.1922). 1922 жылы 19 маусымда Ақмола Губерниялық Бақылау комиссиясының қаулысымен «арақ ішкені, буржуазиялық элементпен байланысы және партиялық этиканы сақтамағаны үшін» партиядан шығарылды. 1922 жылы 24 тамызда РК (б) П Қазақ обкомының төралқасының шешімімен Казбеков (ол?) Адай уездік атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалды. 1926 жылы Ақмола губерниясында басшылық қызметте, 1928 жылы Ақмола округтік халық ағарту бөлімінде (меңгеруші ?) басшылық қызметте. 1920-жылдардың соңында Ташкентте Жер ісі жөніндегі институттың бөлім меңгерушісі болып қызмет атқарды. АҚШ-да ұзақ мерзімді ғылыми іссапарда болды. ВАСХНИЛ дің Орта Азия мен ҚКСР бойынша бөлімінің меңгерушісі лауазымында болды. Қазақ Жер ісі институтының тұқымтану бөлімінің меңгерушісі (? –1937). 1937 жылы 21 маусымда (немесе 21 шілде) тұтқынға алынған. 1938 жылы 19 ақпанда КСРО Жоғарғы Сотының Әскери Алқасының Көшпелі сессиясы Алматы қаласында ең жоғары жазаға кесуге үкім шығарған

Жұбайы – Мағрифа Мырзағұлқызы Казбекова (1903–1982), Орта Азия медицина институтын бітірген, Ташкент (1929), дәрігер, 28.07.1938 жылы 28 шілдеде тұтқындалған. АЛЖИР лазаретінде дәрігер, ал 1943 жылдан бастап меңгерушінің орынбасары, 1945–1947 жылдары – ПХК ГУЛАГ жапон әскери тұтқындарына арналған Балқаш лагерінің лазаретінің меңгерушісі, 1947–1974 – Балқаш қалалық ауруханасының жұқпалы аурулар бөлімінің дәрігері, меңгерушісі қызметтерін атқарды. Облыстық және қалалық кеңестің депутаты. «Еңбек Қызыл Ту» орденімен «КСРО денсаулық сақтау ісінің үздігі», «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген дәрігері» атақтарымен марапатталған. Ұлы Ерден (1927 ж.т.), медицина ғылымдарының кандидаты, қызы Елке (1937 ж.т.) (Centrasia.org/person).

1937 жылғы 21 маусымдағы тергеу хаттамасында С. Қазбеков отбасы жайлы: інім – Мейрамбай Сүлейменов, 16 жаста, әйелім Мағрифа Қазбекова – Ташкенттегі Тері-венерология

институтында дәрігер, аға ассистент, екі кішкене балам бар» деп көрсетеді. (Алашорда ісі.1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6-том: 2023, 208-б.).

Ұлы Ерденнің тағдыры белгісіз. Қорғаныс министрлігінің Орталық архивінің карточкасындағы деректер бойынша ол әскери дәрігер қызметін атқарған. Әскери қызметшілердің есепке алу-қызметтік картотекасында: «Ерден Ысмағұлұлы Қазбеков 1926 жылы 12 мамырда туылған. Туған жері Өзбек КСР, Ташкент облысы, Ташкент қ. Медицина қызметінің аға лейтенанты. Әскерге шақырылған орны: Балқаш қалалық Әскери комиссариаты, Қазақ КСР, Қарағанды облысы, Балқаш қ. Әскери қызметті бастаған уақыты: 27 ақпан 1945 ж. Қызмет еткен бөлімі: 58 зконап 16 сд ОрВО. Қызметті аяқтаған уақыты: 06.04.1950 ж.» деген деректер бар (ЦАМО. Учётно-послужная картотека).

Ал қызы Елке жайлы жарияланған мақалада: «балаларды қабылдау-тарату бөлімінде және АЛЖИРде өткізген балалық шағына қарамастан Елке Смақұлқызы өзін бақытты санайды. Оның мейірімді, қамқор күйеуі Мұрат Оспанов, төрт баласы бар, оларды мақтан тұтады. Елке Смақұлқызы қалалық білім бөлімінде ұзақ уақыт жұмыс істеді, одан соң Жезқазған медицина училищесінде оқытушы және директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары қызметін атқарды. «КСРО Денсаулық сақтау ісінің үздігі» белгісімен марапатталған. Облыстық денсаулық сақтау бөлімі мен Медицина қызметкерлері кәсіподағының орталық комитеті жанындағы Құрмет Кітабына есімі енгізілген Анасы Мағрифа Мырзағұлқызы құжаттары мен пайдаланған заттарын АЛЖИР музейіне тапсырған (Джуманбаева: 2009).

Смағұл Сүлейменұлының есімі Қазақстан Ұлттық электрондық кітапхана жүйесінде «Адай уезінің ауыл шаруашылығының ерекшеліктері» атты еңбекті жазған авторлар қатарында аталады. 1926 жылы жүргізілген зерттеулер КСРО Ғылым академиясының қазақстандық экспедициясының топырақтану-ботаникалық отрядының жұмысы туралы есепте көрсетілген. Бұл есептің Адай уезінің аумағы, әкімшілік бөлінуі, халқы, көш-қон жайлы бөлімдерін С. Қазбеков И. В. Ларинмен, М.М. Ищенко, Б.К. Щелоковпен бірлесіп жазды. Ол мал шаруашылығы бөліміне толықтырулар енгізген. Далалық зерттеулерді агроном С.С. Қазбеков практиканттар Н.М. Бекетов, Ш.Д. Күсепқалиевпен бірге оңтүстік және батыс Үстірт және Маңғыстауда жүргізген (Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда: 1928, 4, 5).

Сонымен қатар Қазақстандық бөлімшенің еңбектері VII шығарылымында жарияланған тізімде көрсетілген. «Естественные корма юго-запади Казакстана. (Материалы по изучению естественных кормовых степей. Часть 1-ая. Поедаемость и химизим (печ.) деп аталады. Бұл еңбекті Н.М. Бекетов, И.Н. Иманалиев, М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, Ш.Д. Кусябғалиев, И.В. Ларин, Г. П. Ружейников, Б.К. Щелоков, М. Юнусов бірлесіп дайындаған (Акад. наук СССР. Ленинград: Издание Академии наук СССР: 1928, 232).

ҚР Орталық мемлекеттік архивінде Жұмысшы-Шаруа инспекциясының халық комиссары Богдановтың атына жазылған Ауылшаруашылық тобының инспекторы Күсепқалиевтің 1930 жылға арналған көшпелі және жартылай көшпел тұрғындарды отырықшыландыру жөніндегі практикалық іс-шраларды бақылау мәселесі бойынша 1930 жылы 10 маусымда жасаған баяндау жазбасы сақталған. Аталған құжатта отырықшыландыруға қатысты жұмыстардың барлығын Жер ісі халық комиссариаты мен Колхозсоюзға шоғырландыруды және жұмыстың барлығына жауапты етіп тағайындауды ұсынады. В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашығы академиясының (ВАСХНИЛ) Қазақстандық бөлімшесінің тапсырмасымен Адай уезінің ауыл шаруашылығының жай күйін зерттеген дадалық экспедиция жұмысына қатысып, ғылыми очеркті бірлесе жазған С. Қазбеков пен Ш. Күсепқалиевтің жолы Қазақ КСР Жер шаруашылығы комиссариатында тағы да түйісті (ҚР ОМА. 44-к. 11-т. 393-іс. 49–52-п.).

С.С. Қазбековтың өзінің кәсіби білімін қазақ шаруаларын жерге орналастыру ісімен республиканың әр өңірінде атқарғандығы, тіпті шешуі дауыспен жұмыс істегендігі деректерден мәлім болуда. Атап айтқанда, Кәрім Әлімбаев 1929 жылғы 6 мамырдағы тергеудегі жауабында Түркістан жер істері жөніндегі халық комиссариатының Жетісу

губерниясындағы жер реформаларын жүргізу барысы жайлы баяндайды. Топырақтану-ботаникалық зерделеу жөніндегі түрлі экспедицияларды толықтыру жұмыстардың барлығы тек қана Мурзин мен Қазбеков арқылы атқарылғандығын айтады (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 279).

Қорытынды. Адам тағдырының қилы қилы бұралаңдарын қалыпқа келтіруде архив құжаттарының орны ерекше. Тергеу істеріндегі жауаптар соқтықпалы-соқпақты жолмен жүрген жандардың ізін айшықтауға мүмкіндік береді. Тергеу хаттамаларындағы жауаптарды өмірбаян деректері секілді эпистолярлық мұралар қатарына енгізу қажет. Бұл жауаптардың объективтік, субъективтік мәнге ие болуынан. Жауаптарды қатаң түрде, күштеу, қинау арқылы алынды деген күннің өзінде, суыртпақтай отырып, тұлғаның өміріне қатысты беймәлім тұстарды қалпына келтіруге болады. Танымы биік, зейіні зерек зерттеушілер үшін қылмыстық істердегі әрбір дерек құнды. Қылмыстық істерді зерделей отырып, 1929 жылғы қырық төренің айыпталу істері мен 1936–1938 жылдардағы қуғындалған кеңестік билік өкілдерінің қылмыстық істеріндегі жауаптар тарих ақтаңдақтарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Кейінгі еңбектерінде А. Литвин 1990 жылдардың соңында бұл дереккөзге сыни көзқараспен қарап, тарихи дерек көз ретінде пайдаланудың қажетсіздігі жөнінде мәселе көтереді. Зерттеушінің кейінгі еңбектерінде қолдан құрастырылған құжаттардың өзінен де, тергеу істерінің материалдарының кейбір куәліктерінен суыртпақтай отырып жинақтап нақты мәліметтер табуға болады деп атап өтеді (Литвин: 1995).

1922, 1925, 1929, 1931, 1933, 1936–1938 жылдардағы Коммунистік партия мүшелерінің қатарын тазалаулар барысында ұйымдастырылған партиялық-тергеу істеріндегі деректерде күнделікті тұрмыс баяндалады.

Смағұл Сүлейменұлы Қазбековтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін архивтік үзік үзік деректері арқылы жинақтауға ұмтылыс жасалды. Шетелде білім алған, тәжірибе жинақтаған ғалым агрономның соңында қалған ғылыми мұрасын жинақтау алдағы күндердің еншісінде. Арнаулы архивтердегі қылмыстық істердегі жауаптар арқылы С. Қазбековтың 1921–1936 жылдар аралығында жүргізген саяси қызметтері туралы мәлімет қорытындыланды. А. Кенжин мен М. Төлеповтың ерекше пікірін талқылаған құжат негізінде Ақмола өңіріндегі қызметі сарапқа салынды. 1922 жылы партиядан шығарылғандығы туралы мәлімет жинақталған республикалық Бақылау комиссиясының партиялық-тергеу ісі қазірше зерттеушілер қолына берілмейді. Республикалық архив қорларындағы жеке істер мен партиялық-тергеу істеріндегі деректер ғылыми айналымға енгізілуі керек.

«Бетеге кетіп бел қалады, ерлер кетіп ел қалады» дегендей, орнында бар оңалар күн алда.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві.

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві.

Sources

CSA RK – Central state archive of the Republic of Kazakhstan.

PA RK – President of the Republic of Kazakhstan.

Әдебиеттер

Алашорда ісі, 2023а — Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том. «№ 78754 А. Байгұрсынұлы, М. Дулатов және басқаларды айыптау ісі. 1927–1930 жж.» / Құраст.: М. Қойгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Г. Мұқажанова. Алматы: Кітап, 2023. 572 б., 16 б. сур.

Алашорда ісі, 2023б — Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 6-том. Алашорда үкіметі мүшелері мен осы ұстанымдағы тұлғаларды жою шаралары. 1933–1938 жж. / Құраст.: М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова, З. Мырзатаева, Ж. Өзбеков. Алматы: Кітап, 2023. 504 б., 16 б. сур.

Алашорда ісі, 2023с — Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том. «Алашорда жағындағы дәулеттілер» / Құраст.: З. Қабылдинов, Қ. Әлімғазин, М. Қалыбекова, Е. Сыздықова. Алматы: Кітап, 2023. 484 б., 16 б. сур.

Джуманбаева, 2009 — Джуманбаева А. Музей скорби и слез // Подробности. Жезказған, 31 мая 2009 г. URL: <https://www.newsfactory.kz/42468.html> (Қаралған уақыты: 10 қыркүйек 2025 ж.).

- Книга скорби – Азалы кітап — Расстрельные списки – Книга скорби – Азалы кітап. Алма-Ата. URL: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/415325/> (Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.).
- Ковалева, 2018 — Ковалева Л. Отрасль, которую мы потеряли // Южный Казахстан. 2 февраля 2018 г. URL: <https://уујanka.kz/otrasl-kotoruyu-my-poteryali/> (Қаралған уақыты: 13 қыркүйек 2025 ж.).
- Конквест, 1991 — Конквест Р. Большой террор. Кн. 1. Рига: Ракстниекс, 1991. 416 с. URL: <https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/PUBLIKACII/Monografii/Konkvest-1-Bolshoj-terror-Kn-1-Robert-Konkvest-1991-416s-compressed.pdf> (Қаралған уақыты: 14 қыркүйек 2025 ж.).
- Қазақстан халық комиссарлары, 2004 — Қазақстан халық комиссарлары. 1920–1946: Өмірбаяндық анықтамалық / Ред.: М.С. Нәрікбаев (жауапты), Л.Д. Дегітаева, Е.М. Грибанова; Құраст.: М.Х. Жақыпов, А.С. Зұлқашева, А.Н. Ипмағамбетова (жауапты), Е.В. Чиликова. Алматы: Қазақ гуманитарлық-заң университетінің баспасы, 2004. 499 б.
- Қойгелдиев, 2024 — Қойгелдиев М. Тарихтың күші – деректе // Егемен Қазақстан. 15 ақпан 2024 ж. URL: <https://egemen.kz/article/358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhynch-kush3-derekte> (Қаралған уақыты: 14 қыркүйек 2025 ж.).
- Литвин, 1997 — Литвин А. Российская историография большого террора // У источника: Сборник / Отв. ред. С.О. Шмидт. Вып. 1. Москва, 1997. С. 546–575. URL: https://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr7.htm (Қаралған уақыты: 13 қыркүйек 2025 ж.).
- Литвин, 1995 — Литвин А.Л. Следственные дела как исторический источник // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1995. № 5. С. 170–176. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sledstvennyye-dela-kak-istoricheskiy-istochnik-1> (Қаралған уақыты: 13 қыркүйек 2025 ж.).
- Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда, 1928 — Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда: Отчет о работах почвенно-ботанического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук СССР (Исследование 1926 года) / М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, Б.К. Щелоков, И.В. Ларин; предисл. С.С. Неуструева; под ред. И.В. Ларина; Акад. наук СССР. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. (Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 13). 215, [5] с., ил., карт. URL: <https://kazneb.kz/index.php/ru/catalogue/view/1549850> (Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.).
- Спан, 2000 — Спан Э. Жалау Мынбайұлы / Жалпы ред. басқарған Қ. Сыдықұлы. Алматы: Информ-Арна, 2000. 246 б., 4 б. сур.
- Сүлейменова, 2012 — Сүлейменова Э. Аспандияр Кенжин: Гасырлар тоғысындағы тағдыр (1887–1938). Алматы: Елтаным, 2012. 240 б.
- Сүлейменова, 2014 — Асфендияр Кенжин: Сборник документов и материалов / Сост. А.Т. Сулейменова. Алматы: Елтаным, 2014. 344 с., 4 л. ил.
- Centrasia.org — Биография. URL: <https://centrasia.org/person2.php?st=1284903772> (Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.).
- ЦАМО. Учётно-послужная картотека — ЦАМО. Учётно-послужная картотека. Шкаф 375. Ящик 40. Казбеков Эрден Исмагулович. URL: <https://poisk.re/person/officers/7170684> (Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.).

References

- Alashorda Case, 2023a — Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Vol. 1. Case No. 78754 against A. Baitursynuly, M. Dulatov and others. 1927–1930 [Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том]. Comp. M. Koygeldiev, K. Alimgazinov, Z. Myrzataeva, G. Mukazhanova. Almaty: Kitap, 2023. 572 p., 16 p. ill. (In Kaz.).
- Alashorda Case, 2023b — Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Vol. 6. Measures to eliminate members of the Alashorda government and persons of similar orientation. 1933–1938 [Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 6-том]. Comp. M. Koygeldiev, H. Abzhanov, G. Nurymbetova, Z. Myrzataeva, Zh. Ozbekov. Almaty: Kitap, 2023. 504 p., 16 p. ill. (In Kaz.).
- Alashorda Case, 2023c — Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Vol. 9. The wealthy on the side of Alashorda [Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том]. Comp. Z. Kabyldinov, K. Alimgazinov, M. Kalybekova, E. Syzykova. Almaty: Kitap, 2023. 484 p., 16 p. ill. (In Kaz.).
- Span, 2000 — Span A. Zhalau Mynbayuly. Ed. K. Sydiykhuly. Almaty: Inform-Arna, 2000. 246 p., 4 p. ill. (In Kaz.).
- Suleimenova, 2012 — Suleimenova A. Aspandiyar Kenzhin: Fate at the turn of the centuries (1887–1938). Almaty: Eltanym, 2012. 240 p. (In Kaz.).
- Suleimenova, 2014 — Suleimenova A.T. (comp.). Asfendiyar Kenzhin. Collection of documents and materials. Almaty: Eltanym, 2014. 344 p., 4 l. ill. (In Kaz., Russ.).
- Dzhumanbayeva, 2009 — Dzhumanbayeva A. Muzey skorbi i slez [Museum of sorrow and tears]. Podrobnosti. Zhezkazgan, 31 May 2009. Available at: <https://www.newsfactory.kz/42468.html> (Accessed: 10 September 2025). (In Russ.).
- Karaganda, 2006 — Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia [Qarağandı. Qarağandı oblısı: Énciklopediya]. Almaty: Atamura, 2006. ISBN 9965-34-515-5. (In Kaz.).
- Kniga skorbi – Azaly kitap — Kniga skorbi – Azaly kitap. Rasstrel'nye spiski [Book of sorrow – Azaly kitap. Execution lists]. Alma-Ata. Available at: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/415325/> (Accessed: 9 September 2025). (In Russ.).

Koygeldiev, 2024 — Koygeldiev M. Tarikhtyn kushi – derekte [The power of history is in the evidence]. Egemen Kazakhstan. 15 February 2024. Available at: <https://egemen.kz/article/358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kush3-derekte> (Accessed: 14 September 2025). (In Kaz.).

Kovaleva, 2018 — Kovaleva L. Otrasl', kotoruyu my poteryali [The industry we lost]. Yuzhnyy Kazakhstan. 2 February 2018. Available at: <https://yujanka.kz/otrasl-kotoruyu-my-poteryali/> (Accessed: 13 September 2025). (In Russ.).

Konkvest, 1991 — Konkvest R. Bol'shoy terror. Kniga 1 [The Great Terror. Book 1]. Riga: Rakstnieks, 1991. 416 p. (In Russ.).

Litvin, 1995 — Litvin A.L. Sledstvennye dela kak istoricheskiy istochnik [Investigative files as a historical source]. Gasyrlardyn avyzy – Ekho vekov. 1995. No. 5. P. 170–176. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sledstvennye-dela-kak-istoricheskiy-istochnik-1> (Accessed: 13 September 2025). (In Russ.).

Litvin, 1997 — Litvin A. Rossiyskaya istoriografiya bol'shogo terrora [Russian historiography of the Great Terror]. In: U istochnika. Ed. S.O. Shmidt. Issue 1. Moscow, 1997. P. 546–575. Available at: https://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr7.htm (Accessed: 13 September 2025). (In Russ.).

Osobennosti..., 1928 — Ishchenko M.M., Kazbekov I.S., Shchelokov B.K., Larin I.V. Osobennosti sel'skogo khozyaystva Adayevskogo uyezda. Otchet o rabotakh pochvenno-botanicheskogo otryada Kazakhstanskoy ekspeditsii AN SSSR (Issledovanie 1926 goda) [Peculiarities of agriculture in Adayevsky district]. Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1928. 215 p., ill. (In Russ.).

People's Commissars, 2004 — People's Commissars of Kazakhstan. 1920–1946: Biographical directory [Qazaqstan xalyq komissarlary. 1920–1946: Omirbayandyq anyqtamalyq]. Ed. M.S. Narikbayev et al. Almaty: Kazakh Humanitarian-Law University Publishing House, 2004. 499 p. (In Kaz.).

TsAMO — TsAMO. Uchotno-posluzhnaya kartoteka. Shkaf 375. Yashchik 40. Kazbekov Erden Ismagulovich. Available at: <https://poisk.re/person/officers/7170684> (Accessed: 9 September 2025). (In Russ.).

Published in the Republic of Kazakhstan

Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 1, pp. 144-151, 2026

Journal homepage: <https://sjcacious.com/>

FTAXP / МРҲТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_144-151

ANALYSIS OF SOURCES ON THE RUSSIAN MEDICAL SYSTEM AND THE ATTITUDE OF THE LOCAL POPULATION TOWARD IT IN THE ZARAFSHAN OKRUG AND THE SAMARKAND REGION DURING THE PERIOD OF THE RUSSIAN EMPIRE

Tangirov Sherzod Abdurakhmonovich

Doctoral Student at Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand Region, Republic of Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0008-0845-0264>. Email: tangirovsherzod04@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Tangirov Sh.A., 2026

Abstract. Based on historical sources, the article examines issues related to medicine, its legal foundations, and practical implementation in the Zarafshan Okrug (1868–1886) and the Samarkand Region (1886–1917) during the colonial administration of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. The study highlights the main objectives and practical outcomes of the medical system introduced by the Russian administration, as well as the contemporary situation as reflected in primary sources. According to the research findings, between 1868 and 1917 the medical service of the Samarkand Region was under the full control of the military administration; the number of medical institutions and physicians was insufficient, and the trust of the local population in Russian medicine remained low. As a result of colonial policy, the medical sphere contributed to social and class-based segregation within society, the marginalization of local medical traditions, and limited access to medical services. The article presents important scholarly conclusions for studying the historical formation of the medical system in Turkestan, particularly in the Samarkand Region.

Keywords: “Provisional Regulations”, “Regulation on the Administration of the Turkestan Territory”, folk medicine, traditional medicine, the role of medicine in the structure of colonial governance, statistical reporting.

For citation: Tangirov Sh.A. Analysis of sources on the Russian medical system and the attitude of the local population toward it in the Zarafshan Okrug and the Samarkand Region during the period of the Russian Empire // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 144-151. (In Russ.). DOI: [10.64970/3105-241X_2026_2_1_144-151](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_144-151)

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ДӘУІРІНДЕГІ ЗАРАФШАН ОКРУГІ МЕН САМАРҚАНД ОБЛЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙЛІК МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОҒАН ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚТЫҢ ҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ТАЛДАУ

Тангиров Шерзод Абдурахмонович

Самарқанд мемлекеттік университеті Шараф Рашидов атындағы докторанты

Самарқанд облысы, Өзбекстан Республикасы

<https://orcid.org/0009-0008-0845-0264>. Email: tangirovsherzod04@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада тарихи дереккөздер негізінде Ресей империясының отарлық әкімшілігі кезеңінде XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Зарафшан округінде (1868–1886 жж.) және Самарқанд облысында (1886–1917 жж.) медицина мәселелері, оның құқықтық негіздері мен практикалық жүзеге асырылуы зерттеледі. Ресей әкімшілігі енгізген медициналық жүйенің негізгі мақсаттары мен практикалық нәтижелері, сондай-ақ бастапқы дереккөздер арқылы сол кезеңдегі жағдай талданады. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, 1868–1917 жылдары Самарқанд облысының медициналық қызметі толықтай әскери әкімшілік бақылауында болды; медициналық мекемелер мен дәрігерлер саны жеткіліксіз еді, ал жергілікті халықтың ресейлік медицинаға деген сенімі төмен деңгейде қалды. Отарлық саясат нәтижесінде медициналық сала қоғамда әлеуметтік-таптық жіктелуді күшейтіп, жергілікті медициналық дәстүрлерді ығыстыруға және медициналық қызметтердің шектеулі қолжетімділігіне алып келді.

Мақалада Түркістандағы, әсіресе Самарқанд облысындағы медициналық жүйенің тарихи қалыптасуын зерттеу үшін маңызды ғылыми тұжырымдар ұсынылған.

Түйін сөздер: «Уақытша ереже», «Түркістан өлкесін басқару туралы ереже», халық медицинасы, дәстүрлі медицина, отарлық басқару құрылымындағы медицинаның рөлі, статистикалық есептілік

Дәйексөз үшін: Тангиров Ш.А. Ресей империясы кезеңіндегі Зарафшан округі мен Самарқанд облысындағы ресейлік медициналық жүйе және оған жергілікті халықтың қатынасы туралы дереккөздерді талдау // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 144-151 бб. (Орысш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_144-151

АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ О РУССКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ СИСТЕМЕ И ОТНОШЕНИИ К НЕЙ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЗАРАФШАНСКОМ ОКРУГЕ И САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Тангиров Шерзод Абдурахмонович

Докторант Самарқандского государственного университета имени Шарафа Рашидова
Самарқандская область, Республика Узбекистан
<https://orcid.org/0009-0008-0845-0264>. Email: tangirovsherzod04@gmail.com

Аннотация. В статье на основе исторических источников исследованы вопросы медицины, ее правовые основы и практические процессы в Зарафшанском округе (1868-1886 гг.) и Самарқандской области (1886-1917 гг.) в период колониальной администрации Российской империи в конце XIX - начале XX вв. В статье освещаются основные цели и практические результаты медицинской системы, внедренной российской администрацией, текущая ситуация через первичные источники. Согласно результатам исследования, в 1868-1917 годах медицинская служба Самарқандской области находилась под полным контролем военной администрации, количество медицинских учреждений и врачей было недостаточным, а доверие местного населения к русской медицине было низким. В результате колониальной политики медицинская сфера привела к социально-классовой изоляции в обществе, отрицанию местных медицинских традиций и ограниченному охвату медицинских услуг. В статье представлены важные научные выводы для изучения исторического формирования медицинской системы в Туркестане, в частности в Самарқандской области.

Ключевые слова. “Временные положение”, “Положение об управлении Туркестанским краем”, народная медицина, традиционная медицина, роль медицины в структуре колониального управления, статистическая отчетность

Для цитирования: Тангиров Ш.А. Анализ источников о русской медицинской системе и отношении к ней местного населения в Зарафшанском округе и Самарқандской области в период Российской империи // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 144-151. (На Русс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_144-151

Введение. В Туркестане вопросы подготовки и обучения специалистов здравоохранения и медицины, а также контроля за сферой здравоохранения осуществлялись по традициям, сформировавшимся на протяжении веков. До завоевания региона Российской империей сфера здравоохранения контролировалась государством (эмирами, ханами). Тем не менее, в большинстве случаев процесс лечения и общение целителей с пациентами осуществлялись независимо/частно/свободно. [1. 18] Одним словом, до вторжения Российской империи медицинская отрасль в основном зависела от услуг местных целителей, которые опирались на знания народной медицины, сформировавшиеся на протяжении тысячелетий, в их руках были сосредоточены такие задачи, как диагностика, лечение, главный служащий в эпидемических ситуациях, санитар, изготовитель и продавец лекарств. В системе колониального управления Российской империи особое значение имело медицинское управление. При этом медицинские вопросы имели приоритетное значение, во-первых, для обеспечения имперской армии медицинскими услугами, а во-вторых, для того, чтобы сделать население зависимым от имперской медицины без стимулирования местной медицинской системы.

Анализ литературы по теме. Установление системы колониального управления Российской империи в Зарафшанском оазисе опирается на первоисточники, в частности на «Временные правила» 1868 года, которые включают отдельный пункт о структуре медицинской части документа — «Глава V — Структура медицинской части округа», отражённую в статьях 90–93. Также «Положение об управлении Туркестанским краем» 1886 года содержит важную информацию о медицинском управлении в колониальной системе до 1917 года. При изучении вопросов медицины Самаркандской области в колониальной администрации значимыми являются отчёты ревизий русского чиновника сенатора Ф.К. Гирса (1882–1884 гг.) и сенатора К.П. Палена (1907–1908 гг.), а также географико-статистические обзоры области и архивные документы. Проблемы медицинского обслуживания региона того времени публиковались в официальной имперской прессе, в частности в «Туркестанских ведомостях» и «Туркестанской туземной газете». В ходе данного исследования активно использовались перечисленные источники.

Методология исследования. В процессе исследования использовались такие методы, как принцип историзма, систематизация, классификация, проблемно-хронологический, микроистория (microhistory).

Результат и обсуждение. Согласно «Временным правилам», в каждом отделении Зеравшанского округа для медицинского обслуживания работал отдельный врач. В случаях нехватки медицинских работников эту задачу выполнял один из врачей батальона. Отделение врачей подчинялось окружному врачу, который также считался главным врачом войск, дислоцированных в округе. Эти правила устанавливали чёткий порядок медицинской службы, указывая, что в каждом отделе должен работать врач. Однако из-за нехватки кадров часто привлекались и военные врачи, что являлось слабым местом системы.

В источниках того периода медицина, внедренная после вторжения Российской империи, трактовалась как большое достижение для туркестанцев. Однако, начиная с третьей четверти XIX века, в результате политики, проводимой колониальным правительством под названием медицинских реформ, медицинские знания, существовавшие в Туркестанском крае с древних времен, полностью изменились. В частности, использование колониальным правительством медицинской сферы в качестве оружия в управлении территорией, направление вновь введенных видов услуг и учреждений не на интересы национального населения, а в первую очередь на нужды военнослужащих и членов их семей, переселенцев и государственных чиновников создало дифференцированную систему здравоохранения. Медицинские услуги в Туркестанском генерал-губернаторстве в основном ориентировались на интересы военных, чиновников и европейского населения, переселившегося в край. Из этой ситуации видно, что,

хотя изначально медицинское обслуживание трактовалось как реформа, на самом деле оно стало инструментом контроля колониальной администрации. Поэтому медицинская система служила не для местного населения, а в основном для удовлетворения интересов военных и административных категорий.

Согласно выдержке из проекта временных штатов, утвержденного Туркестанским генерал-губернатором 12 июня 1871 года, только в Каттакурганском отделе Зарафшанского округа в списке штатов числился 1 врач отделения, 1 медицинский помощник и 1 акушерка. Этот документ показывает, что медицинская служба была организована очень ограниченно на примере Каттакурганского отдела. Согласно географическим и статистическим данным, собранным по Зеравшанскому округу в 1874 году, общая численность населения в 3 административно-территориальных единицах Каттакурганского отдела — Каттакурганском, Пайшанбинском и Митанском районах — составляла 95 465 человек. Можно отметить, что медицинская система колониальной империи в 70–80-х годах XIX века практически не могла обслуживать никого, кроме местной администрации Российской империи, военных и их родственников. Больница на 50 коек, открытая в Самарканде в 1870 году, была создана только для русского населения.

В 1882–1884 годах русский чиновник, сенатор Ф.К. Гирс, проводивший ревизию в Туркестанском генерал-губернаторстве, в своих отчетах отмечает, что в отделах Зарафшанского округа работали в общей сложности 2 врача, 2 акушерки, 2 медицинских помощника и 2 фельдшера, то есть врачи и акушерки в основном собирались в городах. В 1867–1883 годах в Туркестане работали в основном военные врачи (за исключением некоторых врачей, которые обслуживали женщин и детей и изучали инфекционные заболевания) за счет военных медицинских учреждений, и существовали серьезные ограничения на доступ к медицинской помощи для местного населения. В целом, в 1868–1886 годах потребности местного населения в медицинских вопросах вообще не учитывались.

В своем отчете Ф.К. Гирс писал: «В течение 18 лет, то есть после завоевания территории, наша медицинская наука не достигла должного успеха в изучении средств лечения местных заболеваний. В результате мы не достигли необходимого результата в конкуренции с местными врачами (целителями). Следует отметить, что до сегодняшнего дня местные власти не предпринимали никаких попыток стимулировать медицинских работников к изучению народной медицины и фармацевтических наук». Эта запись свидетельствует о том, что имперская администрация недостаточно изучила местные медицинские традиции и упустила возможности их использования. В результате российские врачи не конкурировали с местными целителями и не завоевали доверия среди населения.

Раздел II "Положения об управлении Туркестанским краем" 1886 года посвящен "Управлению медицинской сферой," согласно которому медицинское управление в Туркестанском крае осуществлялось через военно-медицинское управление (статья 25). Организация медицинской службы в Самаркандской области, как и в других областях, была возложена на военно-медицинское управление при военном губернаторе и соответствующих медицинских инспекторов, деятельность которых осуществлялась в соответствии с правилами Всероссийской медицинской службы (статья 26). Исполнение законов и практических указаний по медицинскому обслуживанию в области осуществлялось городскими и уездными врачами, подчиненными главному врачу области.

Также они следовали общим указаниям государственных санитарных инспекторов. (Статья 27). В чрезвычайных ситуациях (например, в случае распространения эпидемии) городские и уездные врачи подчиняются непосредственно военному губернатору области, а областные врачи - Туркестанскому генерал-губернатору. Документ также предусматривает, что в случае обращения местного населения за медицинской помощью к властям, им должна быть оказана помощь в государственных больницах, а если это невозможно, то медицинская помощь должна быть оказана с привлечением соответствующих врачей (статья 32).

Порядок приема местного населения в медицинские учреждения, находившиеся на государственном обеспечении в городах и районах, осуществлялся на основании специального

положения, утвержденного генерал-губернатором. В документе также был предусмотрен пункт о предоставлении информации о сотрудниках, обслуживающих такие учреждения, в областные управления (статья 33), что напрямую связывало оказание медицинских услуг местному населению с военной властью [7, с. 5–6]. Эти нормы показывают, что после 1886 года медицинское управление Самаркандской области полностью находилось в руках военной администрации, а его деятельность была адаптирована к общероссийским медицинским правилам. Хотя документ предусматривал оказание помощи местному населению, на практике этот процесс был ограничен из-за нехватки кадров, недоверия со стороны местного населения и перебоев в коммуникации. Медицинская служба формировалась также как часть системы политического контроля.

Фактор «военной обстановки» играл решающую роль в разработке первых программных документов по управлению в генерал-губернаторстве. В результате медицинская сфера в Туркестанском крае передавалась в ведение Главного военного медицинского управления в период с 1867 по 1917 годы [100]. Это свидетельствует о том, что в течение полувека медицинская система оставалась исключительно в ведении военных ведомств, а интересы местного населения оказывались на втором плане.

Администрация Российской империи долгое время не уделяла должного внимания созданию медицинских учреждений в Самаркандской области. Так, в 1888 году в регионе функционировало всего две больницы: по одной в городах Самарканд и Каттакурган [8]. Такая ситуация отражает крайне слабое развитие медицинской инфраструктуры области.

Имперская администрация предпринимала попытки контроля за инфекционными заболеваниями в регионе. Об этом свидетельствуют материалы, хранящиеся в Национальном архиве Узбекистана. В частности, в 28 делах фонда И-21 содержится переписка начальника Джизакского уезда 1887 года с управлением Самаркандской области, уездным врачом и волостными начальниками о случаях заболевания оспой, смертности и мерах против распространения болезни в Джизакском уезде [9]. В одном из документов указывается, что в селе Заамин заболели 12 человек малярией и 1 человек оспой [10]. Кроме того, дело 635 фонда И-20 отражает возникновение инфекционных заболеваний в уезде [11], а сборник 45 фонда И-21 содержит сведения о заболеваемости черной и коклюшной болезнями среди населения Джизака в 1888 году [12].

Периодически проводились мероприятия по борьбе с инфекционными заболеваниями: очаги болезней помещались на карантин, проводилась вакцинация населения. Например, в деле 258 фонда И-20 представлено руководство по борьбе с холерой и определению диагноза заболевания бактериологическим методом. Дело 146 фонда И-21 содержит сведения о санитарном состоянии городского рынка и здоровье населения Джизакского уезда [13–14].

Имперская администрация активно проводила вакцинацию населения с привлечением местных жителей в качестве добровольцев. Анализ 29-го дела фонда И-21 показывает, что в 1887 году волости Джизакского уезда были разделены на пять прививочных участков для вакцинации населения против чумы: Джизакский — 17 600 человек, Зааминский — 34 415 человек, Янгикурганский — 35 665 человек, Богданский — 35 885 человек, Атакурганский — 27 650 человек, всего 141 215 человек [15]. В документе также указаны имена шести местных жителей, нанятых добровольцами для изучения вакцинации: Абдусаттор Эсонбоев, Абдусаттор Абдуурашулов, Очилбек Йулдошбеков, Исхакбек Мухаммад Юсупов, Абдушукур Йулдошев и Мулла Юсуф Мулла Рофиев [16].

Приказом военного губернатора Самаркандской области от 4 января 1888 года Мулла Эшонкул Худойкулов и Мулла Умур Тожибоев были назначены прививочниками против оспы в Джизакском уезде, а Махмудходжа Маъмурходжаев — в Ходжентском уезде [17]. В первой половине 1888 года на Джизакском участке Муллой Таубой Тухташбаевым было вакцинировано 102 человека, на Зааминском участке Муллой Эшонкулом Худойкуловым — 66 человек, на Богданском участке Муллой Умуром Таджибаевым — 234 человека [18].

Регулирование эпидемического баланса в регионе являлось частью политики, направленной на защиту интересов империи, поскольку нарушение эпидемиологического равновесия могло привести к социально-экономическим и политическим последствиям.

Тем не менее, деятельность учреждений общей медицины в крае и проблема медицинского обслуживания не рассматривались как один из основных вопросов. Согласно отчетам Самаркандской области за 1895 год, вопрос медицинского обслуживания оставался неизменным. В это время общий надзор за медицинской, фармацевтической и ветеринарной частями области осуществлял областной врач. В уездах и городах области врачи оказывали медицинскую помощь населению. Однако в области работали две женщины-врачи (в Самарканде и Худжанде), 3 фармацевта, 12 фельдшеров, 5 акушерок и 13 прививателей от оспы. Санитарный надзор находился в ведении областного комитета здравоохранения, а в районах - окружных комитетов, которые не располагали материальными ресурсами. Больницами города Самарканда и Каттакурганского района руководили главные врачи района (города). Кроме того, в городах Пенджикент и Ура-Тюбе созданы 2 медицинских пункта. В связи с небольшим количеством медицинских работников и медицинских учреждений, медицинская помощь населению оказывалась только в городах. Не было возможности наладить медицинское обслуживание в отдаленных районах от городов и в сельской местности.[19. 98-99] В докладе особо отмечается, что нехватка медицинских учреждений, отсутствие медицинских работников, большая территория области являются серьезным препятствием для оказания медицинской помощи населению.

В статье Ибн Яминбека Худаяркулова, опубликованной в номере No 37 «Туркестанской туземной газеты» за 1893 год, отмечается, что представители старшего местного населения редко обращались к русским врачам и зачастую не приводили с собой детей. Согласно статье, из 100 детей, находящихся в тяжёлом состоянии, только 10–15 направлялись к русскому врачу, а из 100 взрослых — лишь 15–20; 75–85 человек вообще не получали медицинской помощи от русских врачей, предпочитая обращаться к табибам [20]. Автор призывал местное население использовать услуги русских врачей. В статье также отмечается, что местные женщины редко обращались к российскому врачу во время родов, даже после сложных родов, считая это «позором». При этом подчеркивались недостатки местных акушерок в проведении родов [21]. Эти публикации на русском и местном языках можно рассматривать как элементы пропаганды имперской администрации, направленной на более глубокое проникновение российского медицинского сервиса в регион и усиление контроля над населением.

Согласно статистическим сборникам Самаркандской области за 1894 год, численность населения области составляла 687 468 человек [22]. В отчетах за 1895 год зафиксировано оказание медицинской помощи лишь 27 928 жителям [22], что составляет около 4 % общей численности населения. Низкий охват медицинской помощи объясняется как недоверием местного населения к российской медицинской службе, так и нехваткой кадров и медицинских учреждений.

В последние годы уездные и городские врачи, а также акушерки и фельдшеры-акушерки прикреплялись к районам с большим населением. Назначение и управление медицинскими кадрами осуществлялось главным военным медицинским начальником, с предварительным согласованием кандидатов Туркестанским генерал-губернатором [5, с. 118]. Врачи и фельдшеры имели право пользоваться всеми преимуществами, предоставляемыми военным медицинским работникам, а акушерки получали пособия и льготы, аналогичные тем, что предоставлялись акушеркам в армии. Несмотря на предоставление определенных привилегий, в этой системе практически не учитывались потребности местного населения, что ограничивало эффективность медицинской службы.

В этот период ветеринарная служба также находилась под управлением системы военно-медицинского надзора. Эти вопросы закреплялись в «Инструкции ветеринарных инспекторов областей и уездов», утвержденной приказом генерал-губернатора Туркестана No 283 от 1904 года [23]. Согласно инструкции, ветеринарные инспекторы провинций и уездов подчинялись непосредственно военному губернатору, который контролировал меры по

предотвращению и устранению инфекционных и массовых заболеваний у всех видов домашних животных. Таким образом, как имперская администрация, так и местное население воспринимали ветеринарную службу как часть военной системы управления.

Проблемы медицинской сферы в Самаркандской области того времени также освещались в периодической печати. В частности, в статье о состоянии жизни Джизакского уезда, опубликованной в «Туркестанских ведомостях» 31 января 1907 года, отмечалось крайне плачевное положение медицинской помощи. В уезде имелся только один врач и его небольшая приемная, а амбулатория при приемной обслуживалась исключительно фельдшерами. Уездный врач в основном был занят судебно-медицинскими делами и часто отсутствовал за городом. В городе больница не была открыта, врачей не имелось, и население было вынуждено обращаться к услугам фельдшеров. Кроме того, уездный врач был переведен в сельский участок, где также отсутствовали условия, здания и лекарства. В результате на одного врача возлагались многочисленные обязанности, а доступ к медицинским услугам практически отсутствовал [24].

В статье подчеркивается, что в 1906 году было принято решение о создании 15-местной больницы в Джизаке. Несмотря на выделение средств, больница так и не была открыта. Автор отмечает, что администрация ссылается на нехватку врачей, но медлительность в привлечении медицинских кадров также усугубляла ситуацию. В уезде не было акушерки, а временно назначенная акушерка оказалась недостаточно квалифицированной; местное население после нескольких несчастных случаев перестало пользоваться её услугами, в то время как русские также вынуждены были прибегать к услугам случайных акушерок. Автор с сожалением констатирует, что жители города более 30 лет практически полностью лишены медицинской помощи [24].

Таким образом, в период Российской империи в Самаркандской области нехватка медицинских кадров, больниц и медицинских учреждений оставалась постоянной проблемой. Это привело к дифференциации медицинских услуг и ограниченному доступу местного населения к медицинской помощи. Одновременно подчинение медицинской организации военной администрации и обслуживание преимущественно определённых категорий населения свидетельствуют о том, что колониальное правительство использовало медицину как стратегический инструмент управления регионом. Политика имперской администрации по созданию системного медицинского обслуживания населения оставалась практически не реализованной до 1917 года.

Заключение. Российская империя добилась определенных результатов в области медицины в Туркестане, в частности в Самаркандской области. Прежде всего, были созданы правовые и организационные основы медицинского обслуживания, созданы больницы, амбулатории и медицинские пункты. Частично привлекались такие специалисты, как врачи, фельдшеры и акушерки. Налажены меры по борьбе с инфекционными заболеваниями и санитарный контроль, внедрена практика фиксации медицинского состояния посредством аудиторских отчетов и статистических данных. Вместе с тем, данная система имела и серьезные недостатки. Медицинские услуги в основном ориентировались на нужды военных, чиновников и русских переселенцев, в то время как местное население оставалось без внимания. Количество медицинских учреждений в области было очень небольшим, и, несмотря на большую территорию, к концу XIX века функционировали только две больницы.

Из-за нехватки кадров на одного врача возлагалось несколько обязанностей, а в сельской местности медицинские услуги практически отсутствовали. Традиции местных целителей и народной медицины отвергались, их использование не поощрялось. Медицинская сфера также служила средством для колониальной администрации в политике социального контроля и русификации населения. В результате в первой четверти XX века большая часть местного населения продолжала активно пользоваться услугами местных целителей. Общие выводы по анализу документов и источников, касающихся медицинской политики Российской империи в

Самаркандской области, заключаются в том, что местное население в большинстве случаев ограничивалось доступом к русским больницам.

В некоторых случаях представители Российской империи в регионе, чиновники, военные и члены их семей также пользовались услугами местных целителей. Одной из важнейших причин этого является нехватка медицинских структур и ресурсов, а во-вторых, медицинские знания, сформировавшиеся на протяжении веков, и то, что местные целители стали неотъемлемой частью региональных ценностей. Кроме того, в результате придания медицине характера "военного управления" медицинская структура также в определенном смысле ограничила доверие местного населения к этой структуре, а также в результате приоритета национальных и религиозных ценностей в регионе в основном женщины продолжали обращаться к представителям местного медицинского образования.

Источники

НАУз — Национальный архив Узбекистана

Sources

NAUz — National Archive of Uzbekistan

Литература

Джуманазаров, 2024 — Джуманазаров Х. История медицины в Туркестане (конец XIX – начало XX века). Ташкент: Наука, 2024.

НАУз, ф. И-5 — Национальный архив Узбекистана (НАУз). Ф. И-5. Оп. 1. Д. 1. Л. 18–18 об.

НАУз, ф. И-22 — НАУз. Ф. И-22. Оп. 1. Д. 15. Л. 13.

Соболев, 1874 — Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населённых мест округа. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1874.

Шадманова, 2020 — Шадманова С.Б. Медицина и народная медицина в Туркестане в конце XIX – начале XX века. Ташкент: Наука, 2020.

Гирс, 1884 — Отчёт ревизующего, по Высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса. Санкт-Петербург, 1884.

Положение, 1886 — Положение об управлении Туркестанским краем от 12 июля 1886 г. Санкт-Петербург, 1886.

Сборник материалов..., 1890 — Сборник материалов для статистики Самаркандской области за 1887–1888 гг. Вып. 1. Самарканд: Типо-литография Н.В. Полторанова, 1890. С. VII.

Обзор Самаркандской области, 1896 — Обзор Самаркандской области за 1895 год (Приложение к всеподданнейшему отчёту военного губернатора). Самарканд: Типография штаба войска Самаркандской области, 1896.

Обзор Самаркандской области, 1895 — Обзор Самаркандской области за 1894 год (Приложение к всеподданнейшему отчёту военного губернатора). Самарканд: Типография штаба войска Самаркандской области, 1895.

Туркестанская туземная газета, 1893a — Туркестанская туземная газета. 18 сентября 1893 г. № 37. С. 1–2.

Туркестанская туземная газета, 1893b — Туркестанская туземная газета. 6 ноября 1893 г. № 44. С. 3–4.

Туркестанские ведомости, 1904 — Туркестанские ведомости. 12 ноября 1904 г. № 163. С. 773–774.

Туркестанские ведомости, 1907 — Туркестанские ведомости. 31 января 1907 г. № 17. С. 107.

References

Jumanazarov, 2024 — Jumanazarov X. History of Medicine in Turkestan (late 19th – early 20th century) [Turkistonda tibbiyot tarixi (19-yuzyillik so'ngi – 20-yuzyillik boshi)]. Tashkent: Nauka, 2024. (In Russ.).

Sobolev, 1874 — Sobolev L.N. Geographical and Statistical Data on the Zerafshan Okrug with an Appendix of Settlements of the Okrug. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1874. (In Russ.).

Shadmanova, 2020 — Shadmanova S.B. Medicine and Folk Medicine in Turkestan at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century [XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda tibbiyot va xalq tabobati]. Tashkent: Nauka, 2020. (In Russ.).

Girs, 1884 — Report of the Inspector, by the Highest Order, Turkestan Territory, State Councillor Girs. St. Petersburg, 1884. (In Russ.).

Regulation, 1886 — Regulation on the Administration of the Turkestan Territory, July 12, 1886. St. Petersburg, 1886. (In Russ.).

Statistical Materials, 1890 — Collection of Materials for the Statistics of the Samarkand Region for 1887–1888. Vol. 1. Samarkand: Typo-Lithography of N.V. Poltoranov, 1890. P. VII. (In Russ.).

Samarkand Review, 1896 — Review of the Samarkand Region for 1895 (Appendix to the Report of the Military Governor).

Samarkand: Printing House of the Staff of the Samarkand Region Army, 1896. (In Russ.).

Samarkand Review, 1895 — Review of the Samarkand Region for 1894 (Appendix to the Report of the Military Governor).

Samarkand: Printing House of the Staff of the Samarkand Region Army, 1895. (In Russ.).

Turkestan Native Newspaper, 1893a — Turkestan Native Newspaper. September 18, 1893. No. 37. P. 1–2. (In Russ.).

Turkestan Native Newspaper, 1893b — Turkestan Native Newspaper. November 6, 1893. No. 44. P. 3–4. (In Russ.).

Turkestan Gazette, 1904 — Turkestan Gazette. November 12, 1904. No. 163. P. 773–774. (In Russ.).

Turkestan Gazette, 1907 — Turkestan Gazette. January 31, 1907. No. 17. P. 107. (In Russ.).

Published in the Republic of Kazakhstan

Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 1, pp. 152-166, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 21.15.47

https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_152-166

THE ASCENSION OF THE Umayyad DYNASTY AND A NEW POLITICAL STAGE IN ISLAMIC HISTORY

Batyrzhan Temirkhanov¹, Meirbek Sambet²

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yassawi, Research Institute of Yassawi Studies, Senior Researcher, PhD (Turkistan, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Turkic-Islamic Art History (Istanbul, Republic of Turkey)
PhD Candidate, Department of Turkic-Islamic Art History
<https://orcid.org/0009-0006-1362-8894>. E-mail: meirbek.sambet@ayu.edu.kz

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2025

© Temirkhanov B., Sambet M., 2025

Abstract. *Introduction.* The period of Islamic history following the Rashidun caliphs was marked by political instability, internal conflicts, and intense struggles for power. Within this complex historical context, the ascension of the Umayyad dynasty brought about fundamental changes in the governance system of the Islamic community. The Umayyad era is characterized by the emergence of a new political structure of the caliphate and laid the foundation for the beginning of a new stage in Islamic history. *Aim and objectives.* The aim of this article is to analyze the process of the Umayyad dynasty's rise to power, its historical and political preconditions, and the characteristics of the formation of a new political stage in Islamic history. To achieve this aim, the study examines the social and genealogical foundations of the Umayyad dynasty, the rise of Mu'awiya ibn Abu Sufyan to power, the reasons for the transition of caliphal governance to a hereditary system, and the impact of these changes on Islamic society. *Results.* The research demonstrates that the Umayyad rule played a key role in the formation of a centralized state system and the strengthening of administrative and military governance structures. Moreover, the establishment of the caliphate as a hereditary institution brought the issue of political legitimacy to the forefront of Islamic political thought. *Conclusion.* In conclusion, the ascension of the Umayyad dynasty represents a decisive stage in Islamic history that led to a transformation of political governance. This period significantly influenced the subsequent political experience of Islamic states and provided the historical foundation for the establishment of Abbasid rule.

Keywords: Umayyad dynasty, Mu'awiya ibn Abu Sufyan, caliphate, hereditary rule, Islamic history, Battle of Siffin, Karbala events

For citation: Temirkhanov B., Sambet M. The ascension of the Umayyad dynasty and a new political stage in Islamic history // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 152-166. (In Kaz.). DOI: [10.64970/3105-241X_2026_2_1_152-166](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_152-166)

ӘМӘУИ ӘУЛЕТІНІҢ БИЛІККЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖАҢА САЯСИ КЕЗЕҢ

Батыржан Темирханов¹, Мейірбек Сәмбет²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Ясауитану ғылыми-зерттеу институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Мармара Университеті, Әлеуметтік ғылымдар институты, Түркі-ислам өнер тарихы бөлімі
(Ыстамбұл, Түркия Республикасы)
Докторант, Түркі-ислам өнер тарихы бөлімі
<https://orcid.org/0009-0006-1362-8894>. E-mail: meirbek.sambet@ayu.edu.kz

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ислам тарихындағы Рашид халифалар кезеңінен кейінгі уақыт саяси тұрақсыздықтармен, ішкі қайшылықтармен және билік үшін күреспен сипатталады. Осы күрделі тарихи жағдайда билікке келген Әмәуи әулеті ислам қоғамында басқару жүйесінің түбегейлі өзгеруіне себеп болды. Әмәуилер дәуірі халифалық институттың жаңа саяси сипат алуымен ерекшеленіп, ислам тарихында жаңа кезеңнің басталуына негіз қалады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Мақаланың мақсаты – Әмәуи әулетінің билікке келуі үдерісін, оның тарихи-саяси алғышарттарын және ислам тарихындағы жаңа саяси кезең ретінде қалыптасу ерекшеліктерін талдау. Осы мақсатқа жету үшін Әмәуи әулетінің әлеуметтік-тектік негізі, Мұғауия б. Әбу Суфиянның билікке келу жолдары, халифалық басқарудың мұрагерлік жүйеге ауысу себептері және бұл өзгерістердің ислам қоғамына тигізген ықпалы зерттеледі. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде Әмәуи билігінің орталықтандырылған мемлекеттік жүйені қалыптастыруда маңызды рөл атқарғаны, басқарудың әкімшілік және әскери құрылымдарының күшейгені анықталды. Сонымен қатар халифалықтың мұрагерлік сипат алуы ислам саяси ойында биліктің легитимдігі мәселесін алдыңғы қатарға шығарғаны дәлелденді. *Қорытынды.* Қорытындылай келе, Әмәуи әулетінің билікке келуі ислам тарихында саяси басқару формасының өзгеруіне алып келген шешуші кезең болып табылады. Бұл дәуір кейінгі ислам мемлекеттерінің саяси тәжірибесіне ықпал етіп, Аббаси билігінің қалыптасуына тарихи негіз қалады.

Түйін сөздер: Әмәуи әулеті, Мұғауия б. Әбу Суфиян, халифалық, мұрагерлік билік, ислам тарихы, Сыффин шайқасы, Кербела оқиғасы

Дәйексөз үшін: Темирханов Б., Сәмбет М. Әмәуи әулетінің билікке келуі және ислам тарихындағы жаңа саяси кезең // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. 152-166 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_152-166

ПРИХОД К ВЛАСТИ ДИНАСТИИ ОМЕЙЯДОВ И НОВЫЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЭТАП В ИСТОРИИ ИСЛАМА

Батыржан Темирханов¹, Мейірбек Сәмбет²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Туркестан, Республика Казахстан)
Научно-исследовательский институт Ясави, ведущий научный сотрудник, PhD
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Университет Мармара, Институт Социальных наук,
Отдел Историй тюрко-исламского искусства
(Стамбул, Турецкая Республика)
Докторант, Отдела Историй тюрко-исламского искусства
<https://orcid.org/0009-0006-1362-8894>. E-mail: meirbek.sambet@ayu.edu.kz

Аннотация. *Введение.* Период исламской истории после эпохи Праведных халифов характеризуется политической нестабильностью, внутренними противоречиями и ожесточённой борьбой за власть. В этих сложных исторических условиях приход к власти династии Омейядов привёл к коренным изменениям в системе управления исламского общества. Омейядский период отличается формированием нового политического облика института халифата и стал основой начала нового этапа в истории ислама. *Цель и задачи исследования* – Целью статьи является анализ процесса прихода к власти династии Омейядов, его историко-политических предпосылок, а также особенностей формирования нового политического этапа в истории ислама. Для достижения данной цели рассматриваются социально-родовые основы династии Омейядов, пути прихода к власти Му‘авии ибн Абу Суфьяна, причины перехода халифатского управления к наследственной системе, а также влияние этих изменений на исламское общество. *Результаты.* В ходе исследования установлено, что власть Омейядов сыграла важную роль в формировании централизованной государственной системы и укреплении административных и военных структур управления. Кроме того, доказано, что придание халифату наследственного характера выдвинуло проблему легитимности власти на передний план исламской политической мысли. *Выводы.* В заключение отмечается, что приход к власти династии Омейядов стал решающим этапом в истории ислама, приведшим к изменению формы политического управления. Данный период оказал существенное влияние на последующий политический опыт исламских государств и создал историческую основу для формирования власти Аббасидов.

Ключевые слова: династия Омейядов, Му‘авия ибн Абу Суфьян, халифат, наследственная власть, история ислама, битва при Сиффине, событие Кербелы

Для цитирования: Темирханов Б., Самбет М. Приход к власти династии омейядов и новый политический этап в истории ислама // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 152-166. (На Каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_152-166

Кіріспе. Ислам тарихындағы Рашид халифалар дәуірінен кейінгі кезең саяси биліктің сипаты, басқару формасы және қоғам құрылымы тұрғысынан түбегейлі өзгерістерге толы болды. Осы өзгерістердің ең маңыздыларының бірі – Мұғауия б. Әбу Суфиянның халифалық билікке келуімен бірге Әмәуи мемлекетінің құрылуы және астананың Шам қаласына көшірілуі еді. Бұл оқиға ислам саяси тарихында жаңа дәуірдің басталуын білдіріп, халифалық институттың мазмұны мен қызметіне елеулі ықпал етті.

Әмәуи әулеті исламға дейінгі кезеңнің өзінде Меккедегі беделді Құрайш тайпаларының бірі ретінде танылып, әкімшілік және әскери істерде маңызды рөл атқарған. Исламды қабылдауы салыстырмалы түрде кеш жүзеге асқанымен, Әз. Пайғамбар (с.а.у.) мен Рашид халифалар кезеңінде Әмәуи әулетінің өкілдері мемлекеттік басқару ісіне белсенді түрде араласты. Әсіресе Мұғауия б. Әбу Суфиянның Сириядағы әкімдігі мен кейінгі халифалығы Әмәуи билігінің институционалдық негізін қалады.

Бұл мақалада Әмәуи мемлекетінің құрылу алғышарттары, Мұғауия мен Язид кезеңіндегі саяси үдерістер, халифалықтың мұрагерлік сипатқа ауысуы, Кербела оқиғасы, ішкі оппозициялық қозғалыстар, мауали мәселесі және Әмәуи билігінің ислам тарихындағы орны кешенді түрде талданады. Осы арқылы Әмәуи билігінің қалыптасуы мен дамуының себеп-салдарлық байланыстары ашып көрсетіледі.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Зерттеуде ислам тарихының классикалық дереккөздеріне, тарихи-хронологиялық баяндауларға және ортағасырлық мұсылман тарихшыларының мәліметтеріне негізделген мәтіндер пайдаланылды. Негізгі материалдар ретінде Әмәуи мемлекетінің құрылуы, билік жүйесі, ішкі және сыртқы саяси үдерістеріне қатысты тарихи оқиғаларды сипаттайтын жазба деректер алынды.

Әдістемелік тұрғыдан зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылып, Рашид халифалар кезеңіндегі басқару жүйесі мен Әмәуи дәуіріндегі билік формасы салыстырылды. Сонымен қатар, саяси-талдамалық әдіс арқылы халифалықтың мұрагерлік сипатқа көшуі, билікке қарсы қозғалыстар мен әлеуметтік топтардың (мауали, харижиттер, шиіттер) ұстанымдары сарапталды.

Оқиғаларды жүйелеу мақсатында хронологиялық әдіс пайдаланылып, Мұғауия б. Әбу Суфияннан бастап Әмәуи мемлекетінің құлауына дейінгі негізгі кезеңдер бірізді түрде қарастырылды. Бұл әдістер Әмәуи билігінің ішкі құрылымын, басқару тәжірибесін және қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістерді жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері Әмәуи билігінің ислам тарихындағы ең күрделі әрі қайшылықты кезеңдердің бірі болғанын көрсетеді. Мұғауия б. Әбу Суфиянның халифалыққа келуімен бірге басқару ісінде орталықтандыру күшейіп, әскери-саяси тұрақтылық қамтамасыз етілгенімен, халифалықтың мұрагерлік жүйеге көшуі қоғамда терең қарсылықтар туғызды. Бұл өзгеріс кеңеске (шура) негізделген басқару дәстүрінен алшақтауға алып келіп, халифалықтың діни-саяси беделіне нұқсан келтірді.

Язид кезеңінде орын алған Кербела және Харра оқиғалары Әмәуи билігінің легитимдігіне қатысты пікірталастарды одан әрі күшейтті. Хз. Хусейннің шейіт болуы мұсылман қоғамының санасында терең із қалдырып, Әмәуи әулетіне қарсы көтерілістердің идеологиялық негізіне айналды. Бұл жағдай шиіттік қозғалыстардың күшеюіне және билікке қарсы түрлі оппозициялық күштердің пайда болуына ықпал етті.

Сонымен қатар, Әмәуи билігінің араб үстемдігіне негізделуі мауали мәселесін ушықтырды. Араб емес мұсылмандардың әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан шеттетілуі мемлекет ішіндегі теңсіздікті арттырып, кейінгі Аббаси қозғалысының әлеуметтік тірегіне айналды. Дегенмен, Омар б. Абдулазиз кезеңінде жүргізілген әділетті саясат қысқа мерзім ішінде әлеуметтік тұрақтылық орнатып, исламның кең көлемде таралуына жағдай жасады.

Жалпы алғанда, Әмәуи билігі бір жағынан ислам географиясының кеңеюіне, мемлекеттік басқарудың қалыптасуына зор үлес қосса, екінші жағынан ішкі саяси қақтығыстар, әлеуметтік теңсіздік пен билік легитимдігі мәселелері салдарынан күйреуге ұшырады. Осы тұрғыдан алғанда, Әмәуи кезеңі ислам саяси ойы мен басқару тәжірибесінің эволюциясын түсінуде маңызды тарихи сабақ болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

1. Әмәуилер және Әмәуи билігінің құрылу кезеңі

Рашид халифалардан кейін Мұғауия б. Әбу Суфиян халифа болып, мемлекеттің орталығын Шамға көшіруімен тағы бір жаңа мемлекет құрылды. Шамда құрылған бұл мемлекет Әмәуиұлдары тарапынан басқарылғандықтан, елдің тұтастай атауы Әмәуилер билігі деп аталды.

Әмәуиұлдары Хашимұлдарымен бірге исламға дейін Меккедегі беделді тайпалардың алдыңғы қатарында болды. Қаланы жүйелі басқарумен міндеттелген Әмәуиұлдары соғыстарда әскери жасақтың қолбасшысы қызметтерін қоса атқарса, Әз. Пайғамбардың (с.а.у.) тайпасы болған Хашимұлдарының міндеті, келген қажыларды су және азық-түлікпен қамтамасыз ету болатын. Әз. Пайғамбар (с.а.у.) оларды исламға шақырған кезде, қаланы басқару ісінде екі тайпа арасындағы ежелден келе жатқан өзара бәсекелестігі айқын сезіле бастады. Бәлкім, осы себептен Мекке кезеңінде Әмәуиұлдарынан мұсылмандықты қабылдағандардың саны аз

болды. Бұл әулеттен шыққан алғашқы мұсылмандар Осман б. Аффан, Халид б. Саид және Өз. Пайғамбарға (с.а.у.) тұрмысқа шыққан әрі осылайша мүміндердің анасы атағына ие болған Әбу Суфьянның қызы Умму Хабиба еді. Әмәуиұлдарының Исламды қабылдауы көбіне Мекке алынғаннан кейінгі кезеңде жүзеге асты (Ferruh, 2025: 74-75).

Әмәуи әулетінен тарағандар Өз. Пайғамбар (с.а.у.) және халифалар кезеңінде маңызды әрі жауапты міндеттерде қызмет атқарды. Мекке қаласы мұсылмандарға қараған күні Ислам дінін қабылдаған Мұғауия да осы адамдардың қатарында болды. Мұғауия б. Әбу Суфиян, Өз. Пайғамбардың Құран жазатын хатшыларының арасында орын алды, Сирияны жаулап алу кезінде ислам әскерлерін басқарды, кейінірек оны Хз. Омар (р.а.) Шам аймағының әкімі етіп тағайындады. Әмәуиұлдарының әсіресе әкімдік қызмет сияқты мемлекеттік басқаруларда көбірек міндеттер ала бастауы, Хз. Османның халифалығы кезінде Мұғауия б. Әбу Суфиянға Сириядағы барлық аймақтардың жауапкершілігін тапсыруымен жалғасты (İbn Kesîr, C. 8, s. 7).

Мұғауия б. Әбу Суфиян, Хз. Осман шейіт болғаннан кейін оның ең жақын туысы ретінде Османға қастандық жасағандарды табуды талап етіп, Хз. Әлидің халифалығын қабылдамай жаңа халифаны кеңестің шешімі таңдау керектігін алға тартты. Осы ұстанымның нәтижесінде орын алған Сыффіндегі қақтығыстар, төрелік оқиғасымен тағы бір күтпеген жағдай алдарынан шыға келді. Төрелік болғанға дейін халифалыққа үміткерлігін ашық жарияламаған Мұғауия б. Әбу Суфиян, бұл оқиғадан кейін халифалыққа ұсынылған қатысушылар қатарынан орын алды.

Төрелік оқиғасы мәселені шешуден гөрі жағдайды одан әрі ушықтырып жатқан кезде Хз. Әлиге қастандық жасалды, ал бұл оқиғадан кейін Ирак халқы Хз. Әлидің ұлы Хз. Хасанның айналасына жиналды. Мұғауия болса сол кезде Иерусалим халқынан байғат (қолдау) алады. Әкесінен соң артынша халифа ретінде тағайындалған Хз. Хасан өзін қолдаған Ирак халқына сеніңкіремей, Мұғауия б. Әбу Суфиянмен күресті тоқтатып, кейбір шарттар негізінде халифалықтан бас тартты. Бұдан соң Куфаға келген Мұғауия халықтың қолдауын (байғат) алып, өзінің халифалығын жариялаған кезде Әмәуи билігінің құрылуына ешқандай кедергі қалмады. Мұғауия б. Әбу Суфиян орнатқан билік пен басшылық тек бір адам тарапынан жинақталғандықтан бұл жылға «бірлік жылы» деген ат берілді.

«Халифатулла (Алла Тағаланың халифасы)» атағын қолданған Мұғауия б. Әбу Суфиян, өзінен алдыңғы басқарушыларға қарағанда халифалық қызметке қылыштың күшімен келгендіктен Ислам тарихындағы жаңа дәуірдің басталуына себепкер болды. Ол халифалыққа келген соң елдің астанасын Шамға көшірді. Бұған қоса ол, Арабтар арасында баһадүр ретінде танымал болған Амр б. Асты Египетке, Муғира б. Шуғбаны Куфаға, Зияд б. Абихті болса Басраның әкімі етіп тағайындау арқылы өз билігін барынша нығайтуға тырысты. Ол өзінің халифалық еткен тұсында Түркістан аймағы мен Анадолыға көптеген әскерлер жіберіп отырды; Стамбұл алғаш рет Мұғауияның басшылығы кезінде мұсылмандар тарапынан қоршауға алынды. Сондай-ақ осы тұста Солтүстік Африка жорықтары қарқынды жүрді және аймақта Кайреван деп аталатын әскери лагерь құрылды. 661-750 жылдар аралығында билік жүргізген Әмәуи мемлекетінің алғашқы үш билеушісі - Суфияни, ал қалған он бірі - әулеттің Маруани тармағы тарапынан басқарылды.

2. Язид кезеңі және орын алған оқиғалар

Әмәуи билігінің екінші халифасы болған Язидтің балалық шағы нағашыларының жанында шөлді аймақта өтті. Язид мұнда әдеби араб тілінен басқа атқа мініп, қару қолдануды үйренді. Дамашыққа қайта оралған ұлының тәрбиесімен айналысқан Мұғауия, ұлына жеке мұғалімдерді жалдап, әр түрлі салаларда, әсіресе шежіре ғылымында білім алуды қамтамасыз етті. Алайда, бұл кезеңде Язидтің шамадан тыс аң аулауға деген қызығушылығы және кейбір жағымсыз әдеттері оның сынға ұшырауына себеп болды. Өз ұлын тақ мұрагері ретінде жарияламақ болған Мұғауия, Язидтің халық алдындағы беделін көтеру үшін оны қолбасшылық және қажылық істерінде әмір (басшы) сияқты қызметтерге тағайындады.

680 жылы халифалық орынға отырған Язид, әкесі Мұғауияның саясатын одан әрі жалғастырды және өзі тағайындаған әкімдердің ешбірін ауыстырмады. Үш жылға созылған оның халифалығы кезінде көптеген аймақтарда мұсылман территориясын ұлғайту әрекеті

саябырсып, Византияға қарсы жорықтар тоқтатылды. Солтүстік Африкада қызу жүріп жатқан әскери шабуылдар аз уақытта мұсылман армиясының ауыр жеңілісімен аяқталды. Аңшылыққа, поэзия мен музыкаға өте құштар болған Язид көп уақытын осындай жиындарда өткізіп, басқаруды өзі өкілеттік берген әкімдеріне тапсырды. Ислам тарихында Язид кезеңі көбіне мұсылмандардың көңілін жылататын Кербела мен Харра сияқты жан түршігерлік оқиғалармен еске түседі (Кіліс, 2013: 513–514).

2.1. Халифалықтың салтанаттық басқаруға ауысуы және бұған қарсылықтар

Ислам тарихында маңызды оқиға ретінде саналатын халифалық басқарудың салтанаттық басқаруға ауысуы Мұғауияның, ұлы Язидті өзінен кейінгі тақ мұрагері етіп тағайындауымен басталды. Мұғауия елінің жарқын өмір сүруін сылтау етіп, өзі тірі кезінде халықтан ұлының атынан қолдау жинауға (байғат алуға) шешім қабылдайды. Осы шешімді жүзеге асырмас бұрын, ол Язидті маңызды міндеттерге тарту арқылы қоғам алдында баласының қалыптасқан жағымсыз бейнесін жоюға тырысты. Екінші жағынан, ол мұсылмандардың ішінен халифалық сайлау ісі қайтадан келіспеушілікке, мемлекеттің бөлінуіне және көп қан төгілуіне алып келеді деген негізсіз қауесеттерді халық арасында таратып, өз ойының ақылға қонымды екендігін негіздей бастады. Осы дайындықтардан кейін ұлын мұрагер ханзада ретінде күн тәртібіне шығарған Мұғауияның бұл бастамасы жалпы Шам аймақтарында құп қабылданды. Куфа мен Басра тұрғындары да әкімдердің қажырлы еңбегінің нәтижесінде бұл бастамаға мойынсұнды. Халифаның шешіміне қарсы шыққан жалғыз аймақ – Хижаз аймағы болды.

Хижаздың қолдауына да ие болғысы келген Мұғауия, сахабалардың балаларын салтанаттық басқару мәселесінде өз пікіріне көндіру үшін Мәдинаға барды; сол жерде Хусейн б. Әли, Абдулла б. Омар, Абдуррахман б. Әбу Бәкір, Абдулла б. Аббас және Абдулла б. Зүбәйрмен оңаша кездесулер өткізді. Кездесу барысында сахаба ұлдары, егер бұл жүзеге асқан жағдайда кеңеске негізделген халифалықтың орнын салтанаттық басқару басатынын және мұның үмбеттің пайдасына болмайтындығын жеткізіп қарсылықтарын білдіреді. Бұдан соң Мұғауия, Хз. Айшамен кездесіп өз пікірін қолдауды сұрағанымен, ешқандай нәтиже ала алмайды.

Язидтің тақ мұрагері болуына сахабалардың балаларын көндіру әрекетін жалғастырған Мұғауия қажылық маусымында Меккеге барып, олармен қайтадан кездесті, бірақ нәтижеге жете алмады. Осыған қарамастан ол мешітте сөз сөйлеп, өзі сипаттаған «мұсылмандардың беделділері және ең жақсылары» деп атаған сахабалардың балалары Язидтің мұрагерлігіне келісіп, халықтан қолдау талап ететінін жариялады. Ол сөзін бастамас бұрын қарсылық танытатындардың «мойынын кесемін» деп қорқытқандықтан, ешкім қарсылық көрсете алмады. Осылайша күшпен болса да Хижаздан байғат алынып, Язидтің мұрагерлігіне ешбір кедергі болмады.

Биліктің мұрагерлік арқылы басқарылу идеясын дұрыс деп таппаған Хижаз халқы, халифа сайлауында кеңес (шура) арқылы тағайындау дәстүрінен бас тартып сахабалардың тәжірибесінен теріс айналуы деп таппады. Тіпті Абдулла б. Зүбәйр өзінің ырқына қарай көндіргісі келген Мұғауияға Әз. Пайғамбар (с.а.у.), Хз. Әбу Бәкір және Хз. Омардың тәжірибелерін есіне салып, оған солардың бірін таңдауға кеңес берді. Язидтің жеке басына қатысты жағымсыз пікірлерден басқа, аймақ тұрғындарының мұрагерлік басқару тәжірибесімен таныс болмауы да салтанаттық басқару жүйесіне қарсылық білдіруін күшейтті. Халифалық тек саяси ғана емес, сонымен бірге діни билікті де білдіретін болғандықтан, халифаны сайлау кеңестер мен төзімділікке негізделген болуы өте маңызды болды. Мұрагерлік биліктің құрылуы жағдайында бұл принциптерден бас тартқан болып есептеліп, бұған қарсылықтардың артуы негізгі себеп ретінде байқалды (Арак, 2022: 75–77).

2.2. Хз. Хусейн және Кербела оқиғасы

Язидтің тақ мұрагері болуы жөнінде сахаба балаларынан келісімін ала алмаған Мұғауия, ұлына өлім алдында мынадай өсиет еткен болатын: «...Саған қарсы пікір білдіретін тек мына төрт адамнан ғана қорқамын. Бұлар; Әлидің ұлы Хусейн, Омардың ұлы Абдулла, Зүбәйрдың ұлы Абдулла және Әбу Бәкірдің ұлы Абдуррахман. Омардың ұлы Абдулла - өзін ғибадат етуге арнаған адам. Егер одан басқа саған итағат етпеген ешкім қалмаса, ол саған мойнсұнады.

Әлидің ұлы Хусейн тез әсерленгіш адам, Ирак халқы оны қарсы шығуға үгіттемей отыра алмайды. Егер ол қарсы шыққанда сен жеңіске жетсең, оған жақсы қарым-қатынаста бол, өйткені ол Әз. Мұхаммедке (с.а.у.) өте жақын...» (Taberî, С 5, s. 322).

Мұғауия болжағандай, сахабалардың ұлдары алдыңғы басқару түрінен салтанаттыққа көшкен Язидке итағат етпеді. Мәдина қаласының әкімі Уалид б. Утба, Язидтің бұйрығымен оларды итағат етуге көндіру үшін әкімдік сарайына шақырту жіберді. Зүбәйр бұл шақыруға жауап бермей жасырын түрде Меккеге қарай жол тартады. Ал Хз. Хусейн болса әкімге келіп, көпшіліктің алдында жасалмаған билікке итағат етудің жеке-дара ешқандай мағынасы болмайтынын жеткізіп қайтып кетеді. Кейінірек бауыры Мұхаммед б. Ханафияны Мәдинада қалдырып, өзі отбасы мүшелерімен бірге Меккеге барады. Абдулла б. Омар мен Абдулла б. Аббас болса, қалада қалғандармен қосылып басшыға мойысұнды (Taberî, С 5, 338–343).

Язид бұлардың қолдауына (байғат алуға) ие болу мәселелерімен айналысып жатқанда, Куфа халқы Әлидің ұлы Хусейнге хаттар жіберіп, оны өз қалаларына шақырды. Куфа аймағы қашанда Хз. Әлидің ең үлкен қолдаушысы болды, бірақ кейінгі билік үшін күресте жеңіліп, орталық болу дәрежесін сақтап қала алмады. Осы себепті олар Әмәуилерге қарсы шығу үшін барлық мүмкіндікті пайдаланды. Олар Хусейнге жіберген хатында, егер ол Куфаға келер болса, халифа ретінде оған ант беріп, Язидке қарсы күресеміз деп уәде берді. Осы мәндегі шақырулар жиілей бастаған соң Муслим б. Акилды жіберген Хз. Хусейн, одан қаладағы жағдайды тексеріп хабарлауды өтінеді.

Муслим б. Акил қалаға барғанда оны жақсы күтіп алады және Мұхтар ас-Сакафидің үйінде жүргізілген құпия әрекеттер нәтижесінде Хз. Хусейннің атынан күресуге уәде бергендердің саны едәуір өскенін көреді. Осыдан кейін Муслим жағдайды Хз. Хусейнге бір хат негізінде жазып жібереді. Язид қаладағы бұл жағдайға немқұрайлы қарағанын естіп, әкімді қызметінен босатады. Орнына тағайындалған жаңа әкім Убайдулла б. Зияд, Ирак халқының халифаға қарсы әрекет жасауының түбі өте ауыр болатынын айтып қорқытқанда, қала халқы Куфа әкімшілігінің қатаң қадағалауына іліккен Муслимнің айналасынан алыстай бастайды.

Муслим б. Акил бұл қозғалысты жария түрде жүргізу керектігіне үндеу жасағанда, Хз. Хусейн жақтаушылары әкімдік сарайының алдына жинала бастады. Алайда, әкім тайпа көсемдеріне айтқызыған бәтуалы сөздері арқылы сондағы билікке наразы болған көпшілікті таратты. Сондай-ақ, қаланың барлық шығу жолдарын жауып, қашып кетуге тырысқан Муслимді ұстап бергендерге сыйақы ұсынды. Муслим жағдайдың күрделенген бет алысын Хз. Хусейнге хабарлауға мүмкіндігі болмай жатып өзі өмірмен қош айтысады (Taberî, С 5, 347–381).

Болып жатқан оқиғалардан бейхабар түрде жолға шығуға дайындалған Хз. Хусейн, Куфалықтарға сену керек еместігі жөнінде қаншама ескертулерге қарамай алған бетінен қайтпайды. Муслим б. Акилдың тағдыры жайлы қаралы хабарды жолда келе жатқанда біледі және кері қайтуды қалағандарға рұқсат бермей, Муслимның балалары әкесінің кегін алу жайлы табанды пікірде болғаны үшін әрмен қарай жол тартты. Хусейн жолда бара жатқанда Муслимның жағдайын нақтылап келу үшін жіберген Абдулла б. Бектурдың да қарсылас тарапынан өлім құшқанын хабар алады. Куфалықтардан үмітін үзген Хусейн, өзімен бірге Куфаға барудан бас тартатын серіктестерін өз жайына қалдырып, оларды түсіністікпен қарайтынын баяндайды. Нәтижесінде онымен бірге тек жақын туыстары ғана қалады.

Хз. Хусейн мен жанындағылар Кадисияда қонақтауға келген уақытында оларды бақылау арқылы Куфаға жеткізуге міндеттелген Хур б. Язидпен кездесті. Хз. Хур, Хусейнге зиян келтіруден сақтанып, әр істе орта ұстанымда болуға тырысты. Алайда Куфа әкімінің бұйрығымен ол, оларды сусыз қаңырап тұрған Кербела деген жерде қалуға мәжбүр етті.

Кербелада Хусейнмен күресу үшін жіберілген әскер басшылығында Омар б. Сағд б. Әбу Уаққас бар еді. Ол бұл жауапкершілікті мойнына алғысы келмегенімен, оны жақында тағайындалған Рай әкімдігінен босатамыз деп қорқытқан кезде оған келісімін берген болатын. Екі жақты қан төгілуін әсте қаламаған Омар б. Сағд, Хусейннің ұрыссыз қайтуға мүмкіндігі бар екендігі туралы хабарлайды. Хз. Хусейн, Язидке итағат етуден басқа амалы жоқ екенін айтқан әкімнің бұл өтінішінен бас тартады. Хз. Хусейннің шекаралас қалаларға барып күресу

немесе Язидтің өзімен кездесу талабы аймақ әкімі тарапынан қабылданбаған соң соғыстың болуы нақтылана түсті.

Екі тарап та хижри 61 жылы 10-шы Мухаррамда соғысқа дайындалды. Сонда Хз. Хусейн соңғы рет, Куфа тұрғындарының шақыртуы бойынша осында болғанын еске салғанымен, олар оны жоққа шығарды. Әмәуи жасағынан бөлініп, Хз. Хусейннің жағына шыққан Хур соғысты тоқтатуға қанша тырысқанымен оң нәтижеге жете алмады. Омар б. Сағд атқан алғашқы садақтың оғымен басталған шайқаста жақтастары Хз. Хусейнді қорғау үшін бар күшімен күрессе де, ұзақ уақыт бойы ешқандай қарсылық көрсете алмады. Хз. Хусейнге бағытталған шабуыл нәтижесінде айналасындағылардың бәрі шейіт болып, соңында Хз. Хусейн жалғыз қалады. Алғашында оны өлтіруге ешкімнің батылы бармады, бірақ соңында бір топ әскер бірігіп шабуылдады және Хз. Хусейнді шейіт етті. Соқтығысқаннан кейін Хусейннің шатырларына кіріп, заттарын тонаған Куфалықтар шейіттердің кесілген бастарын әкім Убайдулла б. Зиядқа апарды. Шәһидтердің мәйіттерін аймақта тұратын тайпа өкілдері жерледі (Yakubi, C. 2, s. 288–291; Belâzûri, C. 3, s. 395–426; Taberî, C. 5, s. 381–467).

Хз. Хусейннің өлтірілуінде өз өкінішін білдірген Язид, Кербеладан әкелінген Хз. Хусейннің отбасынан әйелі мен бала-шағасына материалдық көмек беріп, оларды Мәдинаға жібереді. Осыған қарамастан, Язид қайғылы оқиғаға жауапты аймақ әкімін еш жазаламады, керісінше оған арнайы өкілеттіктер беріп марапаттады.

Кербела оқиғасы ислам тарихындағы ең күрделі оқиғалардың бірі ретінде қарастырылады және бұл оқиғаның көңілге қаяу түсірер әсері бірнеше жылға созылды. Хз. Хусейннің шейіт болуы Әмәуи әулетінің мұсылман қоғамының алдында абыройының жоғалуына алып келгені сияқты, мемлекетке қарсы барлық түрдегі көтерілістер де үгіт-насихаттың негізіне айналды. Шын мәнінде, Хусейн шейіт болғаннан кейін Мәдинада толқулар күшейіп, халифаға қарсы шыққан Мәдина халқын бағындыра алмаған кезде қалаға жіберілген әскерлер көптеген мәдиналықтарды өлтіріп, қаланы тонады. Бұл азапты оқиға тарихта Харра оқиғасы деген атпен қалды. Екінші жағынан, халықтан қолдау табуға (байғат алуға) тырысқан Абдулла б. Зүбәйрдың тоғыз жыл бойы Әмәуи билігімен күресі кезінде Меккенің қоршауға алыну және Қағбаны өртеу сияқты кейбір өкінішті оқиғалар орын алды. Хз. Хусейнді жалғыз қалдырғанына өкінген Куфа халқының бастатқызын «Таууабун» қозғалысын Әмәуи билігі аяусыз түрде басты. Бұдан бөлек, Хусейннің кегін алу мақсатында қозғалыс жүргізген Мұхтар ас-Сақафи ішінара жетістікке жетсе де, мақсатына жете алмай сол жолда құрбан болды (Yakubi, C 2, s. 298-336).

2.3. Абдулла б. Зүбәйр оқиғасы және халифат үшін күрес

Абдулла б. Зүбәйр әшәр-и мұбашшарадан Зүбәйр б. Аууам мен Әбу Бәкір бинт Асманьң ұлы болды. Ол жастайынан әкесімен бірге қатысқан соғыстарда тәжірибе жинақтап, кейін Солтүстік Африкадағы жаулап алуларда айтарлықтай табыстарға жетті. Құранды көбейту үшін құрылған комиссия алқасына қатысты. Османьң шейіт болуынан соң шыққан оқиғаларда халифаны қорғауға тырысты. Халифа шейіт болғаннан кейін Хз. Әлиге қарсы шыққан оппозицияға қатысқан нағашы әпкесі Хз. Айшамен бірге соғысып, шайқаста ауыр жараланды.

Мұғауия б. Абу Суфиян ұлын тақ мұрагері ретінде сайлайтын кезде Абдулла б. Зүбәйр бұған қарсы шығып, Язид б. Мұғауияға серт беруден (байғат) бас тартты. Мәдинаның әкімі халифаны қолдауға көндіру үшін Абдулла б. Зүбәйрға кіріскен соң ол жақтастарымен бірге Меккеге аттанды. Абдулла б. Зүбәйр меккеліктердің қолдауымен өзіне қарсы жіберілген әскерлерге тойтарыс беріп, Кербелада Хусейн б. Әли шейіт болған соң өзі оппозицияның басшысы болды.

683 жылы Язид жіберген Хусейн б. Нумайрдың қол астындағы әскер Меккеге қарай жолға шыққанда әл-Харам мешітін қорғау үшін харижиттер, Мұхтар ас-Сақафи және кейбір қарулы жасақтар Меккеге келді. Осы мақсатта Хабаштанның Нажашисі Абдулла б. Зүбайрды қолдауға екі жүз адамдық әскери бөлімді жіберді. Бұл соғыстағы ең азапты оқиға екі жақтың ұзақ күресі кезінде Қағбадағы шыққан өрт болды. Хусейн б. Нумайр алпыс төрт күнге созылған қоршауды Язид б. Мұғауия кенеттен қайтыс болғаннан кейін ғана тоқтатты. Абдулла б. Зүбәйр осы өзгерістерден кейін Сириядан басқа барлық исламдық аймақтардан байғат алып,

өзінің халифалығын жариялады. Әкесінің орнына отырған Язидтің ұлы Мұғауия сириялықтардан ант алғанымен, ол халифалық орында ұзақ уақыт қалмай босайды, артынан өзі де қайтыс болды.

II. Мұғауия қайтыс болғаннан кейін билікте бастық пайда болды. Тіпті Дамашықта кейбір топтар өз араларында Абдулла б. Зүбәйрге байғат етуді талқылай бастады. Убайдулла б. Зиядтың күш-жігерімен Әмәуиұлдары Жабия қаласына жиналды және ұзақ талқылау нәтижесінде отбасының ең үлкені Маруан б. Хакимге серт берді. Осылайша халифалықтың тағы бір тармағы Әмәуиұлдарының ішінде Суфиянилерден Маруанилерге өтті.

Маруан б. Хакимнің алғашқы амалы Абдулла б. Зүбәйрге соғыс жариялаудан басталды. Хижазға жіберген әскері Абдулла б. Зүбәйрден жеңілсе де, халифа Ирак пен Мысырды қайтарып алды. Абдулла б. Зүбәйрдің Палестинаны алу үшін жіберген әскерінің сәтсіздікке ұшырауымен Сирия, Палестина және Мысыр Әмәуи әкімшілігінде; Хижаз және шығыс облыстары Абдулла б. Зүбәйрдің билігінде қалды.

Маруан б. Хаким қайтыс болған соң халифалыққа келген ұлы Абдулмалик б. Маруан бір жағынан Абдулла б. Зүбәйрмен, бір жағынан өз аймағындағы ішкі мәселелермен де айналысуға мәжбүр болды. Абдулла б. Зүбәйр Мекке қоршауында қолдау тапқанымен, кейін өзара мүдделерінде келіспеген харижилерді 686 жылы талқандады. Бұған қоса, Хз. Хусейннің кегін Әмәуилерден алу үшін жолға шыққаны айтылған Мұхтар әс-Сақафи де Қағбаның қоршауы кезінде Абдулла б. Зүбәйрді қолдады. Алайда кейіннен Абдулла б. Зүбәйрмен пікірлері келіспеген Мұхтар әс-Сақафи одан Басрадан тыс шығыс облыстарды қарамағына алды. 687 жылы Абдулла б. Зүбәйр ағасы Мұсабтың қолбасшылығында жіберген әскерімен Мұхтар әс-Сақадиді жеңіп, бұл аймаққа қайтадан үстемдік жүргізді.

Әмәуи мемлекетінің екінші негізін қалаушы Әбдулмәлік б. Маруан өзінің жорықтарында Мұсабқа қарсы едәуір жетістіктерге жетіп, Хижаздан тыс басқа да аймақта үстемдік құрды. Оның тапсырмасымен жіберілген Хажжаж б. Юсуф әс-Сақадидің басқаруындағы әскер екінші рет Меккені қоршауға алып, қажылық маусымы болса да, катапультаармен қалаға тастар жаудырды. Алты айдан астам қоршаудан кейін қаладағы азық-түлік толығымен таусылып, аштық басталды. Қолайсыз жағдайлар адам төзгісіз мөлшерге жеткенде Абдулла б. Зүбәйрдің жақтастары да азайды. Ақырында Меккеден кеткен Абдулла б. Зүбәйр 692 жылы өлтірілді.

3. Бірқатар территорияның алынуы мен Ислам географиясының кеңеюі

Хз. Осман халифалығының соңғы жылдарында және Хз. Әли дәуіріндегі ішкі қайшылықтардың салдарынан тоқырап қалған ислам шекарасын ұлғайту әрекеттері Мұғауияның саяси тұрақтылығымен тағы да қарқын алды. Анадолы мен Армения, Хорасан мен Синд, Солтүстік Африка және Андалусия сияқты үш тарапта басталған мұсылмандардың шекарасы Әмәуи мемлекетінің тұсында батыста Атлант мұхитынан шығыста Үнді мұхитына дейін созылып, одан әрі кеңейді. Солтүстікте Кавказ, оңтүстігінде Солтүстік Африкаға жетті. Жаулап алулармен кең географияға тараған Ислам дінін көпшілік қабылдаса, мұсылман болуды қабылдамағандар жизия төлеу шартымен өз діндерін еркін ұстануына мүмкіндік алды.

4. Омар б. Абдулазиз кезеңі және Исламның қысқа уақыт ішінде таралуы

Омар б. Абдулазиз жиырма бес жасында бастаған Мәдинадағы әкімдік қызметін жеті жыл бойы жалғастырды. Ол Сүлеймен б. Абдулмаликтің өсиет етуімен 717 жылы халифа болып сайланады. Әкімдік қызметі кезіндегі мемлекеттік істерді кеңес арқылы жүргізу дәстүрін, екі жарым жылға жуық созылған халифалық кезінде де жалғастырды. Мемлекеттік істерге қатысты шешімдер Құран мен сүннетті жақсы білетін ғалымдардан құралған кеңес жиналыстарына қатысушылардың келісімімен қабылданды (Ibn Sa'd, C 7, s. 328).

Омар б. Абдулазидің басқару кезіндегі алғашқы әрекеті Стамбұлды қоршауға алған Маслама б. Абдулмаликтің әскерін кері қайтару болды. Мәуреннахрға қарсы әскери жорықтар тоқтатылып, шекараларық аймақтардың қорғалуы мақсатында тек Византияға қарсы жазғы және қысқы жорықтар ғана жүргізіліп отырды. Оның халифалығы кезінде Әзірбайжан мен Арменияға шабуыл жасаған Хазарлар Ислам күштері тарапынан жеңіліске ұшырады және Андалусиядағы ислам әскерлері Пиренейден өтіп, Оңтүстік Францияға қарай жылжыды (Муталиев, Темирханов Сауырқан, 2025: 86-101). Омар б. Абдулазиз ислам дінін көбіне

шақыру хаттарын жолдау мен арнайы делегациялар жіберу арқылы жаюды көздеді. Мұсылман болғандарға қатысты салық салынбайды деген хабарламадан кейін Берберлердің едәуір бөлігі, Хорасан мен Египет тұрғындарының көпшілігі және кейбір үнді билеушілері мұсылмандықты қабылдады.

Омар б. Абдулазиз өзінің халифалығы кезінде әлеуметтік бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін халықты қанап, әділетсіздікке жол беретін әкімдер мен шенеуніктерді қызметінен босатты. Сондай-ақ қызметке тағайындау кезінде руластарынан гөрі басқарушылардың қадір-қасиеті мен биліктіліктеріне аса мән берді және оның бұл бастамасы көптеген халықтардың исламға келуіне әсер етті (İbn Sa'd, C 7, s. 335-375; İbn Kesîr, C 12, s. 657-659).

Ел ішіндегі халықтың бейбіт өмір сүруіне аса мән берген Омар б. Абдулазиз, билікке қарсы топтарды өз ықпалына көндіру саясатын ұстану арқылы келіссөздер әдісін жүргізді. Егер де тікелей қарсы шығуға кіріспей, тек халық арасында тәртіпсіздік туындатып жатса, олармен әртүрлі пікірдегі және діни топтарға төзімділікпен қараған әрі әкімдерінен де осы жолды таңдауын талап еткен-ді. Бірінші Әмәуи халифасы Мұғауия кезеңінен бері жалғасып келе жатқан жұма уағыздарындағы Әмәуи халифаларының мақталуы және Хз. Әлиге тіл тигізу әдетін жойып, орнына: нахыл сүресінің *«Шүбәсіз, Алла әділдікті, жақсылық жасауды және жақын туысына көмектесуді бұйырады. Сондай-ақ жаман істер мен қатыгездікке тыйым салады. Ол сіздерге ойлануға және соны ұстануға кеңес береді»* деген аятын оқуды бұйырды (Mes'ûdî, C 3, s. 184-191).

Омар б. Абдулазиздің халифалық уақыты қысқа болғанымен, ол мемлекеттің барлық аймағында дерлік бейбітшілік, тұрақтылық және жалпы сенім атмосферасын орната алды. Сауда-саттықпен айналысатындардан бөлек барлығының әл-ауқатын көтеру мақсатында оларға жалақы төлеуді жолға қойды. Ел қазынасына келген кірістердің бір бөлігі тұтқындарды құтқаруға және борышкерлерге көмек ретінде құрылған қорларға аударылып отырды (Yiğit, 2007: 54). Жүргізілген әлеуметтік саясаттан басқа, сүннеттен бет бұрып бидғат пен жалған сенімдердің тарала бастағанын көріп, хадистерді жинақтау ісін қолға ала бастады. Омар б. Абдулазиз 720 жылы қайтыс болып, Алеппо маңындағы Дейру Симанға жерленді (İbn Sa'd, C 7, s. 395).

5. Әмәуи кезеңіндегі басқа да маңызды оқиғалар

Әмәуи билігі бірнеше саяси бастамаларын іске асырған кезде сол дәуірдегі ғалымдар тарапынан сынға ұшырады. Ғұламалар дінге қайшы келетін билік шешімдеріне қарсы үнсіз қалмай, өз пікірлерін айту үшін үнемі әрекет етті — кейде ауызша, кейде көтерілістерге қатысу арқылы. Мысалы, Хужр б. Адидің жұма күні Хз. Әлиді хұтбада жамандағаны үшін қарсы шыққанда өлім жазасына кесілуі діни тұрғыдан дұрыс еместігін ғалымдар айтып, билікке ескерту жасаған болатын. Қажет болған жағдайда ғұламалар белгілі топтармен бірігіп, билік саясатына қарсы шыққан Ибн аль-Ашастың көтерілісіне қатысты. Әһлі Бәйт мүшелері мен билік арасындағы қайшылықтарда олар көбіне Әһлі Бәйт жағында болды. Сол себепті Куфадағы билікке қарсы Зайд б. Әлидің әрекеттерінің басында, соның ішінде Әбу Ханифа сияқты белгілі ғалымдар да қолдау көрсетті (Özkan, 2008: 94–107).

Әмәуилерге қарсы тек Хз. Әлидің жақтаушылары ғана емес, Сыффин шайқасынан кейін пайда болған харижиттер де үнемі билікке қарсы тұрған топтардың бірі болды. Әмәуи билігін қиын жағдайға қондырған тағы бір себеп – тайпалық (асабия) түсінігіне негізделген тәжірибелер еді. Асабияның маңызы соншалықты, ол билік ауысқанға дейін саяси процестерге өз әсерін тигізіп отырды. Сонымен қатар, Әмәуилер билігі арабтардың үстемдігіне сүйенгендіктен, мауали санатындағы халық топтары тарапынан да наразылыққа және сынға ұшырады.

5.1. Мауали

Құқықтық термин ретінде «азат етілген құл» мағынасын білдіретін «Мәула» сөзінің көпшесі «Мауали» термині ислам тарихында ұлты араб емес мұсылмандарды сипаттау үшін қолданылған. Өз. Пайғамбар мен Хулафа-и Рашидин дәуірінде мауалилер араб мұсылмандарымен тең құқыққа ие болып, өзара бөлінушілікке әкелетін қиындықтарға тап болмаған. Алайда Мұғауияның билікке келуімен басталған Әмәуи мемлекетінің мауалилерге

көзқарасы өзгеше болды. Ислам шекарасына енген жаңа аймақтардың араб емес тайпалары араб мұсылмандарға берілген құқықтар мен мүмкіндіктерден айырылды. Мауалилер әскери қызметте көбінесе жаяу әскер ретінде қолданылып, байлыққа қатысудан шеттетілді және олжадан аз ғана пайда көрді. Дегенмен, бұл топ еркін ой саласында маңызды рөл атқарды. Мауалилер арасынан шыққан белгілі ғалымдар Мекке, Йемен, Египет, Сирия, Алжир және Хорасан сияқты орталықтарда білімін жетілдіріп, өз әсерін ислам әлемінде кеңінен көрсетті (Аудіні, 2003: 1–7).

Алғашқы ислам жорықтары кезінде мауалилер мұсылмандықты қабылдады. Шығыста ирандықтар мен түркілер, Солтүстік Африка мен Андалусиядағы Берберлер, Египеттегі Қыптилер сияқты топтардан құралған мауалилер Әмәуи кезеңінде екінші санатқа жатқызылды. Бұл арабтар мен мауалилер арасындағы бөлінушілікті уақыт өте ұлғайтып, әлеуметтік-саяси шиеленістерді күшейтті.

Әмәуилердің мұсылман болғандар арасында жүргізген бірқатар қолайсыз бастамалары мауалилердің билікке тікелей қарсылық көрсетуіне әсер етті. Абдулмалик б. Маруан кезеңінен бастап жаңа бастамалардың енгізілуімен жизия мен алым кірістері азайғанын көрген Ирак әкімі Хажжж, Исламды қабылдаған адамдардан алынбауы тиіс жизия салығын мауалилерден алу арқылы өтемақы тапты. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында мауалилерге қалаларға кіруге тыйым салынып, қалада тұратын мауалилерді ауылдар мен кенттерге қоныстануға мәжбүр етті.

Мауалилерге қарсы жүргізілген бұл бөлектеу саясаты Омар б. Абдулазиз кезеңіне дейін жалғасты. Халифа Омар б. Абдулазиз нәсілі араб емес мұсылмандарға салық салуға тыйым салғанымен, оның қайтыс болуынан кейін ескі тәжірибеге қайта оралып, салықтар қайтадан алынған.

Әмәуи билеушілерінің араб емес ұлттарға деген көзқарасының арқасында мауали топтар, мемлекетке қарсы көтерілістердің ерікті қатысушыларына айналды. Олар өзін мауалидің қамқоршысы деп жариялаған Мұхтар ас-Сақафидің әскеріне қатысып, Қуфадағы әкімшілік билікке қарсы шыққан адамдармен бірге әрекет етті. Кейінірек Басрада Әмәуи билігіне қарсы шыққан Абдулла б. Жарудты қолдаған мауалилер, Ибнул Ашас бастаған қозғалысқа да жүз мыңға жуық адаммен көмек көрсетті. Арабтармен тең құқықты болғысы келген бұл бастамалардан басқа, мауалилер тікелей билікке қарсы қозғалыс жасауға да талпынды. Сондай-ақ, Хишам б. Абдулмалик кезінде Соғдықтар, мұсылман бола тұра мұсылман еместер сияқты өздерінен жизия салығының алынуына байланысты көтеріліс бастады.

Мауалиден алынатын жизия салығының тоқтатылуы, әскерлер арасындағы арабтар мен мауалилердің әділетсіздікке ұшауын алға тартып қозғалыс бастаған Харис бин Сурайждің бастамасына қолдаудың одан сайын күшеюінен Хорасан мен Мәуреннахр аймақтарында Әмәуилердің билігі әлсірей түсті. Сондай-ақ мауалилер, Хз. Әли үшін Қуфада басталған Зәйд б. Әлидің тобына да қатысып қолдау білдірді. Яғни, Хз. Әлидің жақтастары Абдулла б. Муғауия көтерілісін қолдады. Әһлі бәйттің шежіресінен тарайтын бір адамның жанына жиналуға уәде берген Аббаси қозғалысында ықпалды рөлге ие болған мауалилер, билікке иемденуде шешуші қызметтерді атқарды. Солтүстік Африкадағы берберилер де мұсылмандар арасындағы Әмәуи билеушілерінің әділетсіз әрекеттері себепті әділдікті ұран еткен харижилердің ықпалымен осы қозғалысты қолдады. Сондықтан берберилер Солтүстік Африкадағы Әмәуилер билігіне қарсы бас көтерген топтарға ұзақ уақыт бойы қолдау көрсетіп отырды (Үгіт, 2004: 424–426).

5.2. Басқа да ішкі мәселелер

Әмәуи билігі кезеңінде асабилік дәстүрі бұрынғы кезеңдерге қарағанда айтарлықтай күшті ықпалға ие болды. Асабилік, яғни өз тайпасын немесе тегін басқалардан жоғары қою қағидасы, Әмәуи әулетінің ішкі қақтығыстарынан бастап, Әмәуи-Хашими, Құрайштық және құрайштық емес топтар, Солтүстік араб-Оңтүстік араб және араб-мауали арасындағы күрестерге дейінгі көпқабатты шиеленістерге себеп болды. Әмәуилердің екінші халифасы Мұғауияның ұлы Язидтің мұрагер болып тағайындалуы, Шамдағы Йемендіктердің қолдауымен басталған Аднани-Кахтани қақтығысына жол ашты. Солтүстік арабтар бұл

жағдайда Әмәуилерге қарсы Абдулла б. Зүбәйрді қолдауға бейім болды. Марж-и Рахит соғысы, яғни Екінші Жамал оқиғасы, аднанилер мен қахтани арабтары арасындағы қанды күрестің бастамасы ретінде тарихта қалды. Екі топ арасындағы билік үшін күрес Сүлеймен б. Абдулмалик кезеңінде айтарлықтай өрши түсті, ал Хишам б. Абдулмалик тұсында жағдай одан әрі ушыға түсті. Екі мықты араб нәсілі арасындағы тепе-теңдік саясаты сәтсіздікке ұшырап, соңғы халифа Маруанның күш-жігеріне қарамастан бірлік толық қамтамасыз етілмеді (Арак, 2022: 306-308).

Әмәуи-Хашими бақталастығының көрінісі ретінде пайда болған Әмәуилер мен Хз. Әлидің жақтастары арасындағы қақтығыстар да шиіттердің көптеген көтерілістеріне себеп болды. Әмәуи халифасына қарсы шыққан Хз. Әлидің жақтастары халифаның психологиялық, саяси және экономикалық қысымына ұшырады. Бұл жағдайға жауап ретінде Мұғауия тағайындаған әкімдер өлім жазасына дейінгі қатаң шараларды қабылдады. Кербела оқиғасынан кейін шиіттер атынан қозғалысты басқарған Мұхтар әс-Сақафиден басталған шиіт көтерілістері, одан кейін Хз. Әлидің немерелерінің бірі Зәйд б. Әлидің халифа Хишам б. Әбдулмәлік тұсындағы көтерілісімен жалғасты.

Мұғауияның жиырма жылдық билігі кезінде талай рет көтеріліске шығуға әрекеттенген тағы бір топ қарсыластары – харижилер болды. Мұғауия Ирактағы бұл мәселені ирактықтар тарапынан шешілуін қалағандықтан Куфа халқын харижилерге қарсы айдап салды. Хз. Әлидің жақтастарының өздерімен неге соғысып жатқанын түсіне алмаған харижилер: «Ұят! Мұғауия біздің де, сендердің де дұшпандарың емес пе? Біз онымен күресейік. Жеңіске жетсек, сені жауыңнан құтқарамыз. Егер олар бізді жеңсе, бұл жолы бізден құтыласыңдар», – деді. Олар Хз. Әлидің жақтастарын өздеріне жақтас болуға көндіруге тырысқанымен, олардың соғыстан кері тұруына кедергі бола алмады (Аусан, 1999: 150-169).

Абдулла б. Зүбәйрдың билікке қарсы күші тоқтағаннан кейін ел ішінде саяси ынтымақты қамтамасыз еткен халифа Әбдулмәлік б. Маруан кезеңінің ең маңызды ішкі мәселелерінің бірі де харижилер болып қала берді. Негізінде, харижилер, Әбдулмәлік пен Абдулла б. Зүбәйрдің күресін пайдаланып, әсіресе Иранның оңтүстік аймақтарын бақылауға алып үлгереді. Халифа бұл бүлікті Басра мен Куфа тұрғындарының көмегімен ғана баса алды. Әмәуи мемлекетін ең көп уайымға салған Харижи көтерілісі Шабиб б. Язидтің Мосул мен Жазирада жасаған көтерілісі болды. Екі жылдай уақыт шамасында халифаға әрі Ирак әкіміне үлкен кедергі болған Шабиб б. Язидтің бас көтерулері, әкімшілік тарапынан бақылауға алынды (Арак, 2022: 139-146).

5.3. Сыртқы байланыстар

Арабтар мен Византия мемлекеті арасында Әз. Пайғамбардың (с.а.у.) шақыру хаттарымен басталған қарым-қатынас Рашид халифалар дәуіріндегі мұсылман территориясын ұлғайту әрекеттерімен жалғасын тапты. Ұзақ жылдар бойы Сасанилерден қорғауға тырысқан жерлері мұсылмандардың билігіне өткеннен кейін Византия мемлекеті, өз билігіндегі бүкіл Палестина, Сирия, Египет және Солтүстік Африкадағы жерлерінен қол үзуге мәжбүр болды. Мұғауияның Шам әкімдігі кезінде басталған Анадолыға жүйелі жорықтары, оның халифалығы кезінде де жалғасын тапты. Византиямен болған соғыстарда негізінен мұсылмандар шабуылдаушы, ал Византия болса қорғанушы тарап болды. Екі жақтың бірі қарсыласынан басым түскен кезеңдер болды, бірақ бұл жағдай ұзаққа созылмады. Жалпы үстемдік үшін күрес емес, өз беделін қамтамасыз ету мақсатында соғыстарға қатысқан Византияның негізгі қорғаныс аймағы Ыстамбұл болды, ал Шам аймағын Әмәуилер қорғады. Негізінде, Анадолы жерлерін бағындыру жоспарының ең маңызды бастамасы, Мұғауия кезінде Ыстамбұлды мұсылман билігіне қаратуға бағытталған жорықтар десек болады.

Нәтижесіз қоршауларға қарамастан араб әскерлері Византияға қарсы тұрақты түрде жазғы және қысқы жорықтарды ұйымдастырып отырды. Екінші жағынан, Византия мемлекеті Әмәуилер дәуіріндегі ішкі күйзелістерді пайдаланып, Әмәуилерді салық төлеуге мәжбүр етті. Араб- Византия күресін жалғастырған тағы бір маңызды тұлға Әбдулмәлік б. Маруан болды. Мұғауия кезеңімен салыстырғанда тиімділігі аз болған жорықтар негізінен шекара бойында және қысқа уақытта жалғасып отырды.

Уәлид б. Абдулмәликтің халифалығы кезінде екі мемлекет арасында ерекше ынтымақтастық шаралары орын алды. Екі ел соғысса да, сауда- саттық қарым-қатынастарын жалғастырып, тұрақты ресми байланысын үзбеді. Расында, Дамашық Әмәуи мешітінің құрылысы үшін Византия императорынан шебер ұсталар мен құрылыс материалдарын сұраған халифаның бұл өтініші қабыл етілді. Хишам б. Абдулмәлик өзінен бұрынғылар бастаған Анадолы жорықтарын жалғастырды. Бірақ одан кейін араб-византия күресі Әмәуилердің ішкі мәселелермен айналысуына байланысты ұзақ кідіріске тап болды (Арак, 2009: 98-115).

Әмәуилердің сыртқы байланыстары тұрғысынан бағалауға болатын тағы бір мәселе – олардың Армениямен күресі. Армения аймағына Хз. Омар дәуірінде басталған жорықтар, Мұғауияның Дамашық әкімдігі кезінде бұл бастама қарқынды жүзеге асырылды. Тіпті мұсылмандардың аймақты жаулап алуы армяндар үшін жаңа дәуірдің басталғанын көрсетті. Өйткені армян халқы Сасанилер мен Византиядан бұрын соңды көрмеген артықшылықтарға ие болды. Осы себепті армяндар бұрынғы басқарушыларының орнына исламдық басқаруды мойындауды дұрыс деп тапты. Мұғауия дәуірінде Арменияның басым бөлігін және Грузияның шығысын қамтитын «Армения» аймағы құрылды. Язид б. Мұғауия дәуірінде басталған дүрбеленді пайдаланған армяндар, грузиндер және кавказдық агван халқы, араб үстемдігін жою үшін көтеріліс жасады. Абдулмәлик б. Маруан кезінде мұсылмандармен жасалған келісімді қайта бұзғаны үшін халифа Уәлид б. Абдулмәлик, Мұхаммед б. Маруанды қалың әскермен Армения аймағына жіберді. Осылайша арабтар мен армяндар арасындағы нашарлаған қарым- қатынас қайта қалпына келтірілді. Хазарлар өз жерлеріне шабуыл жасағаннан кейін Әмәуи билігімен ынтымақтастықта болған армяндар хазарларға қарсы соғыстарда мұсылмандарға қолдау көрсетті (Bozan, 2014: 51-74).

Солтүстік Африка жерлері Әмәуи билігінің қашанда маңызды деп тапқан аймағы болып келді. Солтүстік Африкада исламды таратудың алғашқы қадамдары Мұғауия кезеңінде басталып, Абдулмәлик б. Маруан кезінде үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Аймақ халқы алғашында қарсылық көрсеткенімен, уақыт өте келе мұсылмандармен одақтасуды жөн көрді. Осылайша, ислам өркениеті Солтүстік Африка арқылы Еуропаға өту мүмкіндігіне ие болды (Арак, 2008: 171).

6. Әмәуи билігінің құлауы

Әмәуи мемлекетінің құлауы бір ғана себеппен емес, саяси, әлеуметтік және идеологиялық факторлардың тоғысуымен жүзеге асты. Халифалық биліктің шураға негізделген сайлау жүйесінен мұрагерлік сипатқа ауысуы оның діни-саяси легитимдігін әлсіретіп, қоғамда наразылықтың күшеюіне алып келді. Әмәуи билігінің араб үстемдігіне негізделген саясаты араб емес мұсылмандардың (мауали) әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан шеттетілуін тереңдетіп, исламдағы теңдік қағидаларына қайшы жағдай қалыптастырды. Кербела оқиғасы мен одан кейінгі ішкі көтерілістер биліктің беделіне елеулі нұқсан келтіріп, тұрақсыздықты күшейтті. Сонымен қатар, кейінгі халифалар тұсындағы басқару дағдарысы, экономикалық ауыртпалықтар және аймақтық дербестіктің артуы мемлекеттің ішкі тұтастығын әлсіретті. Осындай жағдайда әлеуметтік әділеттілік пен Әһл әл-Байт ұранын алға тартқан Аббаси қозғалысы кең қолдау тауып, нәтижесінде 750 жылы Әмәуи билігінің тарих сахнасынан кетуіне себеп болды.

7. Әмәуилердің Ислам тарихындағы орны мен маңызы

Бір мемлекет ретінде өте аз уақыт билік құрған Әмәуилер билігі өз дәуірінде орын алған саяси және әлеуметтік оқиғаларға байланысты Ислам тарихында маңызды орынға ие болды. Әсіресе жаулап алу қозғалыстарының көптігін ескерсек, бұл кезең исламның таралу тарихы үшін маңызды орынға ие. Әмәуилер дәуіріндегі шекараны ұлғайтута әсер еткен ең маңызды фактор исламды тарату, яғни дінді жаю ісінде тұрақтылық таныту деген түсінік болды. Билік басшыларының көптеген ұлдары мен бауырлары, Хазарлар, Анадолы және Арменияға т.б. аймақтардағы жорықтарға қатысып, осы аймақтарда исламның таралуына үлкен септіктерін тигізді. Одан кейінгі кезеңде Исламға қызмет ететін түркілер Әмәуилердің арқасында Ислам дінімен танысу мүмкіндігіне ие болды. Жалпы осы кезеңдерде басталған түркі-араб қарым-қатынасы соңында түркілердің ислам дінін қабылдауына негіз болғаны да сөзсіз. Омар б.

Абдулазиздің халифалығы кезінде жасалған ерекше күш-жігердің нәтижесінде түркілердің ислам дінін қабылдауына айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Сол сияқты Солтүстік Африкада тұратын берберилер де Әмәуилер дәуірінде Исламды қабылдап, Андалусияны жаулап алуда үлес қосты (Темирханов, Муталиев, 2024).

Ислам мемлекеті өзінің ең шарықтау шегіне жеткен Әмәуи дәуірінде билік орталығы Сириядан басқа бес үлкен аймаққа бөлініп, бұл аймақтарды халифа тағайындаған әкімдер басқарды. Хз. Омар бастаған әскери жасақ, Әмәуилер кезеңінде жаңа пайда болған қажеттіліктерге сай құрлық бөлімдерімен қатар теңіз күштері жағына да мән берілді және құрылған теңіз флотының арқасында Ыстамбұлды бірнеше рет бағындыруға әрекет жасалды. Ғылыми салада да, әкімшілік-әскери салада да өзгерістер орын алған кезеңде, әсіресе дін ғылымында біршама ілгерілеушілік байқалды. Алдыңғы кезеңдердегі сияқты Әмәуилер дәуірінде де діни ғылымдардағы іс-шаралар Құран мен хадистер төңірегінде жүргізіліп отырды (Арак, 2022: 10).

Фикһ саласының жеке бір ғылым ретінде қалыптаса бастаған Әмәуи кезеңі, Құран мен Сүннетке негізделген діни білімнің жетілуінде, рәй мен ижтиһад жұмыстарының өркендеуінде де маңызды рөл атқарды. Әмәуи билігі шекарасының қарқынды түрде кеңеюіне байланысты басқа діндермен, өркениеттермен қарым-қатынастар артып, ислам сенімін қорғау және дұрыс көрсету бойынша зерттеулердің қажеттілігі туындады. Атап айтқанда, ирандық және үнділік идеялармен интеллектуалдық күрес жүргізу қажеттілігіне байланысты пікірталасқа негізделген теология ғылымының қалыптасуы қамтамасыз етілді. Сонымен қатар медицина, химия сияқты ғылымдардың араб тіліне аударма қызметі осы кезеңде басталды деуге негіз бар. Әмәуилер дәуіріндегі экономикалық өмірге қатысты маңызды оқиғалардың бірі – Әбдулмәлік б. Маруанның алғашқы ислам ақшасын басып шығаруы болды. Осы уақытқа дейін Византия динарлары мен иран дирхамдары қолданылып келген елде ислам динарлары басылып, нәтижесінде Византиямен жалғасып жатқан әскери күрес ақырындап экономикалық сипатқа ие болды (Yigit, 1995: 95-103).

Қорытынды. Әмәуи билігі Ислам тарихындағы ең күрделі әрі көпқырлы кезеңдердің бірі ретінде сипатталады. Рашид халифалар дәуірінен кейін биліктің Мұғауия б. Әбу Суфиянның қолына өтуі және астананың Шамға көшірілуі исламдық басқару жүйесінде түбегейлі өзгерістердің басталуына жол ашты. Бұл кезеңде халифалық кеңеске (шураға) негізделген басқару үлгісінен біртіндеп салтанаттық әрі мұрагерлік билік жүйесіне ауысты. Аталған өзгеріс саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуді көздегенімен, мұсылман қоғамында терең пікірталастар мен қарсылықтардың туындауына себеп болды.

Әмәуилер дәуірі бір жағынан ислам мемлекетінің аумақтық тұрғыда бұрын-соңды болмаған деңгейде кеңеюімен ерекшеленді. Атлант мұхитынан Үнді мұхитына дейін созылған кең географияда ислам діні таралып, жаңа мәдени және өркениеттік кеңістік қалыптасты. Екінші жағынан, ішкі саяси қайшылықтар, тайпалық асабия, мауалиге қатысты теңсіз саясат, шиіттер мен харижилер көтерілістері мемлекет ішіндегі тұрақтылыққа елеулі қауіп төндірді.

Язид кезеңінде орын алған Кербела және Харра оқиғалары Әмәуи билігінің беделіне ауыр соққы болып тиді. Хз. Хусейннің шейіт болуы ислам тарихында әділет, билік және жауапкершілік мәселелерін қайта ой елегінен өткізуге мәжбүр еткен трагедиялық оқиғаға айналды. Бұл жағдай Әмәуилерге қарсы қозғалыстардың идеологиялық негізін күшейтіп, Абдулла б. Зүбәйр бастаған халифат үшін күресті одан әрі ушықтырды.

Сонымен қатар, Омар б. Абдулазиздің қысқа, бірақ мазмұнды халифалығы Әмәуи билігі аясында әділдікке, әлеуметтік теңдікке және исламның рухани құндылықтарына негізделген басқарудың мүмкін екенін көрсетті. Оның мауалиге қатысты тең құқықты саясат ұстануы және зұлымдыққа жол берген әкімдерді қызметтен шеттетугі исламның кең таралуына оң ықпал етті.

Қорытындылай келе, Әмәуи мемлекеті тарихи тұрғыдан ислам өркениетінің қалыптасуы мен таралуында шешуші рөл атқарды. Алайда биліктің мұрагерлік сипат алуы, әлеуметтік әділетсіздіктер мен ішкі қайшылықтардың ушығуы оның әлсіреуіне және ақырында құлауына алып келді. Соған қарамастан, Әмәуилер дәуірі ислам саяси ойы, мемлекеттік басқару

тәжірибесі және қоғамдағы билік пен жауапкершілік мәселелерін түсінуде аса маңызды тарихи сабақ ретінде бағаланады.

Әдебиеттер

- Апак, 2022 — Апак А. Ана Hatlarıyla İslâm Tarihi. С. 3, s. 10. İstanbul: [Yayıncı], 2022.
 Апак, 2022 — Апак А. Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet. S. 306–308. İstanbul: [Yayıncı], 2022.
 Апак, 2009 — Апак А. Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi // UÜİFD, 18(2). Pp. 98–115.
 Апак, 2008 — Апак А. Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri // UÜİFD, 17(2). P. 171.
 Aydınlı, 2003 — Aydınlı O. Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü // GÜÇİFD, 2(3). Pp. 1–7.
 Aycan, 1999 — Aycan İ. Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri // AÜİFD, 39(1). Pp. 150–169.
 Belâzürî, 2025 — Belâzürî. Ensâb. С. 3, s. 395–426. İstanbul: [Yayıncı], 2025.
 Bozan, 2014 — Bozan O. Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri // DÜİFD, 16(1). Pp. 51–74.
 Ferruh, 2025 — Ferruh Ö. el-Arab ve'l-İslâm. S. 74–75. İstanbul: [Yayıncı], 2025.
 İbn Kesîr — İbn Kesîr. el-Bidâye ve'n-Nihâye. С. 8, s. 7. İstanbul: [Yayıncı], [yıl].
 İbn Sa'd — İbn Sa'd. et-Tabakât. С. 7, s. 328. İstanbul: [Yayıncı], [yıl].
 Kılıç, 2013 — Kılıç Ü. Yezîd I // DİA, 43. Pp. 513–514.
 Mes'ûdî — Mes'ûdî. Mürûcu'z-Zeheb. С. 3, s. 184–191. İstanbul: [Yayıncı], [yıl].
 Özkan, 2008 — Özkan M. Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı // İSTEM, 11. Pp. 94–107.
 Taberî — Taberî. Tarih. С. 5, s. 322. İstanbul: [Yayıncı], [yıl].
 Темирханов, 2024 — Темирханов Б., Муталиев М. Политическая история забытого исламского государства Андалусия // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 1(80). Pp. 4–14.
 Муталиев, 2025 — Муталиев М., Темирханов Б., Сауырқан Е. Андалусияның алтын ғасыры: Әлеуметтік құрылым, ғылым және өркениет // Қазақстанское востоковедение, 15(3). Pp. 86–101.
 Yakubî — Yakubî. Tarih. С. 2, s. 288–291. İstanbul: [Yayıncı], [yıl].
 Yiğit, 1995 — Yiğit İ. Emevîler // DİA, 11. Pp. 95–103.
 Yiğit, 2004 — Yiğit İ. Mevâlî // DİA, 29. Pp. 424–426.
 Yiğit, 2007 — Yiğit İ. Ömer b. Abdülaziz // DİA, 34. P. 54.

References

- Апак, А., 2022 — Апак А. Ана Hatlarıyla İslâm Tarihi [Outline of Islamic History]. С. 3, s. 10. İstanbul: [Publisher], 2022. (In Tur.)
 Апак, А., 2022 — Апак А. Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet [Asabiyyah in Early Islamic History]. S. 306–308. İstanbul: [Publisher], 2022. (In Tur.)
 Апак, А., 2009 — Апак А. Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi [Arab-Byzantine Conflicts in Anatolia during the Umayyad Period] // UÜİFD, 18(2). Pp. 98–115. (In Tur.)
 Апак, А., 2008 — Апак А. Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri [The First Islamic Conquests in North Africa] // UÜİFD, 17(2). P. 171. (In Tur.)
 Aydınlı, O., 2003 — Aydınlı O. Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü [The Role of Mawali in the Formation of Sects] // GÜÇİFD, 2(3). Pp. 1–7. (In Tur.)
 Aycan, İ., 1999 — Aycan İ. Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri [Internal Political Developments during the Umayyad Period] // AÜİFD, 39(1). Pp. 150–169. (In Tur.)
 Belâzürî, 2025 — Belâzürî. Ensâb [Genealogies]. С. 3, s. 395–426. İstanbul: [Publisher], 2025. (In Arab.)
 Bozan, O., 2014 — Bozan O. Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri [Arab-Armenian Relations during the Umayyad Period] // DÜİFD, 16(1). Pp. 51–74. (In Tur.)
 Ferruh, Ö., 2025 — Ferruh Ö. el-Arab ve'l-İslâm [Arabs and Islam]. S. 74–75. İstanbul: [Publisher], 2025. (In Tur.)
 İbn Kesîr — İbn Kesîr. el-Bidâye ve'n-Nihâye [The Beginning and the End]. С. 8, s. 7. İstanbul: [Publisher], [year]. (In Arab.)
 İbn Sa'd — İbn Sa'd. et-Tabakât [The Classes]. С. 7, s. 328. İstanbul: [Publisher], [year]. (In Arab.)
 Kılıç, Ü., 2013 — Kılıç Ü. Yezîd I [Yazid I] // DİA, 43. Pp. 513–514. (In Tur.)
 Mes'ûdî — Mes'ûdî. Mürûcu'z-Zeheb [Meadows of Gold]. С. 3, s. 184–191. İstanbul: [Publisher], [year]. (In Arab.)
 Özkan, M., 2008 — Özkan M. Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı [The Attitude of the Ulema to the Political Actions of the Umayyad Rule] // İSTEM, 11. Pp. 94–107. (In Tur.)
 Taberî — Taberî. Tarih [History]. С. 5, s. 322. İstanbul: [Publisher], [year]. (In Arab.)
 Темирханов, Муталиев, 2024 — Темирханов Б., Муталиев М. Политическая история забытого исламского государства Андалусия [Political History of the Forgotten Islamic State of Andalusia] // Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki, 1(80). Pp. 4–14. (In Kaz.)
 Motaliev, Temirhanov, Sauyrkan, 2025 — Motaliev M., Temirhanov B., Sauyrkan E. Андалусияның алтын ғасыры: Әлеуметтік құрылым, ғылым және өркениет [The Golden Age of Andalusia: Social Structure, Science and Civilization] // Kazakhstanskoe Vostokovedenie, 15(3). Pp. 86–101. (In Kaz.)
 Yakubî — Yakubî. Tarih [History]. С. 2, s. 288–291. İstanbul: [Publisher], [year]. (In Arab.)
 Yiğit, İ., 1995 — Yiğit İ. Emevîler [Umayyads] // DİA, 11. Pp. 95–103. (In Tur.)
 Yiğit, İ., 2004 — Yiğit İ. Mevâlî [Mawali] // DİA, 29. Pp. 424–426. (In Tur.)
 Yiğit, İ., 2007 — Yiğit İ. Ömer b. Abdülaziz [Omar ibn Abd al-Aziz] // DİA, 34. P. 54. (In Tur.)

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 1, pp. 167-181, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_1_167-181

PARTY-STATE ACTIVITY D. KUNAEV IN 1955-1962

Cherepanov Konstantin

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Republic of Kazakhstan
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-0736-9383>. E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026
© Cherepanov K., 2026

Abstract. *Introduction.* D.A. Kunaev (1912-1993) - an outstanding party and statesman of Soviet Kazakhstan and the USSR. For almost half a century he was one of the leading politicians and leaders of the Kazakh SSR, holding the posts of chairman of the Council of Ministers of the republic and first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. The *purpose* of this study, defining and corresponding *objectives*, is to using documentary evidence and memoirs of D.A. Kunaev to identify the circumstances, under which D.A. Kunaev was appointed to the post of head of government, give an analysis of his actions and efforts to achieve the post of the first party leader, and outline the role and significance of his activities in these posts in 1955-1962. in the socio-economic development of Soviet Kazakhstan and strengthening the foundation of its statehood. *Materials and methods.* Material was attracted from the funds of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), the memoirs of D. A. Kunaev himself and the results of research by domestic and foreign historians. Classical methods of historical research were used - historical-descriptive and historical-genetic. Methods of high-quality sociology were also used: discourse - analysis of texts and speech practices of the head of Kazakhstan. *Results.* The circumstances of the appointment of D. A. Kunaev to the post of Chairman of the Kazakh SSR and then the first secretary of the republican party organization were investigated, the strategy of his struggle for power was analyzed and the results of his activities in the period from 1955 to 1962 were evaluated. *Conclusions.* In the course of the study, it was shown that in the presented conditions of rapid post-Stalin transformations, D. A. Kunaev most effectively achieved the achievement of the highest leadership positions in the republic and used his position in the interests of the development of the Kazakh SSR. **Keywords:** I. Stalin, D. Kunaev, I.Yusupov, Zh. Shayakhmetov, S. Daulenov, Kazakh SSR, Kazakhstan, Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, USSR, N. Khrushchev. L. Brezhnev, A. Kosygin, Uzbek SSR, military-strategic interests of the USSR. **For citation:** Cherepanov K. Party and State Activities of D.A. Kunaev in 1955–1962 // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 1. Pp. 167-181. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_167-181

Д.А. ҚОНАЕВТЫҢ 1955-1962 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАРТИЯЛЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Константин Черепанов

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Алматы, Қазақстан Республикасы

Жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-0736-9383>. E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

Аннотация. *Кіріспе.* Д.А. Қонаев (1912-1993) - кеңестік Қазақстан мен КСРО-ның көрнекті партия және мемлекет қайраткері. Жарты ғасырға жуық Қазақ КСР-інің жетекші саясаткерлері мен басшыларының бірі, республика Министрлер Кеңесінің төрағасы және Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы қызметтерін атқарды. *Туісті* міндеттерді айқындайтын осы зерттеудің мақсаты мыналардан тұрады: Д.А. Қонаевтың өзінің құжаттамалық куәліктері мен естеліктерін пайдалана отырып, Д.А. Қонаев үкімет басшысы лауазымына тағайындалған бірінші партиялық басшы лауазымына жетудегі оның іс-қимылы мен күш-жігеріне талдау беруге, және оның 1955-1962 жылдардағы осы лауазымдардағы қызметінің кеңестік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы және оның мемлекеттілігінің іргетасын нығайтудағы рөлі мен маңызын белгілеу. *Материалдар мен әдістер.* Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының (ҚР АП) қорларынан материалдар, Д.А. Қонаевтың өзінің естеліктері және отандық және шетелдік тарихшылардың зерттеулерінің нәтижелері тартылды. Тарихи зерттеудің классикалық әдістері - тарихи-сипаттамалық және тарихи-генетикалық әдістер қолданылды. Сондай-ақ сапалы әлеуметтану әдістері қолданылды: дискурс - Қазақстан басшысының мәтіндері мен сөйлеу тәжірибелерін талдау. *Нәтижелер.* Д.А. Қонаевты Қазақ КСР-інің Төрағасы, содан кейін республикалық партия ұйымының бірінші хатшысы қызметіне тағайындаудың мән-жайлары зерттелді, оның билік үшін күрес стратегиясы талданды және 1955-1962 жылдар аралығындағы қызметінің нәтижелері бағаланды. Зерттеу барысында Д.А.Қонаевтың республикадағы жоғары басшылық лауазымдарға барынша тиімді қол жеткізгені және өзінің жағдайын Қазақ КСР-інің дамуы мүддесінде пайдаланғаны көрсетілді.

Түйінді сөздер: И.В. Сталин, Д.А. Қонаев, И.А. Юсупов, Ж. Шаяхметов, С.Д. Дәуленов, Қазақ ССР, Қазақстан, Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің төрағасы, Қазақстан, КСРО Компартиясы ОК бірінші хатшысы С. Хрущев, Л.И. Брежнев, А.Н. Косыгин, Өзбек ССР, КСРО-ның әскери-стратегиялық мүдделері

Дәйексөз үшін: Черепанов К. 1955–1962 жылдардағы Д.А. Қонаевтың партиялық-мемлекеттік қызметі // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 1. 167-181 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_167-181

ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Д.А. КУНАЕВА В 1955-1962 ГГ.

Черепанов Константин

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Алматы, Республика Казахстан

Ведущий научный сотрудник, Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-0736-9383>. E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Д.А. Кунаев (1912-1993) – выдающийся партийный и государственный деятель советского Казахстана и СССР. В течение практически полувека был одним из ведущих политиков и руководителей Казахской ССР, занимая посты председателя Совета Министров республики и первого секретаря ЦК Компартии Казахстана. *Цель* данного

исследования, определяющая и соответствующие задачи, состоит в том, чтобы используя документальные свидетельства и воспоминания самого Д.А. Кунаева выявить обстоятельства, при которых произошло назначение Д.А. Кунаева на должность главы правительства, дать анализ его действиям и усилиям в достижении поста первого партийного руководителя, и обозначить роль и значение его деятельности на этих постах в 1955-1962 гг. в социально-экономическом развитии советского Казахстана и укреплении фундамента его государственности. *Материалы и методы.* Привлекался материал из фондов Архива Президента Республики Казахстан (АП РК), воспоминания самого Д.А. Кунаева и результаты исследований отечественных и зарубежных историков. Использовались классические методы исторического исследования - историко-описательный и историко-генетический. Также использовались методы качественной социологии: дискурс - анализ текстов и речевых практик руководителя Казахстана. *Результаты.* Были исследованы обстоятельства назначения Д.А. Кунаева на пост Председателя Казахской ССР и затем первого секретаря республиканской партийной организации, подвергнута анализу стратегия его борьбы за власть и оценены результаты его деятельности в период с 1955 по 1962 гг. *Выводы.* В ходе исследования было показано, что в представившихся условиях бурных постсталинских преобразований Д.А. Кунаев максимально эффективно добивался достижения высших руководящих должностей в республике и использовал свое положение в интересах развития Казахской ССР. **Ключевые слова:** И.В. Сталин, Д.А. Кунаев, И.А. Юсупов, Ж.Ш. Шаяхметов, С.Д. Дауленов, Казахская ССР, Казахстан, председатель Совета Министров Казахской ССР, первый секретарь ЦК Компартии Казахстана, СССР, Н. С. Хрущев, Л.И. Брежнев, А.Н. Косыгин, Узбекская ССР, военно-стратегические интересы СССР.

Для цитирования: Черепанов К. Партийно-государственная деятельность Д.А. Кунаева в 1955–1962 гг. // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 1. С. 167-181. (На Англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_1_167-181

Introduction. The name of Dinmukhamed Akhmedovich Kunaev is now scarcely known to the average citizen, not only of the Russian Federation but even of the Republic of Kazakhstan. Yet, he was not only the leader of Soviet Kazakhstan, serving as Chairman of the Council of Ministers of the republic (1955–1960, 1962–1964) and as First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (1960–1962, 1964–1986) for more than thirty years, but he also spent a long time as a member of the highest party and state leadership of the entire USSR, serving from 1971 to 1986 as a member of the Politburo of the CPSU Central Committee—the de facto highest governing body of both the Party and the Soviet Union as a whole. Considering that as early as April 1942 Kunaev had worked as Deputy Chairman of the Council of People’s Commissars of the Kazakh SSR, his presence at the apex of Soviet Kazakhstan’s power spanned almost forty-five years. Not surprisingly, his memoirs, which reflected many pages of his long and eventful political life, were titled “*About My Time: From Stalin to Gorbachev.*”

For Soviet Kazakhstan, the name D.A. Kunaev is associated with an entire era – the “Kunaev Era.” Kunaev could rightfully call these years “my time” when looking back over the decades he had lived through. He became the embodiment of Kazakhstan and its multiethnic people, the face of a young Soviet republic that had obtained its union status only in December 1936, and of the Kazakh people as a whole. There was no sphere of economic, socio-political, scientific, or cultural life in the republic that did not bear the imprint of the work of this prominent party, administrative, scientific, and state figure.

However, Kunaev’s rise to the highest levels of political power in Soviet Kazakhstan was not cloudless or easy. Crucial in this regard were the events of the second half of the 1950s, when he held the post of Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR and first attained the coveted position of the republic’s party leader. These years should be regarded as a turning point in the fate of D.A. Kunaev himself, the Kazakh SSR, and indeed the entire Soviet Union, since the events of this period were closely linked to the first post-Stalin decade, to the activities of N.S. Khrushchev, and to

L.I. Brezhnev, who, at the end of that decade, became First Secretary of the CPSU Central Committee and assumed leadership of the Soviet state.

The aim of this research is to demonstrate that it was precisely Kunaev, while serving as head of government in 1955–1960 and as First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in 1960–1962, who made a decisive contribution to the socio-economic development of Kazakhstan, to the strengthening and development of its statehood, and to the preservation of its territorial integrity. Identifying his position and analyzing Kunaev's actions with regard to consolidating the foundations of the Kazakh Socialist Republic's statehood and maintaining its territorial integrity are primary and essential research tasks. To achieve this goal, it is necessary to identify both the stages of his struggle for the post of the republic's first leader and the methods, means, and efforts he employed in attaining the leadership of the republican party organization.

The hypothesis of this study is that, while leading the republican party organization in 1960–1962, D.A. Kunaev changed the character of governance in the republic and, at a minimum, laid the foundations for its rapid and dynamic development during his second tenure in this position.

Materials and Methods. In the course of this research, classical methods of historical investigation were actively employed, including the historico-genetic and historico-comparative methods. The historico-genetic method played a crucial role in explaining facts, identifying the causes of their sequence, and helped to reveal and interpret key events in the history of the Soviet state, of which the Kazakh SSR was a part, as well as their influence on the course of events and processes within Kazakhstan itself.

The historico-comparative method made it possible to determine both the general characteristics shared by members of the Soviet party-state nomenklatura and the distinctive features of Kunaev's style in achieving his goals on the path to power and in managing the development of the republic during his initial tenure in the Kazakh SSR. The use of this method also allowed for the identification of the levels of interaction between the leadership of Kazakhstan and the union center, as well as the true plans and intentions of Moscow regarding the republic's future.

The study also took into account the moment of ethnic mobilization, linked to the specifics of Soviet national policy and the optimal methods of interaction with the indigenous population and local authorities. Discourse analysis of texts and speeches by leaders of the USSR and the Kazakh SSR, as well as sources of personal origin—including memoirs and autobiographical materials—was employed to provide further insight.

The research additionally relied on materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK) and the Russian State Archive of Contemporary History (RGANI). Numerous documents related to the life and activity of D.A. Kunaev were discovered and analyzed as part of the research project *"The Contribution of D.A. Kunaev to the Socio-Economic Development of Kazakhstan and the Preservation of its Territorial Integrity."* These documents extracted from archival collections are important, as they are directly related to the circumstances of Kunaev's rise to power and serve as the basis for an objective analysis of the outcomes of his work as one of the highest-ranking leaders of the Kazakh SSR during 1955–1962.

Discussion

The personality of D.A. Kunaev and the results of his long and productive career have not gone unnoticed by both foreign and domestic scholars. British researcher Bhavna Dave regarded his activities as an example of the preservation (or revival) of national identity within the inherently internationalist framework of the Soviet system (Bhavna Dave, 2007). The phenomenon of forming, strengthening, and institutionalizing national elites, and transforming them into ruling strata within the national republics of the Soviet Union, attracted the attention of foreign, particularly Western, researchers. Interest in the national construction of the Soviet state was demonstrated at different times by G. Hodnett (Hodnett, 1975; 1978), W. Cleary (Cleary, 1967), and especially T.H. Rigby in a series of publications (Rigby, 1968; 1970–1971; 1980; 1983; 1988). The judgments of these scholars, diverse and sometimes contradictory as they are, contribute to understanding both the phenomenon

of the “party-state leader of a Soviet national republic” and the personality of the Kazakh leader, as well as to assessing the scope of his activities.

Among the more recent works of foreign authors, the studies by S. Keller (Keller, 2020) and A. Khalid (Khalid, 2021) deserve mention. Among Kazakhstani researchers focusing on the “Kunaev era,” particular attention should be given to studies on the evolution and continuity of political leadership by N.A. Abueva (Abueva, 2007), D. Ashimbaev and V. Khlyupin (Ashimbaev, Khlyupin, 2008), D.B. Kasymova (Kasymova, 2022), and Z.E. Kabuldinov and K.V. Cherepanov (Kabuldinov, Cherepanov, Kasymova, 2024). These works provide a solid foundation for addressing the research objectives. The most comprehensive study dedicated to the outcomes of Kunaev’s activity remains the monograph by B.A. Tulepbaev and K.U. Tulepbaeva, *D.A. Kunaev – an Outstanding State and Political Figure* (Tulepbaev, Tulepbaeva, 2006). This work, of course, relies on a wide range of sources, including Kunaev’s own memoirs and recollections of his associates; however, many of its conclusions and evaluations now require serious refinement and further development, particularly given the opportunities for broader archival research. The scholarly monographs of Zh.B. Abylkhozhin (Abylkhozhin, 1997; 2019) are important both for characterizing the conditions of socialist construction in the Kazakh SSR and for evaluating the quality and nature of the reforms themselves.

In Russian academic literature, a substantial body of research has been developed on the party nomenclatura (Golovinova, 2011). There are also general studies revealing the nature of political processes in the USSR that led to its collapse (Filippov, 2021; Cheshko, 2000), as well as investigations into the specifics of regional governance processes (Kishchenkov et al., 2021). The existing body of publications provides a solid basis for conducting the planned study and contributes to the understanding of D.A. Kunaev’s activities.

Party-State Activity of D.A. Kunaev in 1955–1962

By the mid-1950s to early 1960s, the position of the Kazakh Soviet Socialist Republic within the formally union-wide state of the USSR appeared highly oppressive. Administratively and territorially part of the RSFSR as an autonomous unit until December 1936, Soviet Kazakhstan only then acquired the attributes of a union republic. Yet by many indicators, it remained, in essence, a colonial possession of Russia—a situation not markedly different from that of other union republics, or even of Russia itself, which had been seized by the party of radical extremists following the October 1917 coup.

The entire union state—the Union of Soviet Socialist Republics—since its formation and largely until its dissolution in December 1991, was conceived and existed as a grand political and ideological project, aimed not only at transforming the territories of the former Russian Empire but, in a broader sense, the entire globe, as elegantly and convincingly symbolized by the Soviet state emblem. For more than four decades since its inception, the Soviet state was under total and relentless party control, a party which, after the 19th Congress—the last in the life of the Soviet dictator I.V. Stalin—renamed itself from Bolsheviks to Communists. The adoption of the term “Communist” further emphasized the strategy and trajectory for the development of the entire union state, all its constituent republics, and all peoples living within these quasi-state entities.

During the implementation of the so-called “socialist transformations,” a genuine genocide was inflicted on many peoples of the Soviet Union. Under the guise of Soviet internationalist ideology—a veneer for the implementation of a global “superproject”—this genocide took on features of “sociocide” and “meritocide,” as the most prosperous, productive, educated, and cultured segments of the population were primarily destroyed. The Kazakh people, along with Ukrainians, suffered some of the greatest losses, both in absolute and especially relative terms, losing almost half of their population in the brief period leading up to the creation of the Kazakh SSR. It is possible that this radical change in the ethnic composition of the republic’s population, resulting from such devastating losses among Kazakhs, contributed to the transformation of this Russian autonomous region into a union republic. From that point until the end of the USSR, the indigenous Kazakh population always constituted a relative minority, and the Kazakh SSR remained the only union republic in which the titular nation was outnumbered by incoming populations.

By the time the Kazakh SSR was established, not only had millions of Kazakhs engaged in nomadic livestock breeding and thriving in it been killed or imprisoned, but members of the small yet highly educated and influential indigenous intelligentsia had also been affected. By the late 1930s, the Kazakh intelligentsia, in both its national and Soviet manifestations, had been effectively destroyed. The nation was left decapitated and demoralized. The Kazakh people also suffered enormous losses during the Second World War. The contribution of Soviet Kazakhstan to the victory—with its mines, non-ferrous metallurgy enterprises, pastures, herds, and flocks—is difficult to overestimate, but the human resources provided by Kazakhstan were even more significant. In conditions where densely populated Ukraine was under occupation and much of the Russian population was mobilized for the front and defense industries, the Russian-speaking population of Kazakhstan became virtually the only major reserve for regular mobilization activities. Once again, the share of Kazakhs who went to the front and perished in the fight against the global threat of the time exceeded comparable figures from all other Soviet republics.

D.A. Kunaev himself made a significant personal contribution to this great and long-awaited victory. As director of the Ridder mine and later director of the Leninogorsk ore administration of the People's Commissariat of Non-Ferrous Metallurgy of the USSR in 1940–1942, he ensured the uninterrupted and efficient operation of these flagship enterprises of non-ferrous metallurgy across the Union. For this, he was noticed and transferred to government service as Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR.

In addition to the tremendous human losses suffered by the Kazakh people during the repressions and war, other factors further diluted the demographic structure of the republic and reduced the proportion of the indigenous population. These included mass deportations of entire peoples to the republic by the will of the Kremlin dictator, accused of treason or collaboration with external enemies. The criminal practice of population transfers, used extensively by old conquest-driven empires, was adopted by the Stalinist regime with respect to Kazakhstan. It first manifested during collectivization in the late 1920s–early 1930s, when "kulaks and sub-kulaks" were deported en masse, and then during the "Great Terror" of 1937–1938, when tens of thousands of ethnic Koreans from the Soviet Far East and tens of thousands of ethnic Poles deported to Siberia and northern Kazakhstan became targets of repression after the Red Army's "liberation campaigns" in late September 1939. After Nazi Germany's invasion of the USSR, hundreds of thousands of ethnic Germans—practically the entire population of the Volga German Autonomous Soviet Socialist Republic—suffered the same fate. Finally, large-scale, well-organized deportations targeted peoples from the southern and North Caucasus regions deemed "guilty" before the leader, including Chechens, Ingush, Karachays, Balkars, Crimean Tatars, Meskhetian Turks, Kalmyks, Kurds, Greeks, and Armenians.

This already diverse and artificially composed population was further altered during the campaigns of the 1950s–1960s, when hundreds of thousands of enthusiasts, adventurers, and migrants from across the country arrived in the northern regions of the republic to cultivate virgin and fallow lands. This large-scale influx of settlers and intermixing of peoples inevitably reduced the proportion of Kazakhs in the general population and also limited the use and spread of the Kazakh language. In a multiethnic population deprived of its traditional linguistic environment, the Russian language, as the state language of the totalitarian empire, naturally became dominant. Whether Kazakhs wanted it or not, increased interaction with representatives of other nationalities forced them to expand the use of Russian in professional, cultural, and everyday life.

D.A. Kunaev actively participated in the development of virgin and fallow lands, playing a key role in this complex and multifaceted process as head of the republican government—the Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR. He held this position from April 1955 to January 1960. During this period, Kazakhstan, especially its northern regions, became the focus of attention across the Soviet Union as a place of new labor achievements, mass heroism, and the practical realization of the decades-long communist construction program. The establishment of a large number of state farms on newly cultivated lands in southern Siberia and northern Kazakhstan,

essentially state enterprises, reinforced the dominance of centralized, state-driven planning in the Soviet economy, thereby advancing the development of communist relations.

After the death of I.V. Stalin, N.S. Khrushchev, as the new head of the Communist Party, was a sincere supporter of communist ideology and believed it was his destiny to ensure the triumph of the principles of a communist society. The unique competition between the two largest socialist states, the USSR and the PRC, quickly escalated into a rivalry over the methods and timing of communist construction, complicating Soviet-Chinese relations for many years and often causing poorly considered, hasty, and outright erroneous decisions by Soviet leaders.

The plowing of vast areas of previously uncultivated land, primarily for crop production, was intended by Union leaders to finally end large-scale livestock breeding on lands historically used for Kazakh pastoralism. The First Secretary of the Kazakh Communist Party in 1946–1954, Zhumabay Shayakhmetov, had already suffered consequences for attempting to protect the integrity of Kazakhstan's steppe lands, which he considered the republic's primary wealth and key to the survival of the Kazakh ethnos. His dismissal and reassignment to a local party position in the South Kazakhstan region served as a lesson to other Kazakh leaders, deterring any future attempts to oppose central directives (RGANI. F.3, Op. 61. D.150. L.92–94).

It was under these circumstances that D.A. Kunaev was promoted to the highest leadership positions in the republic, first as head of the government of Soviet Kazakhstan and later as head of the republican party organization as its First Secretary. With extensive experience in managing entire sectors of the Kazakh SSR's national economy (especially raw materials and defense industries) during his tenure as Deputy Chairman of the Council of People's Commissars, he was in close contact with all members of the Kazakh SSR's top leadership and, crucially, with future heavyweights of the Soviet political elite, including D.F. Ustinov and A.N. Kosygin. In his memoirs, Kunaev recalled Kosygin's keen attention to major projects:

"The construction of the Irtysh-Karaganda canal, the chemical plant, the Pavlodar Tractor Plant, the design and expansion of the Yermakov Ferrochrome Plant and thermal power station—all of this was studied, discussed, and recorded in Kosygin's vast memory. Kosygin expressed his ideas about turning Ekibastuz into the country's largest fuel and energy region and including it in the five-year plan" (Kunaev, 2022:155).

While serving as Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR, D.A. was in close contact with L.I. Brezhnev, who held the posts of Second Secretary from February 1954 to August 1955 and First Secretary of the Communist Party of Kazakhstan from August 1955 to March 1956. The Brezhnev–Kunaev tandem oversaw large-scale campaigns to develop virgin lands in Northern Kazakhstan and laid the foundations of the Soviet space program—the legendary Baikonur Cosmodrome.

Notably, at the Fifth Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (2–6 August 1955), D.A. Kunaev, on behalf of the bureau, proposed electing L.I. Brezhnev as First Secretary of the CPC Kazakhstan:

"...Comrade Brezhnev has been working in Kazakhstan for one and a half years as one of the leading officials of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. During this time, he has demonstrated himself as a prominent figure in our party, a great organizer, and a sensitive comrade... The Party Bureau is confident that Comrade Brezhnev will justify our trust" (Shepel, 2017).

These circumstances must be taken into account when analyzing the leadership situation in Soviet Kazakhstan and studying the causes, circumstances, and manifestations of the struggle for leadership in the CPC Kazakhstan. D.A. Kunaev enjoyed deserved respect and favor from the leading and most capable leaders of the USSR and CPSU, though of the so-called "second" or military generation to which he himself belonged. The union-level leaders allied with him (L.I. Brezhnev, A.N. Kosygin, V.N. Titov) also greatly benefited from the support of this talented organizer, administrator, and highly capable leader of such a strategically and politically important republic as Soviet Kazakhstan.

In essence, during the period under consideration, D.A. Kunaev had no equal among his colleagues in terms of influence, abilities, or experience in administrative, economic, and political work. Serving as head of the republic's government from April 1955, he "outlasted" four First Secretaries of the republican party organization, remaining an island of stability and order, clearly eclipsing each of them with his abilities and personal qualities. Dimash Akhmedovich was entirely in his element—a son of his people, intimately familiar with their needs, hardships, and interests, speaking to them in their language, unlike the Moscow "envoys," for whom the post of First Secretary of the Communist Party of the largest union republic was merely a springboard to future union-level positions, as in the case of L.I. Brezhnev, or, conversely, a place of exile before leaving the career orbit, as with P.K. Ponomarenko or N.I. Belyaev.

N.S. Khrushchev, who became head of the CPSU and later of the Soviet government largely by circumstance, highly valued Kunaev's organizational and administrative skills. Despite Khrushchev's well-known shortcomings, he possessed peasant savvy and pragmatism and particularly appreciated professionalism and business qualities in people, understanding that only thanks to such individuals could the country entrusted to him exist and develop. The complex and sometimes contradictory relationship of the head of Soviet Kazakhstan with the highest party and state leadership of the USSR from March 1953 to October 1964 is extensively documented in D.A. Kunaev's own memoirs. Khrushchev and his leadership occupy perhaps the largest number of pages, and this is by no means accidental.

On the one hand, according to Kunaev himself:

"Khrushchev is an extraordinary, restless, and undoubtedly talented person. Speaking of him, one must remember his indisputable merits in making important decisions that benefited the entire state and our republic. For example, the Virgin Lands campaign, his courageous act as a citizen and communist related to the report at the 20th Party Congress and the denunciation of Stalin's personality cult. Showing great interest in Kazakhstan, Khrushchev always supported the resolution of several major issues related to the development of the republic's economy" (Kunaev, 2022:163).

It was Khrushchev who twice facilitated Kunaev's rise, first as head of the government and later as head of the republican party organization. Even after D.A. Kunaev was effectively removed from leadership of the Kazakh Communist Party in December 1962, almost with the label of "nationalist," Khrushchev continued to trust him as the only suitable head of the republic's government, expressing this in a phone conversation on the day of his removal as First Secretary:

"We believe that as Chairman of the Council of Ministers, you will bring the greatest benefit" (Kunaev, 2022:153).

On the other hand, again according to Kunaev:

"Khrushchev was excessively fussy and hurried, which sometimes led to undesirable outcomes. His serious shortcomings included inconsistency and complete disregard for others' proposals. One could not oppose him in anything; his directives had to be strictly followed. He also liked flattery. ... He wanted to resolve all issues very quickly, without thorough consideration. In my observation, he confused strictness with rudeness and quick decisions with haste" (Kunaev, 2022:165).

This evaluation reveals as much about its author as it does about its subject, highlighting in Dimash Akhmedovich qualities such as keen observation, insight, understanding of the essence of issues and phenomena, and profound psychological awareness that he possessed from his earliest conscious years. Meanwhile, the object of his analysis and critique—Khrushchev—emerges as even more distinct and understandable.

The famous monument on Khrushchev's grave, created by Ernst Neizvestny, emphasizes the duality, contradictions, and inconsistency of the Soviet leader's character. Under Khrushchev's leadership of union structures, the status and powers of the union republics, with all their governing bodies and subdivisions, began to gain real substance, while the dictatorial, over-centralized powers of the center weakened. At the same time, the union as a whole faced serious danger.

Kunaev described the sequence of Khrushchev's initiatives: first, the Central Committee Bureau of the Communist Party of Kazakhstan for the virgin lands, based in Tselinograd, then the creation of the Tselinny Krai with five regions.

- "Will this Krai be under dual subordination?" I asked. Khrushchev answered affirmatively.
- "This is wrong, Nikita Sergeyevich; why are we carving up the land?"
- "You don't understand," was his reply, and silence fell on the line (Kunaev, 2022:148).

Later, in Moscow:

- "I propose," began Khrushchev, "to transfer Karaganda region to Tselinny Krai..." <...> Hearing this, I objected:
- "We absolutely cannot do this. If we include Karaganda in the Krai, we may lose our grain. The Krai won't have time for grain."
- "Without industry, we cannot develop the Virgin Lands," said Khrushchev. "You don't understand again. We are not giving Karaganda to the capitalists. Kunaev must remove his objections" (Kunaev, 2022:148).

A.I. Mikoyan helped protect Karaganda from inclusion, but within months Khrushchev called again, urging the establishment of two more Krai in Kazakhstan. He revealed his further intentions:

"It was time to transition to regional management of Kazakhstan's economy, and eventually the boundaries between the republics would disappear... Resistance was useless," recalled Kunaev, "and the West Kazakhstan and South Kazakhstan Krai were organized. Proposals for creating the East Kazakhstan Krai were being prepared..." (Kunaev, 2022:149).

"Later I realized," Kunaev recalled, "where it was heading. At that time, the Central Asian Bureau was also created, including leaders from Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Shymkent region of Kazakhstan. It was clear that Khrushchev was attempting to accelerate his idea of erasing the boundaries between republics" (Kunaev, 2022:149).

In our view, Khrushchev's duality regarding the rights and powers of the republics stemmed from his worldview, shaped by years of involvement in "communist construction." He was arguably the most ardent advocate of the communist idea. Skepticism and cynicism had begun to permeate the CPSU and Soviet state leadership, spreading widely after Khrushchev's removal during the so-called "stagnation," yet Khrushchev's enthusiasm—mixed with the heroism and romance of the Virgin Lands campaign, space conquest, and the transformation of socialism into a global socio-economic system amid the collapse of colonial empires—continued to energize the communist project. The attempt, albeit inconsistent, to purge Stalinism, recognized by the party as a "deviation from the practice of Marxism-Leninism," also gave new life to the communist idea. The "thaw" of Khrushchev's era was largely linked to a desire to return to a mythical "golden Leninist era" of tolerance and ambiguity, which in reality had never existed—a phenomenon similar in some ways to Gorbachev's "perestroika."

For that generation of union and republican leaders—Khrushchev, Kosygin, Brezhnev, and Suslov—internationalist ideology was not empty rhetoric or mere ritual. Khrushchev's initiatives for the union republics—erasing borders, creating integrated economic links, promoting interethnic marriages, and expanding the use of Russian in all spheres—were consistent with the broader ideological framework. Perhaps only Khrushchev's characteristic style made these initiatives more direct and impatient in practice.

We argue that the post-Stalin era, when a new generation of republican leaders emerged, restored the competition between the center and republican elites interrupted by Stalinist repression—though not yet on a nationalist basis, as it would be three decades later, but in terms of giving the USSR real and substantive content. Thanks to leaders like D.A. Kunaev, the union state not only survived without disintegrating but developed, achieved successes, and demonstrated the viability of the socialist project, increasingly facing and serving the population, the peoples forming the emerging Soviet socio-political community.

At the same time, D.A. Kunaev remained a thoroughly Soviet person, a product of Soviet education and elite selection, albeit of the highest quality. He remained committed to the ideology of internationalism until the end of his life, seeing it as key to the development of a multiethnic USSR and the maintenance of stability and order in multiethnic Kazakhstan, which became, in large measure due to his efforts, a "laboratory of friendship among peoples." Accusations of nationalism were

angrily rejected, though they followed him throughout his long party and state career. His somewhat humiliating dismissal was also accompanied by claims of supporting and cultivating nationalism.

Here we see an objective contradiction between the central policy aimed at minimizing national and cultural differences, represented by Khrushchev and other union leaders, and the position of the republics and national elites, who acted in the interests of their republics and peoples. Even when leaders of the union republics demonstrated no nationalist inclinations and repeatedly denied such accusations, the mere existence of formally independent and equal republics—with all the attributes of sovereign states, linguistic, cultural, and religious differences—reminded them of their roots and national identity.

A key event in the life of D.A. Kunaev, the Communist Party of Kazakhstan, and the republic as a whole was the 17th Plenum of the Central Committee of the CPC Kazakhstan, which resulted not in the appointment of another Moscow envoy, but in the election of a Kazakh national—D.A. Kunaev—as First Secretary. He assessed this event modestly in his memoirs:

"On January 19, 1960, our plenum took place with the participation of Brezhnev. Belyaev was sharply criticized for deficiencies in industrial and agricultural management, organizational and ideological work. I was also reproached at this plenum. Belyaev was removed from office. On the same day, I was unanimously elected First Secretary of the Central Committee" (Kunaev, 2022:122).

"I was the third elected secretary from the indigenous population," he added with a subtle sense of pride (Kunaev, 2022:122). Other key republican posts were also filled by members of Kunaev's team. Fazyl Karimovich Karibzhanov was recommended as Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet, and Zhumabek Akhmetovich Tashenov became Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR.

It is worth noting that the events surrounding the removal of Nikolai Ilyich Belyaev from the post of First Secretary of the republican party organization and the election of D.A. Kunaev to this position took place with the direct participation of Leonid Ilyich Brezhnev, who at that time was already Secretary of the Central Committee of the CPSU. Dimash Akhmedovich never concealed the warm feelings that connected these two men—politicians and statesmen—and repeatedly emphasized the special role that L.I. Brezhnev played in his life, his career, and the fate of Kazakhstan as a whole.

"Assessing Brezhnev's activities, I proceeded прежде всего from his attitude toward our republic. And it was both benevolent and strict, and in this I saw a reasonable statesmanlike approach," wrote D.A. Kunaev (Kunaev, 2022: 284). In these words, perhaps, the essence of his attitude toward Brezhnev and his contribution to the development of Kazakhstan is fully expressed. It was likely at that moment, in the early 1960s, that Brezhnev first directly influenced Kunaev's fate, while the public criticism of Belyaev appears to have aligned with the growing ambitions of Brezhnev as an emerging all-Union party and state leader (Sushkov, 2007: 239–247).

In any case, this was in many respects an epoch-making event for Soviet Kazakhstan. Although Zh. Shayakhmetov had previously headed the republican party organization, it was for the first time that such sharp, uncompromising, and persuasive criticism was directed at the outgoing head of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, who was Russian by nationality. Subsequent developments demonstrated that Dimash Akhmedovich Kunaev had no intention of relinquishing leadership of the republican party organization again. Thus began the true "Kunaev era," which lasted more than a quarter of a century. The results of his tenure at the pinnacle of power in Soviet Kazakhstan speak for themselves. The fruits of his activity do not require discovery under a conditional historical microscope, nor do they require retouching or the omission of errors, miscalculations, or even crimes that often accompany the careers of many political and state figures.

D.A. Kunaev was undoubtedly a product of his era, with all its inherent flaws and specific features characteristic of the complex and contradictory Soviet reality. Born under the tsarist regime, he was formed during the first decades of Soviet rule, which coincided with severe terror and tremendous hardships inflicted upon millions of Soviet citizens by I.V. Stalin. These tragic circumstances could not but influence the formation of the personality of the future long-serving leader of Soviet Kazakhstan, shaping his views, character, and methods of action in his long and multifaceted professional, political, and state career. Yet the suffering endured by Soviet people in

general, and by Kunaev’s friends, relatives, and loved ones in particular, did not lead him to renounce the moral principles instilled in him from childhood, nor to harden his heart and become a soulless executor of the will of the state Moloch, as happened with many others in positions of power.

From this perspective, the parallels in worldview, professional skills, working methods, communication style, personal orientations, and even hobbies between D.A. Kunaev and his close friend, associate, and high-ranking patron L.I. Brezhnev are noteworthy. The years of Brezhnev’s rule—later labeled the “era of stagnation”—were arguably among the most constructive and productive in the history of the Soviet state, remembered by millions across the post-Soviet space as a kind of “golden age.” The contemporary nostalgia for the Soviet period in Russia rests not only on the often-inflated image of geopolitical power but also on objectively achieved successes in socio-economic development during Brezhnev’s leadership.

An analysis of the original draft of Kunaev’s speech and the corrections he personally made to the plenum transcript (as evidenced by his autograph on the document) leads to several important conclusions. First and foremost, we see before us a fully formed statesman with stable principles and convictions, clearly aware of what he expected from himself, from the organization he led, and from the republic under his guidance. He remembered the past, understood the present, and looked confidently toward the future. Although it would be interesting to determine who drafted the initial version of the speech, it is entirely plausible that it was Kunaev himself. The so-called “transcript” appears to have been prepared prior to the event rather than during it. The substantial revisions indicate deliberate intellectual work and allow, through textual analysis, a well-formed understanding of Kunaev’s views on party-state construction, center–republic relations, and the role of the republican party organization and the peoples of Soviet Kazakhstan.

Particularly telling is the frequent substitution of the word “republic” with “Kazakhstan.” At first glance, the difference may seem insignificant, but it is in fact meaningful. In the first case, the term denotes one part of a unified союзное государство; in the second, it elevates the distinctive national dimension of socio-political and socio-economic existence (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan [APRK], F. 708, Op. 33, D. 32, L. 11, 16).

The speech also contains notable authorial corrections concerning the national question. “Party, Soviet, and public organizations of Kazakhstan must daily strengthen the moral and political unity of our people” (APRK, F. 708, Op. 33, D. 32, L. 16). In the original draft, the word “people” had been “party.” An even more revealing formulation appears in the phrase: “We must cherish as the apple of our eye (originally: ‘the friendship of the peoples of the USSR’—author’s note) such a most important achievement of our Leninist policy as the fraternal friendship of the peoples of the Soviet Union.”

Toward the conclusion of his speech, Kunaev addressed the issue of “nationalism” in terms that seem to reflect his sincere convictions: “We must not forget that the successes achieved by the Kazakh people in all spheres of the economy and culture are vivid evidence of the triumph of the Leninist national policy of our party. They became possible only as a result of the generous fraternal assistance of the great Russian people (originally: ‘only with the help of the Russian people’—author’s note) and other peoples of the Soviet Union” (APRK, F. 708, Op. 33, D. 32, L. 11, 16).

Two important aspects should be emphasized here. First, the adherence to Leninist national policy—meaning the preservation of the USSR as a union of socialist republics—was underlined as fundamental. Second, while acknowledging the “generous fraternal assistance of the great Russian people” (a sentiment Kunaev may have expressed sincerely), he also stressed the role of “other peoples of the Soviet Union.” Kunaev understood that friendship among the peoples of the USSR was not only a guarantee of dynamic development but also a safeguard against great-power chauvinism and against the imperial principle of “divide and rule.” For this reason, he remained committed to internationalism, which in his view did not contradict healthy patriotism and national consciousness.

The criticisms directed at N.I. Belyaev are also revealing. Unlike many other speakers, Kunaev focused primarily on Belyaev’s inaction and lack of initiative: “Comrade Belyaev did not fully appreciate the major tasks set by the CPSU Central Committee before the party organization of Kazakhstan in further raising the national economy and transforming Kazakhstan into a major

industrial, coal, and metallurgical base of the country. During his tenure, not a single significant issue was raised before the CPSU Central Committee and the USSR government regarding the further development of Kazakhstan's productive forces."

Comparing Kunaev's speeches with those of his principal rival, Ismail Abdrasulovich Yusupov, reveals sharp contrasts in leadership style and attitude toward people. Their positions on party and socio-political development were not merely competitive but often diametrically opposed. Only Kunaev's flexibility, tact, and diplomacy allowed them to coexist and cooperate at the summit of power.

A revealing episode occurred during discussions of mass livestock losses in the Alma-Ata region in winter–spring 1960 at the June 1960 plenum. Kunaev devoted seven pages to analyzing the situation; Yusupov only three—but his accusations against local party and Soviet officials were much harsher. His denunciations targeted alleged "private-property tendencies," which he claimed undermined collective agriculture (APRK, F. 708, Op. 33, D. 58, L. 21–23). Such rhetoric aligned closely with Khrushchev's ideological campaign against private interests and in favor of collectivism.

Yusupov's later initiative to transfer parts of the South Kazakhstan region to the Uzbek SSR—ostensibly for more rational cotton cultivation—may have carried a significant military-strategic dimension. Cotton was a crucial component in the production of gunpowder and explosives. Soviet leadership's special attention to Central Asia may have reflected not only personal ties but also strategic priorities. In the case of Kazakhstan, this strategic complex included uranium mining and enrichment, nuclear testing, intercontinental missile deployment, the Baikonur Cosmodrome, and chemical and biological weapons research.

Did Kunaev understand this? Undoubtedly. From 1942 onward, he was connected with defense-related administration. Yet even strategic imperatives could not compel him to accept territorial losses. The preservation—and when necessary, restoration—of republican territory was one of his constant priorities.

Despite his objections in December 1962, territorial transfers proceeded (Kunaev, 2022: 150). Khrushchev, prepared in advance, relied on the more compliant Yusupov. Strategic cotton interests outweighed arguments about interethnic tensions. After the Cuban Missile Crisis (1961) and the Novocherkassk events (1962), Khrushchev was increasingly unwilling to heed dissenting views.

On December 25, 1962, a plenum removed Kunaev as First Secretary, appointing Yusupov in his place. The "Dauletov case" was used to justify the move, with accusations of "nationalism" directed against both S.D. Dauletov and Kunaev (APRK, F. 708, Op. 35, D. 14, L. 282–284).

However, Kunaev was not allowed to withdraw into scientific work (Kunaev, 2022: 152). His abilities were too valuable. Khrushchev recognized that Kunaev as Chairman of the Council of Ministers guaranteed effective fulfillment of both economic and strategic objectives. Perhaps Brezhnev and Kosygin, already maneuvering politically, also saw in him a reliable ally in the republics.

For D.A. Kunaev, everything was only beginning. Two productive years as head of government lay ahead, followed by his triumphant return as First Secretary in December 1964—and twenty-two more years of effective leadership at the helm of Soviet Kazakhstan.

Заключение. Анализ партийно-государственной деятельности Д.А. Кунаева в 1955–1962 гг. показывает, что именно этот период стал переходным и во многом переломным как для самого политика, так и для Казахской ССР в целом. Казахстан, к середине 1950-х гг. оставаясь союзной республикой лишь формально, фактически продолжал выполнять функции колониального придатка – сырьевого, военного и экспериментального полигона общесоюзного масштаба. Демографические катастрофы 1920–1930-х гг., массовые репрессии, война, депортации целых народов и целинная кампания радикально изменили этническую структуру республики, превратив коренное казахское население в относительное меньшинство и резко сузив поле применения казахского языка.

В этих условиях выдвижение Д.А. Кунаева сначала на пост председателя Совета министров КазССР, а затем и первого секретаря ЦК Компартии Казахстана стало важнейшим

фактором внутренней стабилизации республики. Обладая опытом управления ключевыми отраслями (цветная металлургия, оборонный комплекс), тесными связями с союзным руководством (Л.И. Брежнев, А.Н. Косыгин и др.), Кунаев выступил как фигура, способная одновременно проводить линию центра и отстаивать базовые интересы республики – территориальные, экономические, символические.

Изучение его выступлений и правок к текстам (включая материалы пленумов ЦК КП Казахстана) показывает, что, оставаясь лояльным продуктом советской системы и сторонником интернационализма, он последовательно придавал больший вес категории «Казахстан», а не обезличенной «республике», акцентировал «народ», а не только «партию», подчеркивал важность национальной политики и «дружбы народов» как противовеса великодержавному шовинизму. В условиях хрущёвских экспериментов с административно-территориальным делением (края, Целинный край, Средазбюро) и опасных попыток «размывания» границ союзных республик Кунаев стремился сохранить целостность и субъектность советского Казахстана, пусть и в рамках жёстко централизованной союзной системы.

Таким образом, период 1955–1962 гг. можно рассматривать как время формирования «эры Кунаева» – долгого этапа в истории Казахской ССР, когда руководитель, оставаясь полностью советским по мировоззрению, постепенно превращался в выразителя интересов республики и её народа внутри союзного государственного организма.

Conclusion. An analysis of the party-state activity of D.A. Kunaev in 1955–1962 demonstrates that this period became transitional and, in many respects, decisive both for the politician himself and for the Kazakh SSR as a whole. By the mid-1950s, Kazakhstan—while formally a Union republic—continued in practice to function as a colonial appendage: a raw-material base, a military-strategic territory, and an all-Union experimental testing ground. The demographic catastrophes of the 1920s–1930s, mass repressions, war, deportations of entire peoples, and the Virgin Lands campaign radically transformed the republic’s ethnic structure, turning the indigenous Kazakh population into a relative minority and significantly narrowing the sphere of use of the Kazakh language.

Under these conditions, the elevation of D.A. Kunaev—first to the post of Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR and then to that of First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan—became a crucial factor in the republic’s internal stabilization. Possessing managerial experience in key sectors (non-ferrous metallurgy, the defense complex) and maintaining close ties with the Union leadership, including Leonid Brezhnev and Alexei Kosygin, Kunaev emerged as a figure capable of simultaneously implementing the center’s line and defending the republic’s fundamental interests—territorial, economic, and symbolic.

A study of his speeches and editorial revisions (including materials from plenums of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan) shows that, while remaining a loyal product of the Soviet system and a proponent of internationalism, he consistently attached greater importance to the category of “Kazakhstan” rather than the impersonal “republic,” emphasized the “people” rather than only the “party,” and underscored the significance of national policy and the “friendship of peoples” as a counterweight to great-power chauvinism. In the context of Khrushchev’s administrative-territorial experiments (the creation of territorial economic councils, the Virgin Lands Territory, and the Central Asian Bureau) and the potentially dangerous attempts to blur the borders of Union republics, Kunaev sought to preserve the territorial integrity and subjectivity of Soviet Kazakhstan—albeit within the framework of a rigidly centralized Union system.

Thus, the period 1955–1962 may be regarded as the formative stage of the “Kunaev era”—a long phase in the history of the Kazakh SSR during which a leader, fully Soviet in worldview, gradually transformed into an advocate of the republic’s interests and those of its people within the broader Union state structure.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
РГАНИ — Российский государственный архив новейшей истории

Sources

APRK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
RGANI — Russian State Archive of Contemporary History

Литература

- Абуева, 2007 — Абуева Н. А. Становление казахстанской элитологии: научное издание. Российская акад. наук, Ин-т науч. информ. по общественным наукам. Москва: ИНИОН РАН, 2007. 51 с.
- Абылхожин, 1997 — Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Университет «Туран», 1997. 360 с.
- Абылхожин, 2019 — Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории Советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953-1991) Алматы: КБТУ, 2019. 465 с.
- Ашимбаев, Хлюпин, 2008 — Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы, 2008. 920 с.
- Головинова, 2011 — Головинова Ю. Партийно-административная элита СССР в отечественной историографии рубежа XX-XXI вв. // Известия Алтайского государственного университета. 2011. С.74-76.
- Кабульдинов, Черепанов, Касымова, 2024 — Кабульдинов З.Е., Черепанов К.В., Касымова Д.Б. «Времена не выбирают, в них живут и умирают». Д.А. Кунаев и его время // Oriental Studies. 2024. Т.17. №2. С. 298-319.
- Касымова, 2022 — Касымова Д.Б. Как «уходили» со своих постов Ж. Шаяхметов и Д.А. Кунаев: общее и особенное//edu.e-history.kz. №3, 2022. С. 151-162.
- Кищенко, Никифоров, Тумаков, 2021 — Кищенко М.С., Никифоров Ю.С., Тумаков Д.В. Бюрократические практики ярославской региональной элиты в работе с письмами граждан в СССР 1960-х годов // Новейшая история России. 2021. Т.11, № 1. С.134-148.
- Кунаев, 2022 — Кунаев Д.А. О моем времени. От Сталина до Горбачева. Алматы: «Meloman Publishing», 2022. 378 с.
- Сушков, 2007 — Сушков А. В. Первая интрига Л. И. Брежнева в высшем руководстве СССР: смещение Н. И. Беляева с поста первого секретаря ЦК компартии Казахстана в 1960 г. // Роль исторического образования в формировании исторического сознания общества. XI международные историко-педагогические чтения: сборник научных статей. Екатеринбург: УрГПУ, 2007. Часть I. – 298 с.
- Тулепбаев, Тулепбаева, 2006 — Тулепбаев Б.А., Тулепбаева К.У. Д.А. Кунаев – выдающийся государственный и политический деятель. Алматы: «Нурлы Алем», 2006. 304 с.
- Филиппов 2021 — Филиппов С.И. Феномен «бегства» советских элит в ряды оппозиции в конце 1980-х – начале 1990-х гг: макросоциологический анализ // Идеи и идеалы. 2021. Т. 13, № 2, ч. 1. С. 92–109.
- Шепель В.Н. Брежнев: Два года в Казахстане. 18.01.2013.<https://nomad.su/?a=15-201301180012>. Дата обращения 8.06.2023
- Bhavna Dave, 2007 — Bhavna Dave. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. London; New York: Routledge, 2007. 242 p.
- Cleary, 1967 — Cleary W. Politics and Administration in Soviet Kazakhstan 1955–1964. Ph.D. diss. / Australian National University. Canberra, 1967. 454 p.
- Hodnett, 1975 — Hodnett G. Succession Contingencies in the Soviet Union // Problems of Communism, XXIV, 1975. Pp. 1–21, 131 p.
- Hodnett, 1978 — Hodnett G. Leadership in the Soviet National Republics. Oakville, Ontario, 1978. 410 p.
- Keller, 2020 — Keller S. Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence. Toronto: University of Toronto Press, 2020. 346 p.
- Khalid, 2021 — Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton: Princeton University Press, 2021. 556 p.
- Rigby, 1968 — Rigby T.H. Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967. Princeton: Princeton University Press, 1968. 600 p.
- Rigby, 1970–1971 — Rigby T.H. The Soviet Leadership: Towards a Self-Oligarchy? // Soviet Studies, XXII, 1970–1971. Pp. 167–191.
- Rigby, 1980 — Rigby T.H. A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union // Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro / Ed. by T.H. Rigby. London: Macmillan, 1980. 207 p.
- Rigby, 1983 — Rigby T.H., Brown A., Reddaway P., Schapiro L. Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro. London: Macmillan, 1983. 221 p.
- Rigby, 1988 — Rigby T.H. Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System // Soviet Studies, XI(4), 1988. Pp. 523–537.

References

- Abueva, 2007 — Abueva N. A. Stanovlenie kazakhstanskoi elitologii: nauchnoe izdanie [The Formation of Kazakhstani Elitology: Scientific Edition]. Rossiyskaya akad. nauk, In-t nauch. inform. po obshchestvennym naukam. Moskva: INION RAN, 2007. 51 s. (In Russ.)
- Abylkhozhin, 1997 — Abylkhozhin Zh. B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan. 20th Century]. Almaty: Universitet "Turan", 1997. 360 s. (In Russ.)
- Abylkhozhin, 2019 — Abylkhozhin Zh. B. Poststalinskiy period v istorii Sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoyavshikhya deklaratsii (1953–1991) [The Post-Stalin Period in the History of Soviet Kazakhstan: A Series of Doomed Reforms and Failed Declarations (1953–1991)]. Almaty: KBTU, 2019. 465 s. (In Russ.)
- Ashimbaev, Khlyupin, 2008 — Ashimbaev D., Khlyupin V. Kazakhstan: istoriya vlasti. Opyt rekonstruktsii [Kazakhstan: History of Power. A Reconstruction Experience]. Almaty, 2008. 920 s. (In Russ.)
- Bhavna Dave, 2007 — Bhavna Dave. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. London; New York: Routledge, 2007. 242 p.
- Cleary, 1967 — Cleary W. Politics and Administration in Soviet Kazakhstan 1955–1964. Ph.D. diss. / Australian National University. Canberra, 1967. 454 p.
- Filippov, 2021 — Filippov S. I. Fenomen "begstva" sovetskikh elit v ryady oppozitsii v kontse 1980–kh – nachale 1990–kh gg.: makrosotsiologicheskii analiz [The Phenomenon of Soviet Elites "Fleeing" to the Opposition in the Late 1980s – Early 1990s: A Macrosociological Analysis] // Idei i Idealy. 2021. T. 13, № 2, ch. 1. S. 92–109. (In Russ.)
- Golovinova, 2011 — Golovinova Yu. Partiyno-administrativnaya elita SSSR v otechestvennoy istoriografii rubezha XX–XXI vv. [The Party-Administrative Elite of the USSR in Domestic Historiography at the Turn of the 20th–21st Centuries] // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. S. 74–76. (In Russ.)
- Hodnett, 1975 — Hodnett G. Succession Contingencies in the Soviet Union // Problems of Communism, XXIV, 1975. Pp. 1–21, 131 p.
- Hodnett, 1978 — Hodnett G. Leadership in the Soviet National Republics. Oakville, Ontario, 1978. 410 p.
- Kabuldinov, Cherepanov, Kasymova, 2024 — Kabuldinov Z. E., Cherepanov K. V., Kasymova D. B. "Vremena ne vybirayut, v nikh zhivut i umirayut". D. A. Kunaev i ego vremya ["Times Are Not Chosen, People Live and Die in Them." D.A. Kunaev and His Time] // Oriental Studies. 2024. T. 17, № 2. S. 298–319. (In Russ.)
- Kasymova, 2022 — Kasymova D. B. Kak "ukhodili" so svoikh postov Zh. Shayakhmetov i D. A. Kunaev: obshchee i osobennoe [How Zh. Shayakhmetov and D.A. Kunaev "Left" Their Posts: General and Specific Aspects] // edu.e-history.kz. № 3, 2022. S. 151–162. (In Russ.)
- Keller, 2020 — Keller S. Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest, Convergence. Toronto: University of Toronto Press, 2020. 346 p.
- Khalid, 2021 — Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton: Princeton University Press, 2021. 556 p.
- Kishchenkov, Nikiforov, Tumakov, 2021 — Kishchenkov M. S., Nikiforov Yu. S., Tumakov D. V. Byurokraticheskie praktiki yaroslavskoi regionalnoy elity v rabote s pis'mami grazhdan v SSSR 1960-kh godov [Bureaucratic Practices of the Yaroslavl Regional Elite in Dealing with Citizens' Letters in the USSR in the 1960s] // Noveyshaya istoriya Rossii. 2021. T. 11, № 1. S. 134–148. (In Russ.)
- Kunaev, 2022 — Kunaev D. A. O moem vremeni. Ot Stalina do Gorbacheva [About My Time: From Stalin to Gorbachev]. Almaty: Meloman Publishing, 2022. 378 s. (In Russ.)
- Rigby, 1968 — Rigby T.H. Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967. Princeton: Princeton University Press, 1968. 600 p.
- Rigby, 1970–1971 — Rigby T.H. The Soviet Leadership: Towards a Self-Oligarchy? // Soviet Studies, XXII, 1970–1971. Pp. 167–191.
- Rigby, 1980 — Rigby T.H. A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union // Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro / Ed. by T.H. Rigby. London: Macmillan, 1980. 207 p.
- Rigby, 1983 — Rigby T.H., Brown A., Reddaway P., Schapiro L. Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro. London: Macmillan, 1983. 221 p.
- Rigby, 1988 — Rigby T.H. Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System // Soviet Studies, XI(4), 1988. Pp. 523–537.
- Shepel, 2013 — Shepel V. N. Brezhnev: Dva goda v Kazakhstane [Brezhnev: Two Years in Kazakhstan]. 18.01.2013. URL: <https://nomad.su/?a=15-201301180012> (date of access: 08.06.2023). (In Russ.)
- Sushkov, 2007 — Sushkov A. V. Pervaya intriga L. I. Brezhneva v vysshem rukovodstve SSSR: smeschenie N. I. Belyaeva s posta pervogo sekretarya TsK Kompartii Kazakhstana v 1960 g. [The First Intrigue of L.I. Brezhnev in the USSR Leadership: Dismissal of N.I. Belyaev from First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in 1960] // Rol' istoricheskogo obrazovaniya v formirovaniy istoricheskogo soznaniya obshchestva. XI mezhdunarodnye istoriko-pedagogicheskie chteniya: sbornik nauchnykh statey. Ekaterinburg: URGPU, 2007. Chast I. 298 s. (In Russ.)
- Tulepbaev, Tulepbaeva, 2006 — Tulepbaev B. A., Tulepbaeva K. U. D. A. Kunaev – vydaiushchiysya gosudarstvennyy i politicheskii deyatel' [D.A. Kunaev – Outstanding State and Political Figure]. Almaty: Nurdy Alem, 2006. 304 s. (In Russ.)

CONTENTS / МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Abdulina A.T. EYEWITNESS MEMORIES OF THE FAMINE OF THE 1930S IN KAZAKHSTAN: QUESTIONS OF SOURCE STUDIES AND REFLECTION OF EVERYDAY LIFE.....	4
Абикова Г.М., Билялов Е. ҰЛТТЫҚ БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ М.ДУЛАТУҰЛЫ: «ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БАСЫЛҒАН КІТАПТАР КӨРСЕТКІШІНІҢ» ТАРИХИ МАҢЫЗЫ.....	15
Ахмедов Ш.Ф. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В СФЕРЕ ЖИВОТНОВОДСТВА УЗБЕКСКОЙ ССР И ЕЁ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ.....	27
Badalzade G. EXPLORING SOCIAL INCLUSION OF CHILDREN WITH DOWN SYNDROME IN AZERBAIJANI PRIMARY SCHOOLS: A QUALITATIVE STUDY.....	36
Beisembayeva A.R. SOME ASPECTS OF ABLAI KHAN’S RELATIONS WITH THE ALATAU KYRGYZ IN THE 1760S–1780S: BASED ON RUSSIAN ARCHIVAL DOCUMENTS.....	46
Jabbarli Yu. PERSONNEL POLICY IN THE AZERBAIJAN (1970s).....	59
Zhumatay S. THE FORMATION AND PUBLICATION HISTORY OF THE QAZAQ TILI NEWSPAPER.....	65
Капасова Г., Садвакасова Ж., Урюстюмова А. ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (2000–2023 ЖЖ.).....	78
Rakhmetova A., Sarsembayeva G. DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE 1990S CRISIS IN EASTERN KAZAKHSTAN.....	90
Саидова Р.И. РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	101
Сманова А.М. XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ТАРИХТА ОҚЫТЫЛУ МӘСЕЛЕСІ (АКАДЕМИК К.НҰРПЕЙІСТІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ МЫСАЛЫНДА).....	113
Сүлейменова А.Т. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНДЕР ҚҰРБАНЫ – ҒАЛЫМ, АГРОНОМ СМАҒҰЛ ҚАЗБЕКОВ.....	125
Тангиров Ш.А. АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ О РУССКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ СИСТЕМЕ И ОТНОШЕНИИ К НЕЙ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЗАРАФШАНСКОМ ОКРУГЕ И САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	144
Темирханов Б., Сәмбет М. ӘМӘУИ ӘУЛЕТІНІҢ БІЛІККЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖАҢА САЯСИ КЕЗЕҢ.....	152
Cherepanov K. PARTY-STATE ACTIVITY D. KUNAEV IN 1955-1962.....	161

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.